

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Коннова Ніна Олексіївна

УДК: 336:130.2(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
СЕМІОТИКА ФІНАНСІВ У КУЛЬТУРІ:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

033 – філософія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Н. О. Коннова

Науковий консультант: Кузь Олег Миколайович
доктор філософських наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Коннова Н.О. Семіотика фінансів у культурі: філософсько-антропологічний аналіз. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця. Харків. 2021.

Дисертація захищається у спеціалізованій вченій раді К 26.053.13 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

У дисертації запропоновано новий філософсько-антропологічний підхід до аналізу семіотики фінансів на основі трансдисциплінарної методології із застосування концепції холізму, синергетичного підходу, емерджентної еволюції та теорії фракталів.

В роботі подається філософсько-антропологічний аналіз сучасних фінансових уявлення крізь призму семіотики, а сучасні економічні теорії фінансів розглядаються як семіотичні системи культурного простору. Основна ідея роботи полягає в аналізі співвідношення семіотики дару та семіотики профіту (вигоди) в діяльності сучасної людини. Міркування про людину в системі економічного знання спираюся з одного боку на теорії Льюїса Хайда, Марселя Енаффа, Жоржа Батая та інших авторів, які аналізувати роль феномену дару та потлачу в сучасній та примітивних культурах, з іншого – на теорії чисельних сучасних економістів та філософів економіки – Рея Рендела, Джеймса Рікардза, Ха-Юна Чанга, Жоржа Сороса та інших, які займаються методологією та історією економіки та фінансової теорії. Одна з головних проблем полягає в тому, що сучасні теоретики економіки тяжіють до того, зробити свої теорії надзвичайно точними та ефективними, більш науковими, і використовують для цього усі методи і підходи, які на їх думку мають переконати інших у науковості своїх теорій. Зокрема сучасні економісти широко використовують математичні методи, причому це стосується не лише математизації при аналізі емпіричних даних, але також

прогнозів та узагальнень. В результатом сучасні економічні теорії стають все більш абстрактними, все більше віддаляючись від реальних аспектів як економічної, так і соціокультурної реальності. Для того ж, щоб знову наблизити їх до реальності світу культури і соціального життя як раз і потрібен семіотичний аналіз.

У дослідженні з'ясовано, яке місце у житті окремої людини або етносу займають гроші як концепт культури. Культурна складова грошей та грошових відносин дуже значуща - гроші панують, їх шанують як божество тощо. Все це свідчить про те, що гроші є важливим компонентом культури суспільства. Для людини не важливо, як виглядають гроші, звідки вони, важливим є лише те, що вони є. Відношення до грошей - це частина культури з її ритуалами та традиціями, життєвими установками та нормами моралі, що на рівні повсякденної свідомості проявляється як в марнотратстві, так і в прагненні придбання більшої кількості грошей.

В ході дослідження показано, що основою соціокультурної реальності і виокремленні антропологічних архетипів у суспільних відносинах виступають міф та феномен потлачу, взятий у широкому розумінні цього слова; якщо в основі потлачу лежить стремління до певної внутрішньої цілісності, яка досягається через процес руйнування (дарування є різновидом руйнування) матеріальних благ, що стоять на перешкоді цій цілісності, і оскільки ця цілісність є недосяжною (руйнування цінностей матеріальних породжує цінності символічні (за Ж. Батаєм), саме ці символічні цінності стають основою міфу, який породжує цілісність суспільства, лежить у основі суспільної угоди; також показано, що, якщо основою єдності (холізму) суспільства виступають міф та міфічні практики, які підкріплюються практиками дару та потлачу, то повноцінна економіка профіту стає можливою лише всередині такого холістичного суспільства. Ринкові відносини самі по собі не можуть створювати суспільну єдність, більше того, що вони самі стають можливими лише після того, як суспільна єдність досягнута; показано, що гроші в такій суспільній єдності виступають аналогом імплікативно-логічних зв'язків теорії реляційного холізму; обґрунтовано, що, персоніфікація є

невід'ємною первинною складовою людського мислення, а феномен власності є варіантом персоніфікації; і таким чином саме чітке розуміння власності робить людину людиною, що робить інститут власності обов'язковою складовою розвитку суспільства, а також те, що гроші є свого роду концептом, за допомогою якого відбувається рефлексія феномену власності; виявлено, що якщо базовим корелятом усіх матеріальних процесів та людських дій виступає енергія, то гроші є знаком енергетичних трансакцій, що відбуваються у суспільстві; обґрунтовано, що гроші є засобом абстрагування у процесах планування та осмислення суспільством людської діяльності через борг і боргові зобов'язання; саме це є ключовим аспектом сутності грошей і, що в цьому контексті процес віртуалізації грошей (від конкретних предметів до монет, далі до паперових грошей, потім електронних грошей і нарешті до криптовалют) є закономірним і повністю корелює з процесами віртуалізації та раціоналізації решти сфер людської діяльності; з'ясовано, що саме гроші як первинна абстракція породжують інші абстракції, на яких тримається економічна теорія, яка будучи абстрактною, веде до абстрагованого і спрощеного погляду на людину, культуру, політику, породжуючи все нові абстракції, як то концепт «*homoeconomicus*»; відзначається, що процеси розвитку фінансів та фінансових інститутів носять емерджентний і синергійний характер, відображенням виступає фрактальна семіотика.

Обґрунтовано, що основою філософсько-антропологічного розуміння і культурно-антропологічних виявів грошей є концепція атрибутивної моделі соціокультурної реальності, у якій феномену грошей властиві якісні характеристики: просторово-часові, масово-енергійні, інформаційні функції, котрі є об'єктивними модусами буття. Діалектика прояву модальностей грошей в соціокультурному бутті людини має такий вигляд: в просторово-часових координатах гроші «стискають» час та змінюють простір, згідно цілей суб'єктів економічної реальності, енергійний атрибут дає можливість охарактеризувати масу грошей як найпершу їх модальність і виокремлюються у фінансову систему, гроші постають і як енергія, котра визначає кількісні кордони й, водночас, якісну

безмежність можливостей людини в цілеспрямованій діяльності; гроші як носій інформація приховують у собі свідчення про сьогодні, минуле і майбутнє. Індивід у своєму становленні у соціокультурному просторі керується тими цінностями, які представлені і превалюють в культурі, він тільки робить вибір та наповнює їх або значенням, або смислом. Тому сенс життя у свідомості і поведінці індивіда набуває форми обов'язку та ідеалів, які він добровільно бере на себе, і є проявом свободи волі індивіда в соціокультурній реальності. В роботі застосована методика аналізу соціокультурних домінант феномену грошей у культурі як система дослідницьких процедур, викладених у висвітленні різних сторін концептів, а саме, смислового потенціалу відповідних концептів у цій культурі. Власне культурно-антропологічне дослідження соціокультурних домінант феномену грошей здійснюється у вигляді аналізу прислів'їв та афоризмів, економічної, історичної та художньої літератури, конкретних епізодів життя відомих людей, ситуацій, пов'язаних з різними історичними подіями. Уявлення про гроші та спосіб їх бачення корениться у знанні та досвіді фізичного зіткнення людини з ними. На основі досвіду стає можливою персоніфікація грошей. Спостерігаючи за грошима, людина починає категоризувати їх як щось всесильне.

Роль грошей у житті суспільства зростає, вони все частіше виступають у ролі діяча, який може успішно маніпулювати людьми та суспільством загалом. У зв'язку із змінами у суспільстві змінюється життя людей, отже, змінюється ставлення до грошей. У результаті дослідження встановлено основні тенденції щодо осмислення грошей людиною як життєвої необхідності і джерела життя за декількома зонами : центральна зона концепту – сила, двигун, засіб дії, дещо значне; межа центральної зони – метал, папір, задоволення, спокуса; периферійна зону концепту – зло, об'єкт попередження, дещо негідне, страждання, відсутність можливостей.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в моделюванні поведінки людини у світі сучасної економіки та фінансів, яка залежить у своєму бутті від деформуючого і трансформуючого впливу «суміжних світів» (світу

культури і світу природи, світу минулого і світу майбутнього, світу істинного і світу вигаданого) і того, якою мірою умовним і обмеженим є будь-яке з можливих його інтерпретацій.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, по чотири підрозділи в кожному (Розділ 1. Джерельна база і теоретико-методологічні дослідження, Розділ 2. Семіотика грошей і капіталу в культурі, Розділ 3. Семіотика та віртуалізація грошей у сучасній культурі), висновків та списку літератури.

Ключові слова: гроші, фінансова система, семіотика, дар, вигода, потлач, холізм, «людина економічна».

Список праць, опублікованих за темою дисертації

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

1. Коннова Н. О. Семіотика денег. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal: CPM «ASF». 2018. Випуск 21. С. 28–32.

2. Коннова Н. О. Форма і матерія грошей: філософсько-антропологічний характер. *European philosophical and historical discourse*. Praha: Berostav Druzstvo. 2020. Volume 6, Issue 4. С. 106–112.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

3. Коннова Н. О. Суспільні та особистісні цінності в контексті філософського дискурсу. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВОО «Українська академія наук». 2019. Випуск 143 (№ 4), Ч. 2. Філософські науки. С. 79–82.

4. Коннова Н. О. Економіка цінностей та філософія економіки. *Грані: наук.-теоретич. і громадсько-політич. альманах*. Дніпро: Вид-во «Грані». 2020. Т. 23, № 3. С. 27–37.

5. Білецький І. П., Карась Н. О. Холістичні моделі Д. Бома і К. Уїлбера: компаративістський аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 791. Серія: теорія культури і філософія науки. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2007. Випуск 33. С.

22–29. (Здобувачкою розглянуто проблему можливості побудови холистичної моделі світу (і холистичного світогляду як такого) в епоху постмодерну).

6. Білецький І. П., Коннова Н. О. Міфи, семіотика і методологія економічної теорії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1029-II. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. Випуск 48. С. 88–96. (Здобувачкою проаналізовано інститут грошей, продемонстровано, що він має суто семіотичний характер).

7. Коннова Н. О. Ното есopотісис як міф і абстрактне поняття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1114. Серія: теорія культури і філософія науки. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. Випуск 51. С. 136–140.

8. Білецький І. П., Коннова Н. О. Епістемологічні перспективи діалектичного та трансдисциплінарного підходів у природничих і соціо-гуманітарних науках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Теорія культури і філософія науки». Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Випуск 53. С. 95–100. (Здобувачкою проаналізовано різноманітні підходи щодо сутності діалектики, співвіднесено їх з ключовими принципами трансдисциплінарної філософії).

9. Коннова Н. О. Борг і семіотика фінансів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Випуск 54. С. 152–160.

10. Коннова Н. О. Абстракція та семіотика грошей у культурі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Теорія культури і філософія науки». Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. Випуск 57. С. 156–164.

11. Білецький І. П., Коннова Н. О. Антропологія власності та семіотика грошей. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Теорія культури і філософія науки». Харків: Вид-во Харківського

національного університету імені В. Н. Каразіна. 2018. Випуск 58. С. 61–69. (Здобувачкою досліджено роль феномену власності у процесі формування людської свідомості).

Публікації в інших наукових виданнях:

12. Коннова Н.О. Політична суб'єктність держави. Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: XXI Харківські політологічні читання: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Харків, 18 грудня 2008 р. Харків: ХАП, НЮАУ імені Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. 2008. С. 119–122.

13. Кузь О.М., Коннова Н.О. Трансценденталії минулого. IV Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 8 – 9 квітня, 2014 р. Харків: Видавець Іванченко І. С. 2014. С. 226–228. (Здобувачкою розглянуто політичне свято як складний інструмент інтеріоризації найважливіших елементів культури).

14. Коннова Н.О. Економіка дару як семіотична система. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 7 – 8 квітня, 2016 р. Харків: Видавець Іванченко І. С. 2016. С. 222–227.

15. Коннова Н.О. Боргові зобов'язання як денотат грошових знаків. Міжнародна наукова конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця». Харків, 1 – 2 червня, 2017 р. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2017. С. 364–366.

16. Коннова Н.О. Гроші як соціально-політичний феномен. Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях: зб. XXX Харківські політологічні читання. Харків, 16 червня, 2017 р. Харків: «Право». 2017. С. 143–146.

17. Коротков Д.С., Коннова Н.О. Міфологеми як інструментарій маніпуляції політичною свідомістю. Міжнародної науково-практичної конференції “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: тези доповідей. Харків, 31 травня – 1 червня, 2018. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2018. С.

300–302. (Здобувачкою досліджено міфологізацію дійсності, особливості політичного міфу).

18. Коротков Д.С., Коннова Н.О. Мережеве суспільство як ризик розвитку інформаційних політичних маніпуляцій. Міжнародної науково-практичної конференції “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: тези доповідей. Харків, 30 – 31 травня, 2019. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2019. С. 339–340. (Здобувачкою проаналізовано природу інформації: інформація в чистому вигляді існує лише до моменту її масової трансляції).

19. Cheshko V., Konnova N. Transdisciplinary transformations of the political and economic paradigms at information civilization (essay). V науково-практична конференція “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”. Одеса, 26 – 27 листопада 2020. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2020. С. 392–394. (Здобувачкою досліджено культурний феномен постнекласичної / постакадемічної науки, що якісно відрізняється від класичної науки як сценарію «Просвітницького проекту» XVIII – XX ст.).

20. Чешко В.Ф., Коннова Н.О. Глобально-еволюційна криза техногенної цивілізації та принципи біоетики (філософсько-антропологічне есе). Матеріали ІХ Міжнародного симпозіуму з біоетики. Здоров'я, медицина та філософія: стратегії виживання. Київ, 15 – 16 квітня 2021. Київ: Графіка і дизайн. 2021. С. 96–100. (Здобувачкою проаналізовано результати досліджень статусу біоетики як соціального інституту управління технологічним ризиком).

21. Чешко В.Ф., Коннова Н.О. Біоетика та біополітика в глобально-еволюційному контексті цивілізаційної кризи. Пандемія COVID-19 як індикатор екзистенціального еволюційного ризику антропоцену. Біоетика: від теорії до практики. Київ: ВД «Авіцена». 2021. С. 29–42. (Здобувачкою досліджено еволюційно-антропологічні витоки кризи сучасної цивілізації)..

Konnova N. O. The semiotics of finances in culture: philosophical and anthropological analysis. A qualified study on the rights of manuscript.

Thesis qualifying the scientific degree of the Candidate of Philosophical Sciences of the specialty 09.00.04 – philosophical anthropology, philosophy of culture. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Kharkiv. 2021.

The thesis is defended in the specialized academic council K 26.053.13 of National Pedagogical Drahomanov University.

The thesis suggests a new philosophical and anthropological approach to the analysis of the finances semiotics on the basis of transdisciplinary methodology applying the concept of holism, the synergetic approach, the emergent evolution and the theory of fractals.

The work presents the philosophical and anthropological analysis of the modern financial imaginations through the prism of semiotics, while the modern finances are treated as semiotic systems of the cultural environment. The main idea of the work lies in the analysis of correlation between the semiotics of gift and the semiotics of profit (gain) in the activity of the contemporary human. Thinking about the human in the system of economic knowledge grounds on Lewis Hyde's, Marcel Hénaff's, Georges Bataille's and others' theories, which analyze the role of the phenomenon of gift and potlatch in the modern and primitive cultures, on the one hand, and on the theories of numerous economists and economy philosophers, such as Larry Wray's, James Ricards's, Ha-Joon Chang's, George Soros's and other authors', which concern the methodology and history of economy and financial theories, on the other hand.

One of the main problems lies in that contemporary economy theoreticians are inclined to make their theories extraordinary accurate and effective, more scientific, and therefore they use all methods and approaches, which, in their opinion, have to convince others of the scientific nature of their theories. Modern economists in particular widely apply mathematical methods that, by the way, relates not only to the mathematizing in the analysis of empirical data but also to the predictions and generalizations. As a result, the modern economic theories become more and more abstract, going farer and farer from the real aspects of both the economic reality and the sociocultural one. To make

them closer to the reality of the world of culture and the social life again one needs a semiotic analysis.

The research clarifies what place in the life of an individual or ethnos is occupied by money as a concept of culture. The cultural component of money and money-based relations is very significant: money dominate, money are treated as a deity, etc. All of these evidences that money are an important component of the culture of society. For an individual it does not matter how money look like, where they are from; what only matters is that they are present. The attitudes to money are part of culture with its rituals and traditions, modes of life and moral norms that, at the level of daily consciousness, manifests itself both in the waste and in the desire of buying more money.

In the course of study it has been shown that the basis of the sociocultural reality and distinguishing of the anthropological archetypes in the social relations is the myth and potlatch treated in the wide understanding of this word; if the potlatch is grounded on the striving for some internal integrity which is achieved through the process of ruining (gifting is a kind of ruining) material benefits which are obstacles for this integrity, and, since this integrity is unachievable (ruining material values creates symbolical values (according to Georges Bataille¹), these symbolical values become the basis for the myth which creates the integrity of society, lies in the basis of the social contract; it has been also shown that, if the basis of the integrity (holism) of society becomes the myth and mythical practices which are supported by the practices of gift and potlatch, then the full-fledged economy of profit becomes possible only within such the holistic society. Market relations by themselves cannot create the social unity; moreover, they themselves become possible only after the social unity was achieved; it has been shown that money in such a social unity are the analog of implicative and logical connections of the relational holism theory; it has been reasoned that a personification is inseparable prime component of the human thinking, while the phenomenon of property is a kind of personification; thus, the precise understanding of property makes human the human that makes the institution of property the necessary component of the development of society, and that the money is, to some extent, a concept with the help of which a reflection of the property phenomenon occurs; it has

been disclosed that as long as the basic correlate of all material processes and human actions is an energy then the money is a sign of energetic transactions which are happening in society; it has been argued that money are a means of abstraction in the process in which the society plans and thinks the human activity through debt and debt obligations; this is the key aspect of the money essence and, that in this context the process of visualization of money (from specific subjects to coins, further to paper moneys, then to electronic moneys and, finally, to cryptocurrencies) is logical and fully correlates with the processes of virtualizing and rationalizing the rest of the human activity spheres; it has been revealed that money as a primordial abstraction create other abstractions, on which the economic theory is based which itself being abstract leads to the abstracted and simplified view on the human, culture, policy, creating new abstractions, such as the concept «homoeconomicus-a»; it is underscored that the processes of the finance and financial institutions development have an emergent and synergetic nature, while the reflection is the fractal semiotics.

It has been argued that the basis of philosophical and anthropological understanding and cultural and anthropological forms of money is the concept of the attributive model of sociocultural reality in which the phenomenon of money has quality characteristics: space-time, mass-energetic, information functions, which are the objective modus of being. The dialectics of displaying modality of money in the sociocultural being of human has the look as follow: in the space-time coordinates money "compress" the time and change the space, according to the goals of economic reality actors, while the energetic attribute enables to characterize the mass of moneys as the primary their modality and distinguishing themselves as a financial system, money become both as an energy which defines quantitative borders and meantime qualitative infinity of abilities of the human in the purposeful activity; money as a carrier of information hide in themselves evidence of the present, past and future. An individual in his or her attitudes towards the sociocultural space is managed by those values which are presented and prevail in culture, and he or she only make a choice and fulfil them with either meanings or sense. Therefore the sense of life in the consciousness and behaviour of the individual turns to the forms of obligation and

ideals which he or she willingly take and is a display of freedom of will of the individual in the sociocultural reality.

The work applies the methods of analysis of sociocultural dominants of the money phenomenon in culture as the system of research procedures exposed in illuminating various sides of concepts, and particularly, the meaningful potential of relative concepts in the culture. Actually the cultural and anthropological research into the sociocultural dominants of the money phenomenon is made in the form of analysis of proverbs and aphorisms, economic, historical and fictional literature, specific episodes from the life of famous people, situations of various historical events. Imaging money and the way of viewing them is rooted in knowledge and experience of physical collision of the human with them. The personification of money becomes possible on the basis of experience. Supervising money the human begins categorizing them as a something omnipotent.

The role of money in the life of society grows, they more often are in the role of doer who can successfully manipulate people and society in general. In connection with the changes in society peoples' life changes, and consequently the attitude to money changes too. Eventually the study has established the basic tendencies concerning the human thinking money as a lively necessity and the source of life in several zones: the central zone of concept: power, mover, action mean, something significant; the central zone edge: metal, paper, pleasure, temptation; the peripheral zone of concept: evil, object of warning, something dishonest, sufferings, absence of opportunities.

The perspectives of further scientific studies are suggested to be in modeling human's behaviour in the world of contemporary economy and finances which in his/her being depends on the deforming and transforming impact of "the adjacent worlds" (the world of culture and the world of nature, the world of the past and the world of the future, the true world and the false world) and that somehow any interpretation of its possible interpretations is conditional and limited.

The work consists of introduction, three sections with four subsections in each section (Chapter 1. The source base and the theoretical and methodological studies, Chapter 2. The Semiotics of money and capital in culture, Chapter 3. The Semiotics and virtualization of money in the modern culture), conclusions and bibliography.

Key words: money, financial system, semiotics, gift, gain, potlatch, holism, «the economic human» (homo economicus).

Bibliography on the thesis theme

Articles in the foreign publications:

1. Konnova N. O. Semiotics of money. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal: CPM «ASF». 2018. Issue 21. P. 28–32.

2. Konnova N. O. The form and matter of money: philosophical and anthropological character. *European philosophical and historical discourse*. Praha: Berostav Druzstvo. 2020. Volume 6, Issue 4. P. 106–112.

Articles in the scientific special publications of Ukraine:

3. Konnova N. O. The social and personal values in the context of philosophical discourse. *Anthology of scientific works. "Gileia: scientific journal"*. Kyiv: M. P. Drahimanov Nation. Ped. Uni., BOO «Ukrainska Academia Nauk». 2019. Issue 143 (№ 4), P. 2. Philosophical sciences. P. 79–82.

4. Konnova N. O. The economy of values and philosophy of economy. *Grani: nauk.-teoretychni i hromadsko-politych. almanakh. Dnipro: Publishing House "Grani"*. 2020. V. 23, № 3. P. 27–37.

5. Biletskyi I. P., Karas N. O., Holistic models of D. Bohm and K. Wilber: a comparative analysis. Білецький І. П., Карась Н. О. Холістичні моделі Д. Бома і К. Уілбера: компаративістський аналіз. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 791. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2007. Issue 33. P. 22–29. (The applicant has considered the problem of possibility of building the holistic model of the world (and of the holistic world picture as such) in the Age of Postmodernity).

6. Biletskyi I. P., Konnova N. O. The myths, semiotics and methodology of the economic theory. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 1029-II. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2013. Issue 48. P. 88–96. (the applicant has

analyzed the institution of money, demonstrated that it has specifically semiotic character).

7. Konnova N. O. Homo economicus as a myth and abstract concept. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 1114. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2014. Issue 51. P. 136–140.

8. Biletskyi I. P., Konnova N. O. Epistemological perspectives of dialectical and transdisciplinary approaches in the natural and socio-humanitarian sciences. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2016. Issue 53. P. 95–100. (The applicant has analyzed multiple approaches towards the essence of dialectics, has correlated it with the key principles of the transdisciplinary philosophy).

9. Konnova N. O. The debt and semiotics of finances. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2016. Issue 54. P. 152–160.

10. Konnova N. O. The abstraction and semiotics of money in culture. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2017. Issue 57. P. 156–164.

11. Biletskyi I. P., Konnova N. O. Anthropology of property and semiotics of money. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. Series: theory of culture and philosophy of science. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU Publishing House. 2018. Issue 58. P. 61–69. (The applicant has researched the role of the property phenomenon in the process of human consciousness formation).

Publication in other scientific editions:

12. Konnova H.O. The political subjectivity of the state. Society and political institutions in the conditions of transformation and reforms: XXI Kharkivs'ki politolohichni chytannya: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoyi

konferentsiyi. Kharkiv, 18 December 2008. Kharkiv: KhAP, Yaroslav Mudryi NLAU, NDI derzhavnoho budivnytstva ta mistsevoho samovryaduvannya APn Ukrainy. 2008. P. 119–122.

13. Kuz O. M., Konnova N. O. The transcendences of the past. International scientific conference IV «Modern Ukrainian studies: scientific paradigms of language, history, philosophy». Kharkiv, 8 – 9 April, 2014. Kharkiv: Vydavets Ivanchenko I. S. 2014. P. 226–228. (The applicant has considered the political celebration as a complex tool of interiorisation of the most significant elements of culture).

14. Konnova N.O. The economics of gift as a semiotic system. Materials of the International scientific conference V «Suchasna ukrayinistyka: naukovy paradyhmy movy, istoriyi, filosofiyi». Kharkiv, 7 – 8 April, 2016. Kharkiv: Vydavets Ivanchenko I. S. 2016. P. 222–227.

15. Konnova N.O. The debt obligations as a detonator of banknotes. International scientific conference: Міжнародна наукова конференція «Ekonomichnyy rozvytok i spadshchyna Semena Kuznetsya». Kharkiv, 1 – 2 June, 2017. Kharkiv: Semen Kuznets KhNUE. 2017. P. 364–366.

16. Konnova N. O. Money as a social and political phenomenon. Political and legal dissonances in the contemporary Ukrainian realities: Anthology XXX Kharkivs'ki politolohichni chytannya. Kharkiv, 16 June, 2017. Kharkiv: «Law». 2017. P. 143–146.

17. Korotkov D.S., Konnova N. O. Mythologemes as an instrument of manipulations of political consciousness. International scientific and practical conference “Ekonomichnyy rozvytok i spadshchyna Semena Kuznetsya”: the abstracts of speeches. Kharkiv, 31 May – 1 June, 2018. Kharkiv: Semen Kuznets KhNUE. 2018. P. 300–302. (The applicant has studied the mythologizing reality, peculiarities of the political myth).

18. Korotkov D.S., Konnova N.O. The networking society as a risk of the information manipulations development. International scientific and practical conference “Ekonomichnyy rozvytok i spadshchyna Semena Kuznetsya”: the abstracts of speeches. Kharkiv, 30 – 31 May, 2019. Kharkiv: Semen Kuznets KhNUE. 2019. P.

339–340. (The Applicant has analyzed the nature of information: information in its clear kind exists till the moment of its mass translation).

19. Cheshko V., Konnova N. Transdisciplinary transformations of the political and economic paradigms at information civilization (essay). V International scientific and practical conference “Ekonomichnyy rozvytok i spadshchyna Semena Kuznetsya”: the abstracts of speeches. Odesa, 26 – 27 November 2020. Odesa: Publishing House «Helvetyka». 2020. P. 392–394. (The applicant has researched the cultural phenomenon of post-none-classical / post-academic science which qualitatively distinguishes from the classical science as a scenario «The Enlightenment Project» the 18th – 20th centuries).

20. Cheshko V.F., Konnova N.O. The Global and evolution crisis of the technogenic civilization and principles of bioethics (philosophical and anthropological essay). The materials of IX International symposium on bioethics. Health, medicine and philosophy: the strategies of surviving. Kyiv, 15 – 16 April 2021. Kyiv: Graphics and design. 2021. P. 96 – 100. (The applicant has analyzed the results of studies on the status of bioethics as a social institution of managing technological risks).

21. Cheshko V. F., Konnova N. O. Bioethics and biopolicy in the global and evolution context of the civilizational crisis. The pandemics of COVID-19 as an indicator of existential evolutionary risks of Anthropocene. Bioetyka: vid teorii do praktyky. Kyiv: VD «Avitsena». 2021. P. 29–42. (The applicant has researched the evolutionary and anthropological sources of the modern civilization's crisis).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Семіотика знаково-символічних форм економічної реальності.....	29
1.2. Міфічне та ірраціональне в соціокультурному бутті людини	38
1.3. Методологічні можливості холізму і його різновиди	50
1.4. Економіка дару та прибутку в контексті матеріальних і символічних цінностей соціуму	64
Висновки до 1 розділу	79
Список використаних джерел.....	82
РОЗДІЛ 2. СЕМІОТИКА ГРОШЕЙ І КАПІТАЛУ В КУЛЬТУРІ	85
2.1. Функції грошей і капітал у соціокультурних контекстах	85
2.2. Людина економічна у антропокультурному бутті	105
2.3. Інфляція як семіотичний засіб маніпуляції у бутті людини	123
2.4. Синергетика та емерджентизм у культурному просторі фінансової системи	143
Висновки до 2 розділу.....	156
Список використаних джерел.....	159
РОЗДІЛ 3. СЕМІОТИКА ТА ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ГРОШЕЙ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ	162
3.1. Власність як засіб персоніфікації соціокультурних зв'язків	162
3.2. Гроші в культурі інформаційного суспільства	177
3.3. Гроші як енергетична субстанція інформаційної єдності світу.....	191
3.4. Фрактальний характер сучасних фінансів в полі культури	200
Висновки до 3 розділу	215
Список використаних джерел	217

ВИСНОВКИ.....	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	225
ДОДАТКИ.....	239

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Фінансова система є невід’ємною складовою сучасного суспільного і культурного життя. Її вплив на формування економічної культури людини значно посилюється в еру інформаційних технологій і притаманних їм антропотехнік. Усе це актуалізує розгляд семіотики фінансів у філософсько-антропологічній площині та дозволяє розширити горизонти осягнення культурного виміру грошей, фінансів та капіталу як семіотичних феноменів, виявленню світоглядних, культурологічних, соціальних та міфічних підвалин, на які вони спираються. Перспективи, що відкриваються внаслідок реалізації філософсько-антропологічного підходу до проблематики фінансових відносин, дозволяють виявити її людинотворчий потенціал, який відповідає запитам активного і мобільного суспільства. Загальнокультурні зрушення, що відбуваються внаслідок суспільних трансформацій постіндустріального зразка, глобалізація світу праці, відбивається на всіх аспектах людської діяльності, активізує її людинотворчий потенціал. Отже, розгляд пізньомодерних трансформацій і репрезентацій фінансів, дослідження їх семіотики сприятимуть розумінню соціокультурних і психогенетичних тенденцій сучасного етапу цивілізаційного процесу.

Розв’язання окресленого кола проблем належить до числа актуальних завдань сучасної філософської антропології, що виступає методологічною основою міждисциплінарних досліджень соціокультурних синтезів, до яких належить семіотика фінансів.

Особливо актуальним дослідження семіотики фінансів у культурі в окресленій площині є для країн з соціалістичним минулим, де фінансова система фактично була уніфікованою «культурою соціалістичної праці» та домодерними формами організації система фінансів. Вона довгий час залишалася досить стабільною, кризи, які її струшують, не можуть, принаймні поки що, зруйнувати її

основи. Тим не менш, останнім часом, після кризи 2008 року, економісти висловлюють все більше тривоги з приводу її подальшого майбуття. Сучасна економічна література переповнена прогнозами та методологічними суперечками щодо того, як будуть розвиватися подальші події, а також полемікою про те, в якому напрямку має розвиватися економічна теорія. Деякі з учасників цих дискусій навіть виходять за межі суто економічної теорії, її вузько-методологічних моментів і ставлять запитання філософського характеру з приводу економіки, фінансів, капіталу в житті сучасної людини. Тема дисертаційного дослідження є не менш актуальною на макрорівні теоретичної рефлексії. Семіотика фінансів як специфічне культурне формування протягом досить тривалого часу залишалась за межами філософської рефлексії і розглядалось здебільшого у економічній або соціологічній площині. Необхідність доповнення цих теоретичних розробок філософським аналізом не в останню чергу зумовлене зростанням ролі плюралізованих і водночас гомогенних культур у структуруванні семіотико-комунікативного простору на перехресті життєвого світу і світу економічних відносин. Усе це можна вважати викликом для філософської антропології, яка прискореними темпами розширює своє проблемне поле, досліджуючи людину у цілісності її реального і символічного світу.

Ступінь розробленості проблеми. Методологія завжди впливає з відповідної філософії, але проблема полягає в тому, що більшість фахівців у галузі економіки недостатньо ознайомлені із останніми досягненнями сучасної філософії, антропології, культурології, що, відповідно, помітно звужує поле можливих пошуків. Саме це робить дослідження з філософії економіки та фінансів надзвичайно актуальними.

Тема дисертації передбачає таке широке застосування теоретичних розробок, присвячених розширенню філософсько-антропологічних узагальнень у міждисциплінарних дослідженнях людиновимірності «культур у культурі». Це праці Р. Бенедікт, А. Гелена, Б. Малиновського, М. Мосса, Г. Плеснера. Зважаючи на цей момент, важливим ресурсом даного дослідження стали теоретичні та

емпіричні дослідження семіотики фінансів у культурологічних, соціологічних, економічних та культурно-антропологічних працях.

Сучасні фінансові уявлення аналізуються крізь призму семіотики, а сучасні економічні теорії фінансів – як семіотичні системи. Такий підхід дозволяє краще проаналізувати їх роль у сучасній культурі, політиці, соціальному житті. Людина є істотою, наділеною високорозвиненою свідомістю. Така свідомість стає можливою завдяки мові і в межах мови, мова ж є де-факто першою семіотичною системою в житті людини, системою, яка робить людину людиною. Тому семіотичний аналіз тих чи інших аспектів життя, зокрема фінансових, є своєрідним поверненням до витоків, глибинним аналізом першооснов цих аспектів. Основна ідея дослідження полягає в аналізі того, яке співвідношення семіотики дару та семіотики профіту (вигоди) в семіотичних вимірах діяльності сучасної людини. Особливо цінними для роботи стали, з одного боку, теорії Ж. Батая, М. Енаффа, Л. Хайда та інших авторів, які аналізують роль феномену дару та потлачу в сучасній та примітивних культурах, з іншого – теорії численних сучасних економістів та філософів економіки: Р. Рендела, Дж. Рікардза, Дж. Сороса, Х.-Ю. Чанга, які займаються методологією та історією економіки та фінансової теорії. Для того, щоб наблизити сучасні економічні теорії до реальності, доцільним є семіотичний аналіз. Саме його застосували у своїх розвідках В. Джеймс, Ч. Ейзенштейн, І. Корсунцев, Т. Седлачек, Р. Талер, Х.-Ю. Чанг.

Холістичні підходи розвивались у філософії М. Батайського, І. Білецького, Д. Бома, В. Налімова, К. Вілбера, І. Цехмістро. Економіку дару та економіку прибутку висвітлено в працях Б. Андерсона, Ж. Батая, Р. Бенедікта, І. Білецького, Ф. де Вааля, К. Каратані, Ю. Мао, Л. Хайда, Д. Харві.

Міф як першу форму суспільної свідомості досліджують наступні філософи: Д. Бом, Л. Гаррісон, М. Грондона, Д. Лендс, О. Лосев, М. Мак-Люен, К. Уілбер, К. Хюбнер. Німецький філософ К. Хюбнер зазначив, що міф є оповіддю чи системою уявлень, яка спирається на асоціації й ототожнення та покликана виконувати функцію завдання смислів. Інфляція та відповідні соціальні питання

досліджені у працях Д. Грабера, Д. Гудвіна, Ч. Ейзенштейна, Ф. Мартіна, Н. Фергюсона, Л. Хайда. Підходи синергетики висвітлювали Т. Гарфорд, С. Джонсон, К. Каратані, В. Ліпкан, Л. Мосионжник, І. Пригожин, Д. Рікардз, К. Уілбер, М. Хайвен. Загальні методи фрактального підходу відображено у працях М. Вебера, Ч. Ейзенштейна, В. Ільїна, Б. Мандельброта, Л. Шавалюка. Все це дозволяє проаналізувати сучасні фінансові уявлення в загальному контексті сучасної культури, що робить дослідження комплексним та зумовлює його актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах комплексної наукової теми кафедри міжнародних відносин, політичних наук і практичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця «Філософсько-антропологічні та соціокультурні детермінанти світу політичного» (державний реєстраційний номер 0116U008280). Тема дисертації затверджена Вченою радою Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (протокол № 4 від 27 грудня 2017 року).

Метою дослідження є аналіз семіотичних аспектів сучасних фінансів у процесі конструювання економічної реальності та їх роль в соціокультурному бутті людини.

Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних дослідницьких завдань:

- дослідити причини і умови виникнення феномену грошей та формування фінансової системи, їх сутність та значення в соціокультурному просторі на перетині життєвого світу та світу культури;
- з'ясувати місце і роль грошей та капіталу, спираючись на концепцію холістичності соціуму та антропологічне обґрунтування вигоди і дару;
- проаналізувати синергетичні та емерджентиські аспекти сучасних фінансових систем та показати їх вплив на соціокультурне буття людини;
- обґрунтувати людиновимірність фінансів в контексті «людини економічної» у методологічному та екзистенційному аспектах;

- простежити тенденції процесу віртуалізації фінансів та економіки в рамках формально-семіотичних підходів в умовах інформаційного суспільства та постіндустріальної культури;

- розкрити функціональний потенціал грошей і фінансів як знакових систем, які зберігають і передають інформацію про діяльність і соціокультурне буття людини;

виявити фрактальний характер сучасної фінансової системи в соціокультурній реальності.

Об'єкт дослідження – фінанси як семіотична система та культурно-антропологічний механізм, які регулюють соціокультурне буття людини.

Предметом дослідження є семіотика дару і прибутку у фінансовій системі та їх роль у соціокультурному бутті людини.

Теоретико-методологічні засади дослідження визначені його міждисциплінарним характером. В аналізі місця і значення людини в фінансовій системі використані джерела з історії філософії, культурної антропології, економічної теорії, фінансового ринку та конкретних економічних проблем, етики, психології, релігії та художньої літератури. Поряд із загальнонауковими (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення), використовувались такі методи дослідження: системний аналіз (у вивченні знаково-символічних форм економічної реальності), антропо-соціетальний (для вивчення аналізу людини економічної як працівника і як власника), структурно-функціональний аналіз (для дослідження структури та еволюції феномена потлачу як акту дару), семіотичний і діяльнісний методи (для аналізу функції грошей і капіталу у соціокультурних контекстах); історико-генетичний (для вивчення феномену інфляції у соціально-економічному бутті людини); синергетичний підхід (для з'ясування фінансової складової в економічній системі соціокультурної реальності); метод аналогії (при дослідженні грошей як енергетичної субстанції інформаційної єдності світу).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше на рівні філософсько-культурологічної концептуалізації здійснено семіотичний аналіз

дару і прибутку у фінансовій системі та визначена їх роль у соціокультурному бутті людини.

Наукова новизна дослідження конкретизуються в наступних положеннях, які виносяться на захист:

Вперше:

- виявлено зв'язок феномену потлачу з системою фінансових відносин, які виникають у процесі функціонування грошового розподілення, будучи механізмами економіки прибутку, стають можливими саме на основі певних міфів та відповідних форм потлачу. В основі цього феномену лежить прагнення до певної внутрішньої цілісності, яка досягається через процес дарування як різновиду руйнування матеріальних благ, в результаті чого породжуються цінності символічні, які стають основою міфу у сприйнятті цілісності соціокультурного буття, що робить можливими виникнення та функціонування фінансових механізмів;

- спираючись на принцип холізму та антропологічне бачення вигоди і дару, обґрунтовано методологічну значущість грошей та капіталу. Вигода і дар, всупереч уявленням теоретиків неолібералізму, самі по собі у ринкових відносинах на основі фінансових механізмів не можуть створювати соціокультурну цілісність, навпаки, вони самі стають можливими лише після того, як така цілісність досягнута; основою цілісності (холізму) суспільства виступають міф та міфічні практики, які підкріплюються антропокультурними практиками у формі дару та потлачу, а економіка прибутку стає можливою лише всередині такого холістичного соціуму;

- з'ясовано вплив синергетичної методології на фінансову систему як складову соціокультурного буття людини, де фінанси виступають аналогом імплікативних логічних зв'язків теорії реляційного холізму, згідно з яким природа грошей та фінансів є суто інформаційною і вони виступають одним із ключових механізмів ретрансляції інформації у соціумі;

- розкрито людиновимірність фінансів у контексті «людини економічної» через персоніфікацію як механізм людського мислення, який полегшує

оперування абстрактними поняттями, а феномен власності розглядається як варіант персоніфікації; саме чітке усвідомлення ідеї власності робить людину людиною цивілізованою;

- доведено, що гроші є засобом абстрагування у процесах планування та осмислення людської діяльності через борг і боргові зобов'язання; саме це є ключовим аспектом сутності грошей, а процес віртуалізації грошей (від конкретних предметів до монет, далі до паперових грошей, до електронних грошей і нарешті до криптовалют) є закономірним і повністю корелює з процесами віртуалізації та раціоналізації решти сфер людської діяльності;

- встановлено, що саме гроші як первинна абстракція породжують інші абстракції, на яких тримається економічна теорія, яка, сама будучи абстрактною, веде до абстрагованого і спрощеного погляду на «людину економічну» в культурі;

Удосконалено:

- розуміння базових корелятивів матеріальних процесів та людських дій, які ґрунтуються на засадах соціокультурної антропології репрезентуючи гроші як знаки енергетичних трансакцій, які відбуваються у соціумі;

- різні процеси розвитку фінансів та фінансових інститутів, що носять емерджентний і синергійний характер, а їх відображенням виступає фрактальна семіотика;

- розуміння фінансової системи для розбудови економічної культури з її смисловими кодами, які перетворюються на ритуалізовані смисли в поведінці сучасної людини;

- уявлення про людинотворчий потенціал семіотики фінансової системи в сучасному суспільстві ризику і небезпек;

Набуло подальшого розвитку:

- методологічна роль концепту «людини економічної» в побудові структур сучасної економічної теорії та її вписаність у соціокультурну антропологію, що доповнюється новими гранями антропології економічної;

комунікативний аспект семіотики фінансів, які утворюють мережу вертикальних і горизонтальних зв'язків та перетворюються на інтеркультурну комунікацію.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони дозволяють значно розширити існуючі у філософії, економіці і культурі уявлення про семіотику фінансової системи, усвідомлення витоків економічної культури та оцінку її можливих перспектив у сучасному соціокультурному бутті людини. **Практичне** – у тому, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані при читанні курсів і спецкурсів з філософії, філософії економіки, філософії культури, антропології та філософії науки для студентів економічних спеціальностей університетів.

Особистий внесок здобувача. Усі теоретичні положення у дисертації розроблені автором самостійно. У публікаціях зі співавторами особистий внесок здобувача полягає у попередньому теоретичному аналізі та викладенні основних положень (І. П. Білецький, О. М. Кузь, В. Ф. Чешко), формулюванні висновків і визначенні джерел для написання тез доповідей на наукових конференціях (Д. С. Коротков).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародних відносин, політичних наук і практичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця та оприлюднені на наукових конференціях: Міжнародна науково-теоретично конференція «Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: XXI Харківські політологічні читання» (Харків, 2008); Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2014); Міжнародна наукова конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця» (Харків, 2017); XXX Харківські політологічні читання «Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях» (Харків, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця» (Харків, 2018),

Науково-практична конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця» (Харків, 2020).

Публікації. Основний зміст дисертації відображений у 21 публікації (у тому числі 10 – у співавторстві), з них: 2 статті у закордонних періодичних виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 9 – у фахових періодичних виданнях України з філософських наук (з них 2 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз), 9 – у збірниках матеріалів наукових конференцій, 1 – розділ колективної монографії.

Структура дисертації зумовлена логікою розкриття її теми та послідовністю виконання завдань дослідження. Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, які включають у себе дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Загальний обсяг роботи – 242 сторінки, з яких 203 сторінки основного тексту. Список використаних джерел складає 14 сторінок і налічує 204 найменувань, із них – 28 іноземними мовами, додатки складають 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Семіотика знаково-символічних форм економічної реальності.

Одним із нагальних завдань філософії є осмислення реальності та аналіз сприйняття і розуміння соціокультурної реальності людиною. Сучасна філософська рефлексія відрізняється пильною увагою до проблем знакового опосередкування реальності. Знаково-символічна форма відіграє роль репрезентації реальності людини. Пізнання реальності шляхом її членування на предметні галузі різних наук впливає на її сутнісні характеристики. В процесі взаємодії людини зі світом формується реальність, тобто відбувається процес «олюднення» світу, тобто смислового його оформлення, процесом конструювання реальності. У першу чергу це стосується реальностей, які служать предметами окремих наук, які можуть вважатись існуючими і якісно визначеними тільки у межах наук, які їх вивчають. Найважливішим механізмом конструювання реальності як смислового оформлення і творчого продукування є її опосередкування через знаково-символічні форми. З'ясування ролі й особливостей функціонування однієї з таких форм, а саме семіотики знаково-символічних форм економічної реальності є необхідним завданням у процесі прояснення її способів та визначення їх особливостей в різних системах.

До кінця 80-х років ХХ століття основною дихотомією економічної теорії бачилося протиставлення капіталістичної та соціалістичної систем господарювання. Така ситуація змінилася кардинально з початку 90-х років того ж століття. Соціалістичний дискурс як такий *de facto* повністю зникає в більшості країн світу, а щодо дискурсу капіталістичного, то там починає міцно панувати неолібералізм із його монетаристськими підходами. Що ж стосується дискурсу загальногуманітарного, то там іще із середини ХХ століття закріплюється сталий стереотип про існування зв'язку між ринковою економікою та капіталізмом з

однієї сторони і демократією та високим рівнем життя з іншої. Між тим, як показує політична та економічна історія кінця XX – початку XXI століття, це є усього лише стереотип, який навряд чи відповідає реальності, принаймні в коротко- та середньостроковій перспективі. У сучасній економічній науці існує ціла низка економічних парадигм (Т. Кун).

Базовою серед них є «класична школа», що виникла на зламі XVIII – XIX століть, фундаторами якої були Адам Сміт та Девід Рікардо. Сама вона подає іншим школам такі ключові уявлення і концепції як «невидима рука» ринку, закон попиту і пропозиції і т.п. Слабкостями цієї теорії є її нездатність пояснити появити низку макроекономічних проблем (як от неможливість пояснити стан економіки в рамках країни в цілому, рецесію, безробіття тощо), а також обмеженість щодо пояснення багатьох мікроекономічних проблем (Чанг, 2016, с. 104). Неокласична школа виникає наприкінці XIX століття і являє собою продовження та екстраполяцію ідей класичної школи. Із нововведень цієї школи трудова теорія вартості, методи боротьби з ринковими збоями, теорія принципу компенсації¹, теорія неефективності державного втручання тощо. Слабкість такого оновленого класичного підходу полягає в тому, що неокласицисти нехтують сферою реального виробництва, зосереджуючись в основному на торгівлі та обміні (Чанг, 2016, с. 106 – 110).

Марксистська школа спирається на теорію базису та надбудови, класових конфліктів, трудової теорії вартості тощо. Досвід історії країн, у яких було побудовано моделі соціалізму на основі марксизму, фактично поховав марксистську школу. Тим не менш, вважає корейський економіст Ха-Юн Чанг, марксистська школа зробила досить таки корисний внесок у розвиток теорії і практики економіки. Маркс уперше звернув увагу на суперечність між ієрархічним принципом організації капіталістичного бізнесу та стихією формально вільного ринку; він помітив суперечність між отупляючим характером одноманітної праці на капіталістичному підприємстві та творчими потенціями

¹Компенсації, коли порушується критерій Парето, згідно з яким якісь соціальні зміни можуть вважатися покращенням лише тоді, коли вони когось збагачують і нікого не збіднюють.

людини. Нарешті саме Маркс одним із перших зрозумів значення технологічних нововведень для економічного розвитку (Чанг, 2016, с. 114).

Девелопменталістська традиція робить наголос на необхідності розвитку (development – розвиток (англ.)). Початки цієї традиції можна простежити іще із кінця XVI століття. До кінця XVIII століття девелопменталісти були меркантилістами, наприкінці ж цього століття вони змінили свої погляди, переключившись на аналіз виробництва. Останнє досягнення цієї школи – це теорія про те, що політика протекціонізму чи захисту незміцнених галузей промисловості має супроводжуватися інвестиціями у виробництво. Основним недоліком даної традиції є відсутність загальної теорії (Чанг, 2016, с. 115 – 118).

Австрійська школа, започаткована наприкінці XIX століття Карлом Менгером, вийшла на перший план у 20-30-ті роки завдяки своїм дебетам з марксистами про доцільність центрального економічного планування. Найбільш відомий представник цієї школи написав цілу низку книг про згубність такого планування не лише для економіки, але також і для інших сторін життя, зокрема про те, що планова економіка як така веде до тоталітаризму та диктатури. Навпаки, необхідною передумовою демократії є економіка вільного ринку. Щодо суто економічної сторони, то послідовники цієї школи, говорять, що центральне планування не може бути ефективним у принципі, і лише спонтанний порядок вільного ринку може збалансувати різні плани та інтереси чисельних агентів економічної діяльності. Вільний ринок є найкращою і єдиною ефективною системою господарювання. Основний недолік такого підходу, однак, полягає, пише Ха-Юн Чанг, занадто велика апологія спонтанного характеру вільного ринку. Насправді ринок ніколи не буває спонтанним і вільним (концепт вільного ринку є лише ідеалізацією), він *de facto* завжди має штучне походження і є вільним лише в певних, штучно встановлених рамках (Чанг, 2016, с. 119 – 121).

(Нео)шумпетеріанська школа розвиває ідеї Джозефа Шумпетера (1883 – 1950) і робить наголос на інноваціях. Шумпетер, як і представники Австрійської школи, працював у тіні марксистської школи. Зокрема він проаналізував питання

закону попиту і пропозиції («Попит породжує пропозицію»²) на предмет того, що якщо працює такий закон, то тоді звідки береться прибуток у капіталістичній системі. Відповідь, яку дає Шумпетер, полягає в тому, що прибуток можливий завдяки інноваціям. Тобто капіталізм – це економіка інновацій. У своїй книзі «Капіталізм, соціалізм та демократія» Шумпетер ставить питання виживання капіталізму, чи зможе уапіталістична система далі продовжувати вироблення інновацій, чи вона врешті решт вистнажитья і загине. Песимістичні побоювання Шумпетера не справдилися, сьогодні його послідовники продовжують аналізувати механізми виникнення та розповсюдження інновацій. Вада цієї школи – її самообмеження на одному питанні (Чанг, 2016, с. 122 – 124).

Кейнсіанська школа, заснована Джоном Кейнсом, одним із найвизначніших економістів ХХ століття, фактично започатковує нову дисципліну в економіці, макроекономіку. Кейнсіанство запропонувало нові та досить ефективні методи боротьби із безробіттям та економічними кризами, тобто методи ефективного втручання у вільний ринок. Загальновідомо, що в ході розвитку капіталістичної економіки час від часу трапляються кризи перевиробництва, які ведуть до зупинки цілих галузей виробництва, безробіття і стагнації всієї економіки. Кризи можуть тривати роками чи навіть десятиліттями. Кейнс довів, що кризу можна подолати досить швидко (протягом кількох місяців) шляхом державного втручання. В часи кризи держава має брати на себе основні турботи про розвиток економіки – робити інвестиції, давати позики, створювати нові підприємства тощо. Це все припиняється після подолання кризи – економіка знову переходить на рейки вільного ринку. Головна проблема – де взяти кошти на інвестиції. Далі проблема – як саме їх використовувати. Врешті решт кейнсіанство зіграло свою роль у розвитку економічної теорії і на сьогодні досі залишається одним із найвпливовіших напрямків економічної думки (Чанг, 2016, с. 125 – 128).

Інституціональна школа робить наголос на дослідження інституцій, необхідних для ефективного функціонування економіки, а поведінкова (її

²Цей закон веде до того, що активність і капітали перетікають у ті сфери, де є попит і, відповідно, прибуток, внаслідок чого прибутки в цій галузі починають знижуватися доти, поки не досягають рівня витрат.

представник Річард Талер став лауреатом Нобелівської премії з економіки у 2017-му році (Талер, 2018)) на аналізі поведінки реальних людей, суб'єктів економічної діяльності. Якщо брати ж узагалі, то можна констатувати, пише Ха-Юн Чанг, що на сьогодні існує багато шкіл і підходів («Хай розквітне сотня квітів»), для ефективності ж потрібно вести постійний діалог між цими школами і напрямками (Чанг, 2016, с. 137).

Проблема, однак, полягає в тому, що сучасні теоретики економіки тяжіють до того, щоби намагатися зробити свої теорії усе більш точними та ефективними, більш науковими, і використовують для цього усі методи і підходи, які на їх думку мають переконати інших у науковості (сцієнтиськості) своїх теорій. Зокрема сучасні економісти широко використовують математичні методи, причому це стосується не лише математизації характеру аналізу емпіричних даних, але також прогнозів та узагальнень результатом стає те, що сучасні теорії стають все більш абстрактними, все більше віддаляючись від реальних аспектів економічного і соціального життя. Математичні формули та статистичні моделі – це лише верхівка айсбергу. Внизу ж, під поверхнею, стверджує чеський економіст і філософ Томаш Седлачек, містяться метанаративи, які слід було б віднести до метаекономіки (Седлачек, 2017, с. 21). На думку Мілтона Фрідмана, а також багатьох інших сучасних економістів, економіка мала би бути позитивною (тобто подібною до природничих) наукою. Насправді ж економіка не є позитивною наукою (Седлачек, 2017, с. 24). Без тієї частини, яку Седлачек називає прото- або метаекономікою, економіка стає суто абстрактною дисципліною, що зависає у повітрі і має дуже мало спільного з реальністю (тобто перестає бути позитивною) (Седлачек, 2017, с. 22–23).

В основі усіх природничих наук лежить ідея об'єктивної реальності, яка є єдиною і спільною для всіх. Істинне знання виступає відображенням цієї реальності. Звідси витікає т.зв. класична теорія істини, яка стверджує, що істина – це знання, яке відповідає реальності. Однак, тут виникає проблема, яка полягає в тому, що сучасне наукове знання, як природниче, так і значною мірою гуманітарне, стає все більше абстрактним. Сучасна теорія є насамперед

семіотичною або знаковою системою, в якій одні знаки-семи вказують на інші, ці інші ще на якісь інші і т.д., і т.п. З реальністю така теорія пересікається лише в певних, окремих місцях. Відповідно в разі, якщо те, що в цьому місці говорить теорія, відповідає реальності, то її (теорію) можна вважати істинною. Залишається, однак, запитання про ту частину теорію, яка з реальністю не перетинається. Відповідь спробував дати один із засновників прагматизму, американський філософ Чарльз Сандерс Пірс. Для цього він уперше запропонував прагматичну теорію істини, згідно з якою істина є знанням, яке веде до досягнення поставленої цілі. Якщо ціллю є відповідність між теоретичними та емпіричними результатами, то теорію можна вважати істинною, якщо вона дозволяє нам робити успішні передбачення. Однак при цьому нерідко виникає ситуація, коли одній і тій самій цілі, одним і тим же самим фактам відповідають різні теорії, несумісні одна з одною. Чи є обидві теорії в такому разі істинними? Пірс дав наступну відповідь.

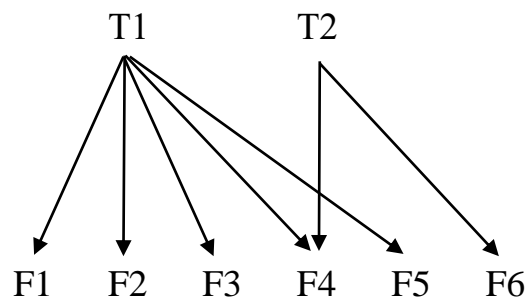

Рис. 1. Прагматична теорія істини за Ч. Пірсом. 1 етап.

Наприклад, дві теорії T1 і T2 є неспівмірними між собою, тобто не можуть одночасно бути істинними, і є відповідні факти F1, F2, F3, F4, F5, F6. Теорія T1 дозволяє пояснити факти F1, F2, F3, F4, F5, а теорія T2 - F4 і F6 (рис. 1). Скоріше за все перевага буде віддана теорії T1 (оскільки вона дозволяє пояснити більшу кількість фактів), однак при цьому факт F6 залишиться без пояснення. Це означає, що ми маємо віднайти якусь теорію T3, яка б дозволила пояснити всі шість наведених фактів. Будемо вважати, що така теорія знайдена, але пізніше стають

відомими нові факти F7 і F8, і теорія T3 дозволяє пояснити F7, але не може пояснити F8 (рис. 2).

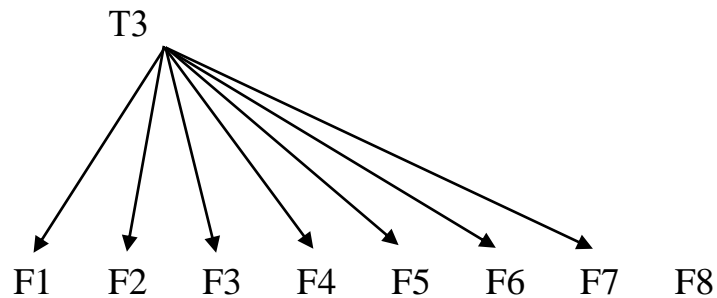

Рис. 2. Прагматична теорія істини за Ч. Пірсом. 2 етап.

Це означає, що необхідно шукати теорію T4, а далі, відповідно T5, T6, ... і т.д., і т.п., до безконечності, оскільки фактів безконечно багато. Істина має бути єдиною та об'єктивною. Така єдина та об'єктивна істина є знанням, до якого привів би безконечний дослідницький процес, який би проводили компетентні спеціалісти. Що ж до систем, які ведуть до досягнення однієї якоїсь групи результатів, то вони можуть вважатися лише тимчасовими та частковими (Білецький, 2001, с. 66).

Що ж стосується теорій економічних, то в них ситуація ускладнюється тим моментом, що в них суб'єкт і об'єкт *de facto* збігаються – людина-агент економічної діяльності є одночасно і суб'єктом цієї діяльності, і об'єктом. Тобто знання одночасно означає дію і навпаки. Інший із засновників прагматизму, послідовник Пірса, Вільям Джеймс, не ставив вимоги єдності істини. Він писав: «Історію світу легко розглядати плюралістично, уявляючи її у вигляді канату, кожне з волокон якого розповідає свою особливу історію; набагато важче розглядати будь-який поперечний розтин цього канату мов якесь єдине явище й подумки об'єднати всі ці повздовжні ряди в подобу єдиного цілого, що має нероздільне існування» (Джеймс, 2000, с. 69). Тобто абсолютний, об'єктивний, незалежний від нас та наших цінностей, поглядів і намагань світ, просто не існує.

В основі більшості західних ідеалістичних теорій монізму лежить уявлення про єдиного суб'єкта пізнання. Множинність існує лише в його уяві, поза нею ж

має місце єдність. Реальний суб'єкт, з яким ми маємо справу, не є абсолютним – тому його уявлення не можуть абсолютно адекватно відобразити реальність. Останнє може здійснити лише абсолютний суб'єкт, але ми не можемо уявити ту картину світу, яку уявляє він (Джеймс, 2000, с. 70 – 72). Ми можемо уявити собі якісь альтернативні світи. Ба більше подібне з усією очевидністю існує. Це множина внутрішніх світів окремих людей. Власне епістемологічна єдність є лише абстракцією (Джеймс, 2000, с. 75 – 76). Світ існує разом з нами, в єдності об'єктивного й суб'єктивного. А оскільки наші погляди й намагання є дуже різними, то Всесвіт має бути плюралістичним (Білецький, 2000, с. 66).

Одні й ті ж самі факти можуть інтерпретуватися по різному. Голих фактів як таких не існує, всі факти є теоретично навантаженими (Білецький, 2000, с. 71). У випадку теорій економічних інтерпретація факта породжує також відповідну дію, а отже трансформацію самого факту. Якщо метанаративом природничих теорій є те, що єдина істина існує, хоча імовірно і не є досяжною, то в економічних теоріях стаціонарної істини не може бути в принципі – існують лише напрямки, в яких істина може розвиватися.

Про це сучасний дослідник Іван Корсунцев пише: «Фінансова діяльність остаточно переходить у віртуальну знакову сферу без постійних матеріальних «представників» того світу, який прийнято називати реальною економікою» (Корсунцев, 2004, с. 132). І далі: «Відбулося виділення фінансової економіки в самостійну незалежну та об'єктивну сферу, яка швидко розвивається, у нову економіку чи галузь зі своїми специфічними закономірностями, ефективними інструментами, технологіями таресурсами, що слабо пов'язані з реальною економікою» (Корсунцев, 2004, с. 140). Таким чином гроші тісно вплетені в провідні історичні лінії нашої цивілізації, виступаючи частиною її ідеології та механіки зростання. Вони також відіграють одну з ключових ролей у процесі розкріпачення людини від природи (Eisenstein, 2016, с. 258).

Разом із цивілізацією гроші проходять відповідні стадії:

- товарні гроші (худоба, метали, мушлі);

- гроші-монети (що передбачають два аспекти – вартість матеріалу і вартість символу);
- паперові гроші (в яких вартість символу урешті решт повністю емансипується від матеріалу);
- кредитні гроші (сучасні банківські папери та технології);
- сучасні електронні гроші (bitcoin-и і т.п.) (Eisenstein, 2016, с. 258–259).

Гадають, що т.зв. «реальні гроші» – це гроші чимось забезпечені. Насправді це не так: паперові гроші не є відображенням грошей металевих, а електронні паперових, вони є їх розширеннями (Eisenstein, 2016, с. 263).

Варіантом світової валюти може виступати який-небудь товар, наприклад, нафта, зерно, метал, вугілля чи щось подібне, тобто товар гранично необхідний усім колективно і нікому зокрема. Всі гроші – це історія, історія конвенцій та довіри до цих конвенцій. Об'єктивна вартість та конвертація грошей – це вигадка, але ця вигадка має свою силу (внаслідок зазначеної історії) (Eisenstein, 2016, с. 269).

Гроші мають магічну силу, бо втілюють угоду всього суспільства, яке ними користується. Певна частина душі суспільства живе в них, пише Айзенстайн. Більше того, зазначає він, вони є єдиним священним об'єктом у наш час, якщо судити не зі слів, а з дій. Вони посідають *de facto* усі основні властивості трансцендентного божества дуалістичних релігій: абстрактність, усюдисущність, нематеріальність, здатність впливати на матеріальний світ тощо. Наука, в т.ч. фінансова, є новою релігією (Eisenstein, 2016, с. 269-270).

Власне фінанси як такі існують у сучасному світі в двох основних іпостасях: з одного боку, вони обслуговують реальну економіку і є в цьому плані її відображенням; з іншої, вони є майже самостійною знаковою системою і формою діяльності, з нею пов'язаною, зі своїми власними законами, логікою, інструментами. На основі цієї другої іпостасі розвивається власна інфраструктура, яка так само стає частиною економіки, але не реальної матеріальної (чи виробництва матеріальних благ), а віртуальної, уявної, в якій тим не менш крутяться «реальні» (тобто ті ж самі, що і в реальній економіці) гроші та інтереси. «Фінансові інструменти – деривативи, що є головними показниками фінансових

міфів, врешті решт самі грошові знаки чи їх замітники, акції, платіжні картки і тому подібне стають знаками знакової фінансової системи або зеаками знаків» (Корсунцев, 2004, с. 145).

Таким чином, ключовим конструктом економічної теорії виступають гроші, як базовий концепт семіотичної системи. У функціонуванні сучасної економіки вони утворюють особливу економіко-психологічну реальність. Просторово-часова семіотика грошей виявляється у співпадінні матеріального та ідеального, речей та думок, що забезпечує їх розповсюдження у соціокультурній реальності, де вони виконують не лише суто економічні функції (міра вартості, засіб обігу, платежу, нагромадження), а формують соціально-антропологічний образ людини, здатної чуттєве сприйняття, заміщувати абстрактними поняттями, у яких сформульовані правила, котрі керують економічною діяльністю людини.

1.2. Міфічне та ірраціональне в соціокультурному бутті людини.

Наука не є єдиним способом пізнання людиною оточуючої реальності. Крім науки серед способів пізнавального освоєння світу називають ще міф, мистецтво, релігію. Всі вони також певним чином, якимось по-своєму, у відповідності зі своєю логікою та специфікою відображають дійсність. Сучасні західні культура і світогляд спираються насамперед на науку, яка не лише представляє певну картину зовнішнього світу, але також претендує на пояснення самого процесу пізнання, різних його способів та усіх інших аспектів людського буття. Інші форми визнаються другорядними та неповними порівняно з наукою, оскільки не відповідають тим пізнавальним критеріям, яким відповідає наука. Існує щоправда й інше припущення, а саме, що вони просто відображають інші рівні буття, до яких неможливо застосувати наукові критерії. Класиком такого підходу вважається Пол Фейєрабенд, який проголошував, що наука є міфом ХХ століття, який не має жодних переваг перед іншими міфами.

Власне в сучасному суспільстві наука, мистецтво, релігія та міф ділять між собою сфери впливу та застосування: науці дістаються вивчення зовнішнього матеріального світу й побудова об'єктивної картини світу, релігії – сфера духовних запитів та певних видів внутрішнього досвіду, мистецтву – сфера фантазії і творчості, а певні міфічні уявлення займають своє місце в суспільній свідомості людини ХХ століття. В певному сенсі це означає розподіл ієрархії способів пізнання дійсності. Основою для такої ієрархії служить внутрішня (обумовлена внутрішньою логікою) природа науки, міфа, мистецтва й релігії. Єдине – ця ієрархія не збігається з сучасним розподілом сфер впливу.

Наука є досить пізнім феноменом у житті людини, раніше були міф, релігія, мистецтво, при цьому міф був першим, міфічне мислення було найдавнішою формою людського мислення, і лише пізніше з нього беруть початок релігія, мистецтво, пізніше – наука. В рамках наукового підходу міф звичайно визначається як «оповідь, що виникає на ранніх етапах розвитку, фантастичні образи якої (боги, легендарні герої, події й т.п.) були спробою узагальнити й пояснити різні явища природи і суспільства» (Лендс, 2008, с. 23). Можна згадати в цьому зв'язку про релігійну стадію розвитку людського мислення згідно із законом трьох стадій О. Конта.

Однак, було б невиправданим спрощенням вважати міфічне мислення просто примітивною формою розуму, що зароджується. Все набагато складніше. Міфічне є невід'ємним моментом інтелектуального освоєння людиною зовнішнього світу (в тому числі на сучасному етапі розвитку). В деяких випадках воно асимілюється аналітичним мисленням, в інших – по мірі розвитку витісняється на периферію людської діяльності.

Міф не є просто вигадкою, аналіз різних теоретичних підходів до вивчення міфу показує, що міфологічний і понятійно-логічний види мислення – це не два етапи єдиного еволюційного розвитку мислення, а дві рівноправні форми когнітивності людини, ефективні в різних умовах її життєдіяльності. Існує багато різних інтерпретацій природи міфу. Сучасний німецький філософ Курт Хюбнер виділяє з них дев'ять основних груп:

- 1) алегорична чи евгемерична (по імені давньогрецького філософа Евгемера), згідно з якою міф є алегоричною оповіддю про якісь реальні події чи явища;
- 2) міф як хвороба мови, згідно якої міфічні оповідки – прямий наслідок багатозначності слів і неправильного їх розуміння;
- 3) міф як поезія (тобто міф як прототип літератури, театру, художньої культури в цілому);
- 4) ритуально-соціологічна, що виходить з відповідних функцій міфічного в первісних суспільствах;
- 5) психологічна, згідно якої у міфі знаходять своє відображення фундаментальні, властиві всьому людству психологічні архетипи (яскравим прикладом таких інтерпретацій можуть служити теорія сублімації й едипового комплексу З. Фрейда);
- 6) трансцендентальна (вона полягає у тому, що міфічне, згідно з нею, є вираженням трансцендентального (тобто такого, що переступає межі звичайного) досвіду);
- 7) структуралістська, що цікавиться насамперед структурними паралелями між міфом, мовою, звичаями й ритуалами первісного суспільства;
- 8) символічна й романтична, згідно якої міфічні образи є символами якоїсь іншої (вищої, божественної, трансцендентної чи психічної) реальності;
- 9) міф як нумінозний досвід (тобто досвід божественної реальності чи мова самої природи) (Хюбнер, 1996, с. 214).

Кожна з наведених інтерпретацій відображає лише частину справжньої сутності міфу, але не всю цю сутність разом. Тому для розуміння цієї природи необхідно ураховувати всі наведені інтерпретації. Не вдаючись до зайвих деталей, відзначимо, що в основі міфічного світосприйняття лежить ототожнення одного об'єкту з іншим, у результаті якого перший стає символом другого й набуває незалежного існування. Сам міф розширено можна тлумачити як символ чогось іншого, який набув незалежного існування. Наприклад, первісний тотем, що спочатку був зображенням (символом) якихось природніх сил, з часом стає незалежним елементом життя первісної людини й наділяється вже суто своїми

власними властивостями. Сучасними аналогами тотему є державний прапор, герб тощо. Тобто відбувається персоніфікація (образне представлення абстрактної ідеї). Міфічне є персоніфікованим.

Спочатку будь-яке мислення було суто образним чи персоніфікованим, у подальшому мислення розвивається в напрямку все більшої аналітичності та абстрактності. Первісний міф уключав у себе все наявне знання. Знання практичне, духовне, екзистенційне, цінності тощо. І все це спиралося на ототожнення та асоціації і містило в собі елементи майбутньої науки, релігії (в повному розумінні цього слова), мистецтва і т.п. Всі означені практики з'являються пізніше, після розпаду первинної цілісності міфічного світосприйняття. Наука в сучасному розумінні цього слова є відображенням об'єктивної дійсності, тобто наука спирається на принцип дихотомії суб'єкту й об'єкту. Як показує канадійський філософ М. Мак-Люен, таке світосприйняття є характерним для так званих візуальних чи писемних культур. Протиположно їм, тобто візуальним культурам виступає культура аудіотактильна. Візуальна культура відрізняється від аудіотактильної тим, що в ній для прийняття інформації людина задіює переважно зір, нехтуючи іншими п'ятьма чуттями. Аудіотактильна культура є культурою не абстрактного, візуального, а цілісного, т.зв. аудіотактильного сприйняття дійсності, яке не розрізняє між об'єктом і сприймаючим суб'єктом та суб'єктивними відчуттями. Об'єкт візуального сприйняття є повністю підпорядкованим логіці візуального сприйняття. У разі ж аудіотактильного сприйняття не можна навіть говорити про об'єкт у повному значенні цього слова, оскільки, відзначає Маршалл Мак-Люен, сприйняття дописемної аудіотактильної культури не робить просторових і часових розрізів, тобто вбачає не окремі об'єкти, а ціліснісні процеси, в яких предмети не є окремими об'єктами, але лише проявами, деталями цілісності. В ході такого сприйняття не відбувається виокремлення суб'єктивних чуттів і асоціацій, пов'язаних із цілісними процесами (Мак-Люен, 2008, с.27 – 36). Як стверджує Мак-Люен, перехід від аудіотактильного до візуального сприйняття почався

вперше приблизно в VI – V століттях до н.е. і розтягнувся більш ніж на дві тисячі років.

Поява писемності означала зсув у бік візуальності, з її візуальною логікою та зрушеннями на шляху від магізму до сцієнтизму. Власне для зміни характеру культури як такої більше значення має не стільки поява писемності, як її розповсюдження. Розповсюдження ж писемності, читання і, як наслідок, зміни в культурі Мак-Люен пов'язує із книгодруком. Книг стає все більше, люди все більше читають, принципи візуального сприйняття все більше інтеріорізуються – в результаті ж ми одержуємо світобачення, підпорядковане принципам візуальної логіки. Остання ж означає наступне:

– відкидання (поміщення в дужки) всього того, що не відповідає можливостям візуальної репрезентації. Тобто, робиться певна вибірка, все відсувається кудись далеко на задній план. Наслідком стає «розрив між серцем і розумом» (тобто серцем, укоріненим у багатоманітні аудіотактильного, і розумом, який визнає лише візуальне), а також «травма», що продовжується до сьогодні, породжуючи подальші розриви (між наукою і мистецтвом, владою і мораллю тощо) (Мак-Люен, 2008, с.251 – 256);

– десакралізація і деміфологізація оточуючого світу, оскільки у візуальному світі немає місця для надприродного, без якого годі уявити міфічний світогляд; по-друге ж, візуальне сприйняття є більш абстрагованим і відстороненим від повноти цілісного аудіотактильного сприйняття і не передбачає генерування глибоких переживань, на яких ґрунтується міфічна свідомість (Мак-Люен, 2008, с.103 – 107).

Існує також інший підхід до інтерпретації міфу, підхід російського філософа Олексія Лосєва. Лосєв визначав міф як «у словах дана чудесна особистісна історія» (Лосєв, 1990, с. 578), «міф є слово про особистість, слово, що належить особистості, що виражає і виявляє особистість» (Лосєв, 1990, с. 579). Науковий же дискурс жу у цьому плані був з самого початку відділеним від дискурсу міфічного, Лосєв визначає науку як дискурс ейдетичний. Якщо попередній підхід виділяє науку через суб'єкт-об'єктну дихотомію, то підхід Лосєва спирається на

протиставлення афектованого (міф) та ейдетичного (наука) дискурсів. В давнину одне постійно змішувалося з іншим, однак це не робить науку і міф єдиним феноменом.

В будь-якому разі єдність суспільства спирається на міфічні моменти мислення і культури (див. ритуально-соціологічні, евгемеричні, структуралістські інтерпретації, а також лосєвську інтерпретацію міфу як афектованого дискурсу). Суспільство тримається купи завдяки спільній ідентичності, ідентичність же спирається на міфічне (в тому чи іншому аспекті). Науки природничі найдалше відстоять від міфічного – об'єктивна реальність є абстракцією з точки зору реального сприйняття конкретної людини. В гуманітарних науках, зокрема економічних, ситуація дещо складніша. Як зазначалося, в них суб'єкт є одночасно об'єктом (звичайно, частково). Флагманом наукового розвитку від початку ХІХ і аж до кінця ХХ століття були природничі науки з їх ідеєю законів природи. Гуманітарні науки слідує за природничими – звідси, наприклад, ідея економічних, історичних, соціальних законів, подібних до закнів природи у природничих науках. Однак, оскільки суб'єкт є водночас об'єктом, то звідси слідує відповідні нюанси. Економічні науки займаються сферою економічних відносин, суб'єктом яких виступає людина, яка водночас є носієм культури. Звідси питання обумовленості економіки культурою. Протягом останніх десятиліть усі дослідники починають визнавати значення культурних особливостей для економічного розвитку. Одним з перших авторів, які вказали на таку обумовленість був Макс Вебер, який пов'язав капіталістичний прорив Європи в Новий із протестантизмом і протестантською етикою. Така обумовленість вважалася доведеним фактом аж до другої половини ХХ століття. До появи східноазійських «економічних тигрів» – Японії, пізніше Гонконгу, Сингапуру, Тайваню та Китаю. Приклад цих «тигрів» *de facto* спростував «закон» необхідності саме протестантської етики для економічних проривів, ідея ж ціннісних детермінантів тим не менш залишилася в силі.

Тобто, одне з ключових питань – які саме культурні цінності та орієнтири відрізняють економічно успішні суспільства? Так Ленде ставить під сумнів поширену ще на рубежі ХХ – ХХІ століть концепцію Макса Вебера про зв'язок

капіталізму та протестантською етикою, пропонуючи взамін ідею простого раціоналізму. Економічному успіхові має передувати саме раціональне ставлення до життя та раціональна організації усіх його сфер, тобто знову ж таки раціональність як аксіологічна складова (Лендс, 2008, с. 31). На користь зазначеної тези Девід Лендс приміром наводить декілька прикладів вдалої та невдалої модернізації. Так, наприклад, Японія після революції Мейдзи почала проводити стрімкі реформи – запрошувати іноземних спеціалістів і консультантів, закуповувати промислове обладнання і технології – результатом стає те, що вже напочатку ХХ століття Японія постає військовою та економічною потугою світового рівня, яка завдає поразки царській Росії у російсько-японській війні 1905 року і починає власну колоніальну політику. Після поразки у другій світовій війні Японія знову проводить реформи, направлені цього разу на демократизацію та демілітаризацію, реформи, які так само закінчуються успіхом і виводять Японію в число провідних економік світу. Аналогічні ж реформи в Латинській Америці не були такими успішними: *de facto* жодна з латиноамериканських країн – ані Бразилія, ані Мексика – так і не змогли досягти скільки-небудь помітних успіхів в економіці. Пояснення, яке дає Лендс, пов'язує успіх чи неуспіх саме із існуючою у країні культурою і системою цінностей. Зокрема, відзначає він, японська культура упродовж століть культивувала дисциплінованість, повагу до старших, колективізм, прагматизм, працьовитість і т.п. Не зважаючи на всю свою закритість і ксенофобію, японці не соромилися учитися в інших країн і культур, запозичуючи в них те, що вважали за потрібне для розвитку. Серед іншого японська культура з її конфуціанською та самурайською етикою змогла виробити досить ефективні способи поєднання традиціоналізму і консерватизму та новаторства. Саме ці речі послужили головною передумовою тих проривів, які вдалося здійснити в Японії. Нічого подібного ми не знаходимо в країнах Латинської Америки і, відповідно, немає нічого дивного в тій стагнації та занепаді, від яких страждають зазначені країни (Лендс, 2008, с. 23–32).

В Американській академії науки і мистецтва у Кембриджі 23 – 25 квітня 1999 року було проведено симпозіум на тему «Культурні цінності і людський прогрес»,

учасники якого намагалися знайти пояснення того, чому одні країни стали на шлях стрімкого економічного розвитку і зростання добробуту, тоді як інші виявляється нездатними подолати існуючі проблеми, зокрема проблему хронічної бідності. Протягом перших десятиліть після другої світової війни домінувала тенденція пояснювати негаразди країн третього світу наслідками колоніалізму. Але наприкінці ХХ століття, однак, стає очевидним, що таке пояснення не може вважатися адекватним. На симпозіумі було запропоновано програму дослідження зв'язку між культурою, пануючими всередині тих чи інших культур системами цінностей і настанов, та економічним і соціальним розвитком (Гаррісон, 2008, с. 15 – 20). Лоренс Гаррісон наводить наступні складові – цінності, настанови, способи мислення – притаманні прогресивним культурам (тобто таким які сприяють розвитку суспільства та економіки):

1. Часова орієнтація, яка робить наголос на майбутньому (останнє серед іншого передбачає установку на те, що доля людини в її власних руках);
2. Праця є центральним аксіологічним моментом життя (саме вона структурує соціальне життя, є основним джерелом визнання і самоповаги);
3. Ощадливість (саме вона є матір'ю інвестицій та фінансової безпеки);
4. Освіта як ключ до прогресу та перша сходинка соціальних драбин та ліфтів;
5. Мерітократія (тобто саме особисті заслуги є підставою для просування в соціальних ієрархіях);
6. Громадянськість (ідентичність поширюється за межі сім'ї та найближчого оточення на ширші кола, громаду, державу тощо);
7. Досить жорсткий етичний кодекс;
8. Установка на справедливість та чесну гру (це основа чесної конкуренції та загальної конкурентоздатності);
9. Тенденція системи влади до дисперсії (розділення гілок влади) та горизонтальності (самоврядування та автономія);
10. Секуляризм (Гаррісон, 2008, с. 15–20).

Мар'яно Грондона виділяє наступні культурно-аксіологічні настанови, які сприяють прогресу:

1. Релігія, яка підкреслює цінність успіху в земному житті (як це робить приміром протестантизм);
2. Віра в особистість, у те, що саме особистість може і має досягти успіху;
3. Моральний імператив, який вимагає слідувати існуючим правилам і не порушувати їх задля власної вигоди;
4. Концепція багатства як результату чесної й наполегливої праці;
5. Розуміння конкуренції не як війни, а як однієї з форм співробітництва;
6. Цінність праці (праця як єдине легітимне джерело багатства і добробуту);
7. «Роль єресі» (допустимість неортодоксальних, в т.ч. єретичних як для існуючої системи уявлень, ідей) на противагу догматам та ортодоксальності;
8. Корисність, прагматизм;
9. Раціональність;
10. Оптимізм, аж до певного утопізму;
11. Фокусування на часі (принцип «час – це гроші»), цінування свого часу;
12. Влада, яка базується на законі і не є одноособовою чи взагалі не особовою, а інституціональною;
13. Світогляд, налаштований не на споглядання, а на дію, на зміну світу;
14. Порятунк у світі, а не поза світом (тобто земний аскетизм);
15. Політична демократія, яка спирається на розділення різних гілок влади (Грондона, 2008, с. 63–71).

Власне для того, щоб економіка могла ефективно працювати, потрібно створити умови для ефективної конкуренції (Портер, 2008, с. 35–46). Що таке ефективна конкуренція? Це конкуренція за певними правилами, тобто поєднання певних аспектів як індивідуалізму (конкуренція як така), так і колективізму (вираженням якого виступає добровільна, принаймні частково, готовність слідувати правилам). Аморальна сімейність, про яку пишуть Сеймур Ліпсет і Габріель Ленц, є аморальною тому, що протиставляється суспільству як цілому,

принципам його функціонування, зокрема принципу конкуренції як способу співробітництва. Власне сімейність у даному контексті є лише однією з форм корупції (Грондона, 2008, с. 103–113), (Каптуренко М., 2001, с. 42–46).

Що стосується сімейності, то саме вона є первинним осередком суспільності. Сімейність у вузькому й у широкому значеннях цього слова. Тобто сімейність як осередок людей, які є безпосередньо особисто знайомими і пов'язані емоційними узами. Всередині сімейних колективів панують взаємодопомога, довір'я, щирість і т.п. Всі дії робляться разом і за взаємною згодою (звичайно, якщо йдеться про нормальні, добровільні осередки). Сучасні ж суспільства виходять далеко далі за межі вузьких сімейних і племінних об'єднань. Вони є уявними спільнотами, якщо використовувати термін Бенедикта Андерсона (Андерсон, 2001), тобто екстраполяцією сімейних і племінних уявлень на ширшу спільноту. Тобто, я уявляю людей, яких я особисто не знаю, з якими особисто незнайомий, як таких, які є безпосередніми членами мого найближчого оточення. Такі уявлення стають можливими через міфічне сприйняття світу. Особливості міфологічного типу мислення (синкретизм, невіддільність логічних елементів від емоційних; підпорядкування логіки не принципу реальності, а принципу бажання, ціннісний характер просторово-часових характеристик, що об'єднуються в єдиний хронотоп існування деяких формально-логічних помилок як то: доказ базується на вирішеній наперед підставі, частина замість цілого, вербальний реалізм, що приводить до ототожнення найменування і буття речі, матеріальне існування в міфі риторичних фігур і тропів. Міф є не тільки типом свідомості, але і типом життя. Міф спочатку і виключно є соціоцентричним, він виконує ряд соціальних функцій, а саме соціального порядку і соціального контролю, нормалізація і легітимізація соціальних установок, кодифікування мислення, санкціонування суспільної моралі і цінностей. Сутнісною характеристикою міфологічної реальності є символ. Саме символ, об'єднуючи в собі багатство плотсько-образні презентації зі смисловою, ідейною наповненістю, відповідає буттєвій орієнтації міфологічної реальності. Символ на відміну від поняття (схеми), яке в семіотичному сенсі визначається як переживання означуваного узагальненого

ідейного змісту – над тим, що означає, який є образом, і алегорією, де те, що означає, домінує над означуваним, розуміється як гармонійне з'єднання того, що означає, і означуваного. Символ – це і узагальнення, що створює нескінченну смислову перспективу, і закон смислового породження речі. Міф є конкретно-життєвою, антропо- і соціоцентричною реальністю, що має всю повноту буття, остільки він вимагає для свого функціонування форми, яка об'єднує в собі повноту ідейного змісту з багатством і різноманіттям образного виразу, тобто символу. Конструювання міфологічної реальності здійснюється через номінацію, яка є специфічною для міфічної реальності процедурою символізації. Це відрізняє конструюючи роль символу саме в міфологічній реальності.

Міфічне та ірраціональне у соціокультурному бутті розгортається через досвід триєдиного Бога, свідоме протиставлення себе язичницьким субординаційним та еманатичним вченням і цим самим ствердження себе як розумної необхідності і абсолютності. Міф перетворився на догмат як перший принцип розумного осмислення міфічного, яке само по собі нерелективне і досвідно-безпосереднє. Для догмату не потрібна повна та остаточна система розумних визначень. У реалістичному дискурсі економічні архетип «гроші», «багатство» і «капітал» штучно обмежуються, стаючи скоріше знаками, аніж дійсними ноуменами. Хоча «гроші» і «капітал» виступають і як ноумени у відношенні до реальностей, що лежать на перетині власне-економічної події та реальностей культурно-антропологічної та морально-етичної природи. Так у філософських міркуваннях Д. Дідро золото, воно ж гроші, воно ж і багатство постає як ноумен культурно-антропологічного і морально-етичного плану, втілюючи у собі всі потенції, пов'язані з відносною природою добра і зла. Подвійність економічних архетипів проглядається з одного боку, у тому, що багатство, гроші і капітал вважаються спочатку нейтральними і набувають морального наповнення в соціокультурній реальності, завдяки суб'єкту, а з іншого, переходячи в якість мети, вони не просто втрачають нейтральність і підпорядкованість у відношенні до людини, а стають онтологічним центром суспільства. Гроші і фінансова система взагалі виступають саме як «ноумени»

«події». Цей погляд досить чітко відбиває характерну для західної свідомості установку економізацію сакрального, яке при цьому втрачає сакральність. Наявність ноуменальних втілень економічних архетипів важлива не тільки сама по собі, але і як опосередкований доказ можливості надання їм статусу потенційно-сущого. У цій ролі архетипи здатні виступати лише у випадках, що їх деміургічні потенції отримують дійсну актуалізацію.

Об'єктом неоінституціональних теорій перестала бути економічна людина, раціонально орієнтована на отримання максимального прибутку і мінімізацію витрат. На її місце приходять людина швидше ірраціональна, яка є продуктом конкретного соціокультурного середовища, належить до певної етнічної, національної чи реферативної групи, дотримується певної системи цінностей, ідеалів і норм, моральних і стильових принципів. Властива людині ірраціональність є причиною змін в традиційних фінансових та економічних відносинах. Наслідками ірраціональних рішень та дій часто стають фінансові ігри, фінансові спекуляції та біржові крахи міжнародних гравців, їх невірні уявлення про стабільність і нестабільність грошової системи.

Проблеми співвідношення раціонального та ірраціонального у функціонуванні економічних процесів є неповними без характеристики взаємодії суб'єкта та об'єкта в господарській діяльності. Аналіз співвідношення суб'єкта та об'єкта в економічних процесах розкриває активність свідомості господарських суб'єктів у формуванні економіки, оскільки економічна реальність, її закони та структура існують через діяльність людей і відносини груп людей. Економічний процес відбувається при активності свідомості економічних суб'єктів і пізнанні механізмів переходу об'єктивного в суб'єктивне і навпаки – суб'єктивного в об'єктивне. У пізнанні економічних явищ мета не просто виявляє програму економічної діяльності, але й тісно пов'язана з господарською реальністю і соціокультурним буттям людини вцілому.

1.3. Методологічні можливості холізму і його різновиди.

Епоха постмодерну з підозрою ставиться до будь-яких гранд-нарративів, тавруючи їх як метафізику. Така установка має чисельні причини і передумови, зокрема, революція в науці першої половини ХХ століття, революція, яка значно релятивізувала існуючі уявлення про навколишній світ. Останнє знайшло своє відображення в книгах філософів пост-позитивістів (Т. Куна, П. Фейєрабенда, С.Тулміна). Таким чином, складається ситуація, в якій ставити питання світоглядного характеру набуває ознак поганого тону. Тим не менш, життя триває, науковці продовжують розвивати свої концепції, претендуючи на роль відкривачів таємниць природи, фактично продовжуючи поглиблювати вже існуючий розрив між гуманітарною та природничо-технічною сторонами сучасної культури. Більшість спроб подолати цей розрив у ХІХ – ХХ століттях носили редукціоністський характер і не мали успіху. Тим не менш, залишаються також й інші нереакційні підходи, зокрема, холістичні. Холістичні підходи розвивалися у філософії (а пізніше і в інших науках) починаючи з часів античності. Зокрема можна згадати філософські ідеї Парменіда, Платона та неоплатоників, філософії Веданти чи Буддизму тощо. Останні в ХХ столітті розвивалися як у галузі фізики (Д. Бом), так і психології (Ф. Перлз, К. Юнг, К. Уїлбер, С. Гроф), а також у галузі філософії і філософії науки (І. Цехмістро, В. Налімов, М. Байтальский).

Можна стверджувати, що найяскравішими представниками холізму можуть вважатися Девід Бом та Кен Уїлбер. Отже, метою даного дослідження є розгляд перспектив побудови холістичної моделі всесвіту на основі теорій англійського фізика Девіда Бома і американського психолога і філософа Кена Уїлбера. Для цього пропонується провести компаративістський аналіз зазначених теорій, окресливши чіткі межі застосування й розмежування однієї й іншої, з тим, щоб здійснити синтез даних теорій і проаналізувати можливості побудови загальної моделі на їх основі. Для цього дані теорії потрібно проаналізувати і порівняти не лише на предмет змісту, але також і на предмет методології.

Холізм може бути умоглядним або інтуїтивним. Умоглядний холізм передбачає, що ми приходимо до ідеї цілісності унівесуму шляхом більш-менш

прозорих дедуктивних чи індуктивних викладок; холізм же інтуїтивний спирається на інтуїцію, тобто не передбачає такої прозорості. Слід гадати, що холізм емпіричний, тобто такий, що базується на відносно безпосередніх емпіричних даних, неможливий у принципі, оскільки всі емпіричні дані відносяться до об'єктивного множинного світу³. Можна також говорити про (назвемо його так) екзистенційний холізм, тобто, коли ідея цілісності є безпосереднім відображенням глибоких рівнів внутрішнього досвіду, які описані в містичних вченнях Сходу і Заходу, тобто досвіду того, що Кен Уілбер називає «досвідом недуальної свідомості». Екзистенційний холізм є досвідом, уможлядно-інтуїтивний – ідеєю чи підходом. Власне уможлядно-інтуїтивний холізм передбачає два різновиди: логічний (логіко-методологічний) і онтологічний (метафізичний). Перший фактично зводиться до проблеми необхідності універсалій: тобто, для того щоб мислити щось категоріально, ми мусимо розглядати його як елемент певної множини, елемент, наділений відповідними властивостями, які дозволяють включити його до складу цієї множини. Необхідність же самої множини власне і виступає передумова логічної цілісності процесу, складовою частиною якого виступає наш елемент. Фактично, без логічного холізму світ розпадається на «шизофренічні» серії окремих подій, що розбігаються на безконечність. Цей момент виступає як один із висхідних пунктів давньогрецької філософії. Так, гармонія піфагорійців виступає як своєрідне поєднання межі і безмежності, прикладом чого може слугувати музична мелодія, яка, з одного боку, є серією окремих самодостатніх звукових елементів (безмежне), з іншого – сприймається в ролі мелодії лише як цілісність цих елементів. Аналогічні властивості проявляють також послідовності чисел, на основі чого, власне, і відбулося ототожнення музики і математики в піфагорійській філософії. В подальшому ідея цілісності знаходить розвиток у філософії елеатів, а протилежна ідея, ідея всезагальної множинності – у філософії атомістів. Атомізм, врешті решт підданий забуттю ще за часів пізньої античності,

³Звичайно якщо мова йде про звичайні, тобто об'єктивні, емпіричні дані, одержані шляхом емпіричного дослідження об'єктивного світу. Тобто сказане в жодній мірі не стосується до даних внутрішнього досвіду.

знову відроджується до життя в XVII столітті (Бойль починає застосовувати його в хімії, Ньютон у фізиці). У XIX столітті атомістичні ідеї трансформуються у так званий механістичний світогляд, що намагається редукувати всі явища навколишнього світу до механічного руху окремих частинок-атомів. Питання про цілісність універсуму в механістичному світогляді не піднімається⁴.

Взагалі ж, коли вживають категорію цілісності, то звичайно мають на увазі цілісність онтологічного характеру. В античній філософії онтологічна цілісність органічно народжувалася із логічної (внаслідок ототожнення буття і мислення), в новітні ж часи пануючою стала протилежна механістична тенденція, і тому сама постановка питання про онтологічну цілісність потребує нового типу світогляду⁵. Можливості останнього може запропонувати сучасна фізика, Девід Бом пропонує побудувати такий світогляд на основі так званої голографічної метафори. Однак, спочатку кілька слів про передумови нового холистичного світогляду. Вони витікають із революції у фізиці початку XX століття. Ця революція обумовлена появою квантової теорії і теорії відносності. Теорія відносності пропонує поглянути на все з позицій первинності не механічних частинок, а силових полів. Силоне поле є подібне до потоку води, всередині якого можуть мати місце коловороти. Що таке коловорот? Це «не що інше, як шаблон текучої води» (Бом, 1992). Самі ж коловороти – «відносно постійні форми із незалежною поведінкою, абстраговані розумом із цілого у сприйнятті та думці» (Бом, 1992). Так само частинки в полі. Вони є «відносно сталими й незалежними структурами у тих обмежених областях, де поле є сильним» (Бом, 1992). Однак, тут холізм розповсюджується лише на окремі поля, всезагальне ж поле в цілому розглядається як механістична система.

⁴ Тут, однак, слід відзначити, що механіцизм XIX-XX століть не суперечить і не виключає логічний голізм, оскільки, за словами Трубецького, є менш механістичним, аніж античний атомізм, оскільки включає у розгляд також і категорію сили, сили, як невід'ємної властивості атомів. Власне це і є фактором, що уможливорює голізм принаймні логічного характеру.

⁵ Крім того, слід зазначити, що емпіричний підхід сучасної науки і наукового світогляду вимагає, щоб все обґрунтовувалося емпірично, а отже жодна формула чи логічне положення не може бути прийнятим виходячи з однієї очевидності чи аподиктичності, але вимагає обґрунтування через емпіричні данні.

Квантова фізика дозволяє зробити наступний крок (кроки) у бік від механіцизму. Три основні моменти квантової фізики, що руйнують засади механістичного світогляду, наступні. По-перше, власне сам її «квантовий» характер, у ній усе відбувається «дискретними квантами», які «сплітають всесвіт» у єдине ціле, оскільки самі вони є неподільними. По-друге, це двоїстий і взаємодоповняльний характер матерії та енергії. Тобто мікрооб'єкт поводить себе, в залежності від обставин, то як частинка (матерія), то як поле (енергія). Нарешті, по-третє, властивість, яку Д. Бом назвав «нелокальністю зв'язку». Властивість полягає у тому, що в деяких випадках проявляється зв'язок між частинками, які знаходяться на значній відстані одна від одної, що порушує класичну вимогу локальності, згідно з якою, лише об'єкти, близько розташовані один до одного, можуть взаємодіяти⁶ (Бом, 1992). Отже, фізика ХХ століття не вкладається в прокрустове ложе механістичної множинності. Що дозволяє говорити про організмичний характер буття і про необхідність пошуку нових (холістичних) підвалин для картини всесвіту.

Голографія була винайдена Деннісом Габором, саме слово походить від слів *holo* – ціле і *grapho* – пишу. Тобто голографія – писання цілого. Світло лазера падає на дзеркало, частина його відображається від нього, а частина проходить крізь дзеркало і падає на предмет. Світло, що падає на предмет, розсіюється і ним і в подальшому досягає світла, що відобразилося від дзеркала. Відбувається інтерференція, і утворюється складний візерунок світла, який серед іншого несе певну інформацію про предмет, на якому відбулося розсіювання. Цей візерунок можна сфотографувати, фотографія не буде схожою на предмет, можливо, вона взагалі буде невидимою до пори, до часу. Але, якщо крізь неї пропустити лазерний промінь, схожий із попереднім, то витвориться зображення предмету, яке буде не плоским, а трьохмірним. При цьому і частина голограми, і ціла голограма дають зображення усього предмета (якщо фотопластинку із голограмою розломити на дві частини, кожна з них буде давати зображення

⁶Останнє складає зміст так званого парадоксу Ейнштейна, Подольського і Розена (скорочено ЕПР - парадокс).

цілого предмету). Сам феномен голографії в цілому можна пояснити в рамках тієї, чи іншої версії механістичного світогляду. Девід Бом використовує образ голограми в ролі метафори холістичної картини світу. Тобто, що так само як і голограма, кожна частина всесвіту містить у собі інформацію про весь всесвіт, хоча і у прихованій (згорнутій) формі. Голографічна метафора дозволяє ввести категорії розгорнутого (експліцитного) і згорнутого (імпліцитного) порядків. Голограма містить зображення предмету у згорнутій, прихованій формі. Для того щоб проявити («розгорнути») зображення необхідно створити відповідні умови (пропустити лазерний промінь крізь голограму). Те ж саме, стверджує Бом, має місце і у випадку реальності як такої. Імпліцитний (згорнутий) порядок є порядком первинної цілісності і чистої енергії, всі предмети зовнішнього, розгорнутого світу (експліцитного порядку) містяться в ньому в згорнутому виді, потенційно, у формі інформації. На рівні фізичних законів згортання-розгортання проявляються як взаємні переходи енергії і матерії. Онтологічна ж цілісність проявляє себе у феномені не локальності⁷.

На думку Д. Бома, дихотомія імпліцитного-експліцитного дозволяє пояснити не лише самі фізичні явища, останнє було б занадто малоцікаво, але також цілу низку моментів, що стосуються психології, біології, інших наук. Тобто створити справді загальну онтологічну систему. В основі цієї системи лежить ідея так званої *сома-значення*. Ідея полягає в тому, що *сома* (або фізичне) і її *значення* (тобто ментальне) є двома аспектами однієї неподільної реальності. Під *аспектом* тут Д. Бом розуміє спосіб дивитися або, іншими словами, форму, в якій проявляється «цільність реальності». При цьому, зрозуміло що один аспект віддзеркалює інший, тобто обидва вони є полюсами одного й того ж (на кшталт полюсів магніту) (Бом, 1992). Зв'язок соми і значення означає, що кожен окремий вид значення ґрунтується на певному соматичному порядкуві, наприклад, літери на листку паперу передають значення, зрозуміле читачеві. Або електричні сигнали в телевізійному приймачеві передають образи, що сприймаються глядачем. Перше є явним, тобто таким, що маніфестує себе – *manifest* – буквально

⁷Зокрема в ЕПР- парадоксі.

означає «те, що можна тримати в руці»; друге неявним і *тонким* – *subtle* від *subtextere*, що означає «сплетене з-під низу». Тобто кожна соматична конфігурація має значення, яке досягається на більш тонких рівнях соми. З іншої сторони, саме значення активно впливає на сому більш явного рівня. Тобто зміна значення означає зміну соми, і, навпаки, зміна соми є зміною значення. Це дві сторони одного й того ж самого процесу, дві сторони, які створюють те, що ще називають зворотним зв'язком. Згідно з Бомом, зовсім не обов'язково обмежуватися дихотомією сома-значення стосовно людської свідомості чи навіть світу живих істот. Дану дихотомію пропонується також розповсюдити на Всесвіт у цілому. Якщо вважати квантовий рівень «донним рівнем» реальності, що складає основу для всього існуючого, то тоді, слід гадати, на цьому рівні має зникнути і дихотомія соми і значення, тобто фізичного і ментального, матерії й інформації. Але цього не стається. Не стається принаймні, якщо виходити із інтерпретації квантової фізики Нільсом Бором. Його інтерпретація, згідно з Бомом, неявно вводить поняття значення у фізичну теорію.

Американський психолог і філософ Кен Уїлбер фактично розпочинає там, де Девід Бом закінчує. А саме з проблеми свідомості, суспільства і таке інше. Самі ідеї Бома Уїлбер сприймає досить таки критично, докоряючи Бомові за «монологічний погляд». Свою власну теорію він на противагу називає діалектичною. Що стосується «діалектизму», то про це дещо пізніше. За основу Уїлбер бере феноменологічний аспект цілісності, тобто містичні чи трансперсональні переживання цілісності універсаму, взяті як феномени свідомості, феномени, що є самі по собі і не потребують жодного наукового чи метафізичного обґрунтування. Свідчення про подібні переживання Уїлбер бере з містичних вчень Сходу і Заходу, з матеріалів трансперсональної психології, руху «NewAge» тощо. Тобто цілісність стає не результатом, а висхідним пунктом, з якого починається картина універсуму. Ключовими поняттями цього вчення виступають поняття *холону* і *холархії*. *Холон* визначається як цілісність, що входить до складу інших цілісностей. Прикладами холонів можуть служити атом (цілісність, що входить до складу молекули чи кристалічної решітки), молекула (цілісність, що може входити до складу живої клітини), клітина (складова живого

організму), чи навіть – звуки як частини слів, а слова як частини фраз або людина, що є частиною сім'ї, суспільства тощо. Тобто кожний холон входить до складу іншого, більшого холону, і всі вони разом утворюють систему вкладених одна в одну ієрархій або *холархій*⁸(Уілбер, 2004, с. 18). Тобто, картина, представлена Кеном Уілбером є цілком організмичною, на відміну від картини, репрезентованої Девідом Бомом, де організмизм лише проголошується.

Власне поки що наведену систему не можна називати в повній мірі онтологічною чи метафізичною. Ідея холізму у виді холархії холонів є скоріше логіко-методологічною, на відміну від холізму Д. Бома, де відбувається перехід у виді – механістична онтологія і методологія → її незадовільність → альтернатива у виді холістичної методології → власне холістична онтологія. Власне це визнає і сам Уілбер, стверджуючи при цьому, що фактично холархії можна найти скрізь, в усіх вченнях від марксизму до структуралізму та комп'ютерного програмування (Уілбер, 2004, с. 118). Але Уілбер не обмежується формальною «методологією», а розвиває ідею «Великої Холархії Буття та Пізнання»(Уілбер, 2004, с. 21). Ідея останньої ґрунтується на тому, що всі істини (чи всі види буття) слід розділити на чотири типи за принципом дихотомічного розподілу на внутрішні – зовнішні та індивідуальні – колективні. В результаті утворюється наступна модель буття:

	<i>ВНУТРІШНЄ</i>	<i>ЗОВНІШНЄ</i>
<i>ІНДИВІДУАЛЬНЕ</i>	1 Суб'єктивне, внутрішній світ	2 Об'єктивне, об'єктивний зовнішній світ
<i>КОЛЕКТИВНЕ</i>	3 Культура	4 Соціальні відносини

Рис. 3. Інтегральна теорія істини

⁸На кшталт системи атом – молекула – клітина – організм – екосистема, яку Уілбер називає Великим Гніздом Буття [107, с. 18].

Далі пропонується розмістити всі елементи і феномени буття і свідомості (чуття, емоції, атоми, молекули, прокаріоти, еукаріоти, організми, галактики, екосистеми, міфи, символи, тощо) по відповідних секторах схеми. Уїлбер стверджує, що в кожного холона можна виділити внутрішню й зовнішню сторони, а також індивідуальну (одиничну) і колективну (множинну) форми існування. Зв'язок між останніми відбувається через екстеріо- та інтеріоризацію. Тобто, наприклад, внутрішній світ окремої людини є відображенням світу колективних культурних кодів і символічно представлених суспільних відносин навколо людини. Уїлбер наводить слова Дюркгайма про те, що людина в суспільстві є суспільством всередині людини.

Поки що ми маємо справу з певним типом логіки і методології і світу, побаченого крізь їх призму. Далі йде визначення культури. «Під культурою чи життєвим простором холонів я розумію просто загальний простір того, на що вони можуть відповісти. Кварка не відповідають на усі стимули оточуючого середовища, тому що діапазон значущих стимулів, що мають до них відношення, є дуже малим, і значить, мало що може їх заторкнути ... Дослідження того, на що холони можуть відповісти – це вивчення їхнього спільного життєвого простору. Він являє собою їхній спільний світ, стимули, на які відповідають усі холони однакової глибини. Це і називається їх спільною культурою» (Уїлбер, 2006, с. 126). Дане визначення культури Уїлбером є повністю аналогічним (якщо не тотожним) визначенню значення в концепції Д. Бома.

Таким чином, можна стверджувати, що в плані загальної картини світобудови, ідеї зазначених мислителів є взаємодоповняльними. Різниця ж полягає у тому, що концепція Бома є суто уможлядно-інтуїтивним і рухається від методології до онтології і метафізики, а теорія Уїлбера спирається на екзистенційний досвід і від нього йде до онтології і, вже після цього, до методології⁹. Методологія Бома включає два основні моменти: аргументацію від противного і аналогію. Тобто, якщо спрощено, множинно-механістичний підхід у певних випадках не спрацьовує, отже, спробуємо протиставити йому холістичний

⁹Мається на увазі холістична методологія.

підхід¹⁰, а для того щоб можна було створити цілісну картину світобудови скористаємося аналогією. Хід думки йде від методології до онтології. Уілбер же розпочинає зовсім не з загальної картини буття як такої, а з узагальнення існуючих теорій свідомості і несвідомого. Узагальнюючи існуючі теорії, а також залучаючи до цього містичні і філософські вчення про недualityність (неоплатонізм, веданта, буддизм, неоведантизм тощо), Уілбер вибудовує теорії спектру свідомості.

Ця теорія має декілька варіантів виділення тих чи інших рівнів та підрівнів свідомості. Якщо брати її в загальних рисах, то слід виділити наступне. Рівень свідомості, на якому перебуває індивід обумовлений межею, яку індивід проводить між собою і «не-собою», і які відповідно мають різний характер проявів у житті людини і суспільства. Перший з цих рівнів є рівнем недualityної свідомості. Він являє собою абсолютну єдність і тотожність суб'єкту й об'єкту, тобто власне самої свідомості й того, на що направлена її інтенція. Цей містичний недualityний рівень не знає жодних дистинкцій і навіть не може бути описаний, оскільки будь-який опис передбачає використання мови, тобто системи символів, побудованої на різного рода розрізненнях і дуалізмах. Цей рівень означає також повну тотожність буття й мислення, на яку вказував усвоїй поемі Парменід. Ця тотожність, а також тотожність знаючого й знаного і є найперша реальність, яка тільки може бути. Існування цього рівня не може бути обґрунтованим раціонально, воно може бути тільки засвідченим емпірично. Засвідченим, але не описаним, оскільки відсутність будь-яких дуалізмів і неможливість використання мови призводить до того, що неможливо пізнати цей рівень інакше ніж просто відчувати його. «Так само, як ніж не може різати сам себе, так само Всесвіт не може бачити себе в ролі об'єкту не порушуючи при цьому своєї цілісності» (Уілбер, 2006, с. 18). Намагання побачити себе призводить до появи першого дуалізму, який означає в епістемологічному аспекті розділення суб'єкта й об'єкту (тобто знавця й знаного), в онтологічному аспекті розділення Безконечного (тобто Всесвіту в цілому) й кінцевого (окремих об'єктів), у теологічному - первородний

¹⁰Наприклад, для пояснення ЕПР - парадоксу.

гріх (Wilber, 1993, с. 97). Або, як про це говориться у Плотіна, Єдине мало видіння самого себе, в результаті чого перестало бути єдиним (оскільки з'явився Нус, розум). Тобто первинний дуалізм означає початок розрізнення окремих об'єктів, а також виокремлення себе самого, що робить можливими суб'єкт-об'єктні відносини. Оскільки все це відбувається у просторі, Уілбер називає його просторовим дуалізмом. Однак справа не обмежується самим первинним дуалізмом. Далі починається розрізнення теперішнього і минулого, й з'являються уявлення про майбутнє. Тобто виникає вторинний або часовий дуалізм. Єдиний момент вічно теперішнього розпадається на послідовність моментів минулого і майбутнього (Wilber, 1993, с. 111). Часовий дуалізм означає також усвідомлення кінечності всього існуючого, в т.ч. власну (тобто усвідомлюючого суб'єкту) смерть. Уілбер характеризує його як дуалізм життя і смерті (Wilber, 1993, с. 112). Цей дуалізм породжує сліпе бажання уникнути власної кінечності і через це у свою чергу породжує третинний дуалізм, дуалізм душі і тіла. Оскільки кінечність тіла неминуча, суб'єкт утворює певний ідеалізований образ себе самого (тобто образ своєї душі) і намагається врятувати принаймі його. Єдність душі і тіла, яка ще існує на рівні вторинного дуалізму і розщеплюється при переході до третинного, Уілбер назвав кентавром. Третинний дуалізм означає поховання кентавра живцем, з тим щоб далі перейти від третинного до четвертого дуалізму, який уже означає розщеплення самої душі на «я» і тінь (тобто підсвідоме у фрейдівському сенсі). Тобто тіло є смертним, але безсмертною є душа як певний ідеалізований образ себе самого, який можна врятувати, й відповідно, все, що не відповідає цьому образу придушується й витісняється. Внаслідок придушення виникає соціально-сприйнятний образ моральної й добропорядної людини, переслідуваної тією власних пригнічених інстинктів, бажань і психічних комплексів. Рух від недуальної реальності до рівня четвертого дуалізму є еволюцією (тобто утворенням нових якостей, дуалізмів) спектру свідомості, далі починається інволюція, рух у зворотному напрямку, який полягає в поступовому усвідомленні того, що було несвідомим, та розототожнення себе із попередніми рівнями. Так, розототожнюючи себе з рівнем тіні (й інтегруючи останню до своєї

свідомості), людина переходить на рівень еґо; розотожнюючись з рівнем еґо (й інтегруючи усвідомлення тіла) – на рівень кентавра; і так доти, доки знову не повертається до рівня не дуальної свідомості, який є початком усього і кінцем (див. рис. 4).

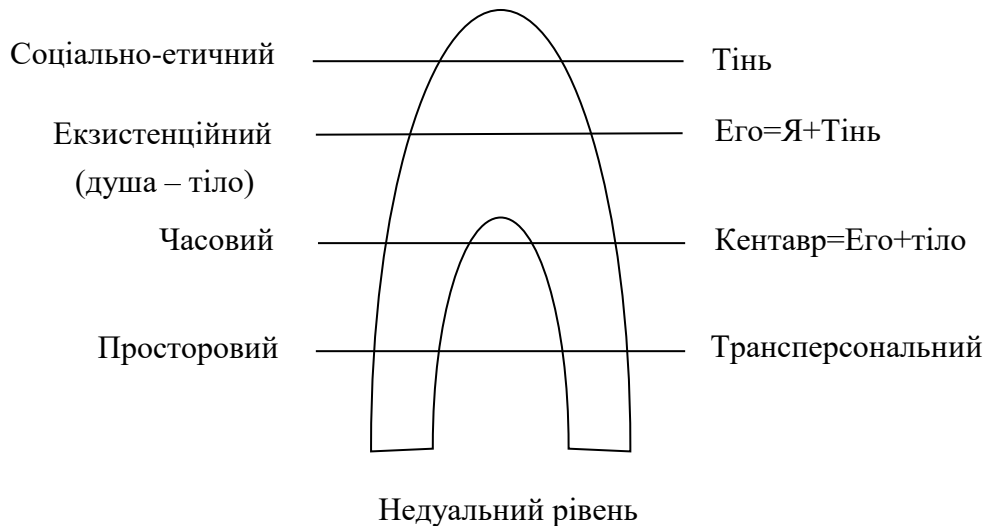

Рис. 4. Спектр свідомості К. Уїлбера

Реальність, що відкривається на кожному наступному рівні являє собою діалектичну єдність протилежностей, які на попередньому рівні сприймалися як взаємовиключні. Фактично тут ми можемо побачити всі три основні закони гегелевської діалектичної логіки: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість (оскільки постійна фрустрація, викликана зіткненням природних бажань з інтеріорізованими суспільними стереотипами і репресивними настановами врешті решт призводить до нищення останніх, внаслідок чого відбувається якісне розширення світосприйняття), подвійного заперечення (оскільки при переході з рівня на рівень проблеми не зникають як такі, але набувають нового характеру).

Це перша модель спектру, викладена в книзі «The Spectrum of Consciousness». Ця модель викликає цілу низку проблем, зокрема, в ній залишається невизначеною різниця між недуальним рівнем свідомості немовляти (ліва частина спектру, початок еволюції) і не дуальним рівнем просвітленого мудреця (права

частина спектру, кінець інволюції). В подальших моделях Уїлбер усуває цей та інші недоліки. Основна ж ідея залишається незмінною¹¹. Тобто недуальний рівень є початком і кінцем усього сущого. Екзистенційний досвід цього дає початок концепції спектру свідомості.

Концепція ж Великої Холархії також з'являється в результаті подальшої роботи над концепцією спектру свідомості. Рівні еволюції 1-3 (зліва), взагалі кажучи, розповсюджуються на все суще. Прояв цих рівнів у процесі індивідуальної еволюції людини є відображенням аналогічного процесу у всесвіті. Власне таким чином і виникає ідея холархії, що органічно і послідовно доповнює хол істину онтологію Бома. Останнього Уїлбер підставно чи безпідставно звинувачує у «монологізмі», оскільки вся система викладу та аргументації Бома фактично зосереджується у правому верхньому куті (зовнішнє об'єктивне) схеми 1. На противагу цьому, свою власну концепцію Уїлбер вважає діалектичною. Сам Бом, однак, також говорить про діалектику, єдність протилежностей, розвиток тощо. Все це справді присутнє в його концепції. Єдиний привід для критики з боку Уїлбера – це широка опора на фізику і фізичні аналогії, фізикалізм¹², що явно не до смаку психологу Уїлберу. Власне перевага останнього над Бомом полягає в тому, те, що Бом лише проголошує як проект, Уїлбер описує як послідовну модель.

Програми інтегрального підходу, пропонованого Кеном Уїлбером, включають також програми з економіки, зокрема з підготовки керівників і менеджерів. Уїлбер наводить дані про те, що існує чотири різновиди теорій бізнес-менеджменту: 1) теорії, які акцентують увагу на індивідуальній поведінці; 2) теорії, що акцентують увагу на психологічних аспектах; 3) теорії, акцентуючі увагу на організаційній культурі та 4) теорії, що акцентують увагу соціальних аспектах. Ці різновиди, згідно з Уїлбером відповідають чотирьом секторам інтегральної схеми буття. Інтегральний же підхід має являти собою синтез усіх

¹¹Незмінною залишається також і права частина спектру.

¹²У позитивістському розумінні, у значенні необхідність зведення усіх законів буття до законів фізики, редукціонізм, гостро заперечуваний Уїлбером [107, 97-98].

чотирьох підходів і має спиратися не на окремий квадрант, а на усю схему в цілому (Уилбер, 2006, с. 147–148).

Проектуючи наведені положення холізму на економічну реальність і фінансову систему, ми маємо справу з цілком конкретним різновидом гіпостазування, коли зв'язність і послідовність нашої думки спотворюється в антропоморфічній апперцепції, в якій ми гіпостазуємо поняття, по суті, що діють за аналогією з активністю нашого «Я». До таких антропоморфічних понять слід зарахувати поняття сили, причинності, необхідності при створенні еманатичної моделі буття, в якій сутність буття постає як єдність діяльності та пізнання (мислення), можливість заміщення «бога» «грошима». Концепція функціонування фінансової системи і місце в ній людини як суб'єкта економічної поведінки базується на методологічному холізмі, пов'язаному, перш за все, з іменами О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьоніса, і в цьому сенсі становить фрагмент економічної соціології і економічної антропології. Вона передбачає розуміння ідеально-типових констуктів культури як колективного суб'єкта національних модифікацій культури модерну: США – культура ринку, Франція – державна культура, Великобританія – культура компромісу, Німеччина – культура консенсусу, характеристики та властивості яких відрізняються від характеристик та властивостей індивідуальних суб'єктів, що передають антроподуховний зміст цілісної концепції «філософії фінансів». Необхідно відзначити, що за останні півтора століття в економіці та соціології були створені численні оригінальні теорії, що пояснюють економічну (фінансову) поведінку людини і беруть за методологічну основу як одиницю аналізу поведінку індивідуального суб'єкта – поведінка колективного суб'єкта розглядається як сукупність дій окремих індивідів (А. А. Сміт, Л. фон Візе, М. Вебер, Г. Зіммель). При цьому холістичне бачення зникає з поля зору, що, на думку автора, є необґрунтованим. Разом з тим, механізми формування та функціонування різноманітних типів економічної поведінки відповідає різним конструктам економічної культури і потребує відповідних методологічних оцінок. Стверджуючи це, автор ґрунтується на наступних роздумах. У своїх економічних

діях люди – члени того чи іншого ідеально-типового конструкту складають соціально-територіальну спільність – заздалегідь об'єднані спільністю мови, історії, звичаїв, ідей. За словами Шмоллера, це загальний «колективний етос господарства» (за В. Зомбартом, – «дух господарської епохи», «уклад господарського мислення», укорінений у соціокультурній реальності, звичаях, «соціальних фактах» (Е. Дюркгейм), «фактах життя» (Ф. Теніс) народу. Причому група, породжена взаємодією індивідуальних суб'єктів, являє собою не просто механічну суму їх дій, але є «особливою соціальною спільнотою», наділеною особливими властивостями, що виконує в суспільстві певні функції (Ф. Теніс, Е. Дюркгейм) і займає відповідне становище у системі економічних відносин. Звичайно, колективне життя передбачає існування індивідуальних свідомостей, але важливо те, що феномен колективної дії (дії групи як суб'єкта), при цьому допускається, що індивідуальні свідомості асоціюються і комбінуються певним чином. Дії членів тієї чи іншої спільності від єдиного імпульсу комбінуються певним чином, що дозволяє говорити не про поведінку членів спільності, а вже про сам тип економічних відносин, вписаний в ідеально-типовий конструкт культури модерну з відповідними патернами економічної поведінки. У контексті фінансово-економічних відносин холізм слід розуміти як уявлення про явища або сукупність явищ, згідно з якими єдине, ціле передує його складовим елементам. Л. Дюмон відзначає, що холістський підхід у контексті соціально-економічної теорії, по-перше, передбачає ігнорування або підпорядкування потреб людини потребам суспільства, по-друге, свідчить про примат відношень між людьми (Дюмон, 2000, с. 12, 78). У цьому випадку фінансово-економічна сфера розглядається як неподільна частина всієї життєдіяльності людей, що означає її підпорядкованість інтересам цілого, яке включає не лише інтереси суспільства, природи і сакрального світу.

1.4. Економіка дару та прибутку в контексті матеріальних і символічних цінностей соціуму.

До початкової стадії економічної історії людства належить дарувальна економіка (або символічний обмін), розповсюджений у додержавних суспільствах. Оскільки принципи дарової економіки протилежні принципам економіки ринкової, відмінність між ними найбільш переконливо постане під час їх порівняльного аналізу. У дарувальній економіці блага, які створюються для обміну й розподілу, мали форму особистого дару, а не знеособленого товару, як у ринковій економіці. Окрім дару блага могли приноситися в жертву або сприяти встановленню родинних зв'язків, але в будь-якому разі не були засобом отримання прибутку, причому останній мотив або вважався непристойним, або посідав одне з останніх місць у ціннісній ієрархії як у стародавніх людей, такі і в ряді сучасних африканських країн. У культурно-антропологічній літературі досить детально описані неринкові форми обміну благами, серед яких «кула» і «потлач». Кула являє собою розгорнуту в часі та просторі спільноту, яка іноді охоплює подарунками понад десять суб'єктів взаємного обміну. Це був «високоспеціалізований інститут, який не поступався своєю складністю і тонкощами зв'язків кредитним операціям флорентійських банкірів» (Латынина, 1995, с. 20 – 25). Зрозуміло, що складність будь-якого соціального інституту, і кула не є винятком, вона пов'язана із забезпеченням певних суспільних потреб і відображає специфіку мислення людей даної епохи. Саме привнесення давньої «економіки» в соціальну, природну і сакральну сфери зумовило ритуальну складність сфери обміну благами. Так, обмін благами сприяв підтримці соціальних відносин, а також відносин зі світом природи і богів, мабуть тому для відокремлення від себе будь-якого майна або виробленого блага вважався недостатнім звичний нам еквівалентний обмін з точки зору вкладення праці і часу блага, поширений у ринковій економіці. «Необхідно також умилостивити, по-перше, своїх богів, приносячи їм жертви, по-друге, – членів общини, до якої людина належить, по-третє, – чужих богів і общину, щоб вони прийняли чуже майно і продукти в своє володіння» (Розин, 2002, с. 107–114) У вавилонській

культури фінансовий обмін благами передбачав три види компенсацій з боку покупця: «ціна покупки» оплачується повністю або частинами; «приплата», яка була і примусовою і добровільною одночасно, причому добровільність, іноді дорівнює ціні або навіть перевищує її. Добровільність приплати, яка полягала в тому, що «покупець» сам, спираючись на власну оцінку ступеня прив'язаності «продавця» до навколишнього блага, визначає розмір цього виду компенсації. Розповсюдженою формою дарообмінної економіки у стародавніх суспільствах є потlach, який являє собою публічну роздачу, а у деяких випадках і знищення матеріальних благ. Ритуал «патлacha» характеризується значною складністю і тонкістю, оскільки вимагає від дарувальника знання багатьох речей, зокрема, знання відповідного непростого церемоніалу, а також рангу тих, для кого призначені даровані блага. У порівнянні зі звичною нам торгівлею потlach часто називають «торгівлею навпаки», оскільки «покупець» був зацікавлений придбати його не дешевше, а навпаки, дорожче. При цьому могли виникнути ситуації, коли граничне підвищення «ціни» на благо з боку «покупця» тягло за собою його фізичне нищення продавцем, і це є свідченням того, що потlach виступає не лише формою обміну, а й специфічною формою споживання. На прикладі *кули* і *потлacha* можна побачити, що в підсумку для фінансово-економічних відносин архаїчних суспільств властиві принципи символічного обміну та ритуального споживання, які засвідчують певний культурно-антропологічний рівень цих відносини. Ж. Батай звернув увагу на те, що стародавні «купці» привозили з поїздок не просто товари як такі, а і ритуал їх внесення у дім. При цьому він посилається на авторитетні свідчення іспанського францисканця Б. Саагуна про те, що «купці» очікували ночі і певного сприятливого моменту; один з днів, який називали се каллі (будинок), вважався особливо сприятливим, оскільки вони вважали, що коли предмети, чийми носіями вони є, цього дня потрапляли в будинок, то вони входили туди, як сакральні речі і як такі зберігали свою довговічність (Батай, 2003, с. 57). Початкові фінансово-економічні відносини регулювались принципами природної і соціальної екології. Фундаментальність відкриття Батая полягає у тому, що всі традиційні суспільства існують за рахунок

витрачання прибуткового продукту під час виконання повсякденних і святкових ритуалів. Джерело і сутність багатства, Ж. Батай вбачає у сонячному випромінюванні і обґрунтовує тезу ацтекським міфом, про те, що Сонце світить завдяки добровільній жертві бога. З чого випливає ще одна досить важлива теза, згідно з якою виробництво є зовсім не початковим, а проміжним пунктом, а його узурпація в економічній системі є неправомірною і небезпечною для суспільства, оскільки «виробниче безумство» порушує природний кругообіг енергії (сонячна енергія – виробництво – розподіл – обмін – споживання з метою задоволення базових потреб і марнотратне споживання). Зрозуміло, що реалізація всіх принципів вимагала складної ритуалізації фінансово-економічних відносин, які мають враховувати духовні, природні і соціальні нюанси конкретної ситуації. (Ландик, 2002, с. 36 – 42.) Так, згідно з дослідженнями французького вченого Ж. Дюмезиля, в традиційному арійському суспільстві «економічна» сфера (насамперед, обмін і розподіл) жорстко контролювалася другою кастою – кастою воїнів (королі, правителі, адміністратори), а друкуванням грошей займалася перша – жрецька каста. Аналогічна ситуація спостерігалася і в середньовічній Європі, де до розгрому ордену тамплієрів Філіпом Красивим на початку XIV ст. емісія грошей була в компетенції духовної влади, а виконання цієї функції королівською владою вважалось незаконним. Не менш важливим є й те, що виникнення касті торговців, які контролювали сферу обміну, відбувається на більш пізніх етапах розвитку арійського суспільства і розглядається як порушення звичного порядку речей. Подібними смислами наповнена і східна культура взаємовідносин фінансово-економічного характеру. В китайському романі початку XIX століття «Квіти в дзеркалі» письменника Лі Жу-чженя описується така собі «Країна Шляхетних Людей». Один з героїв цього роману, шляхетний чиновник, зайшовши в лавку для того щоб купити певні речі, вимагає від продавця, щоб той продав йому ці речі за більш високою ціною, оскільки якість товару дуже добра і не можна торгувати собі у збиток. На що продавець заперечує, що ціна і так захмарна, і якщо покупець не погоджується, то хай він краще купить необхідні речі в іншій крамниці. Суперечка тривала довго й була

врешті решт розв'язана лише завдяки втручанню іноземця. Це художня література, вигадка. Що ж стосується реальності, то тут можна навести приклад з часів культурної революції у Китаї. Комуністичний уряд пропагував альтруїзм на противагу капіталістичному егоїзмові, і під впливом цієї пропаганди сформувався рух Лей Фена¹³, учасники якого бралися безкоштовно допомагати іншим, ремонтуючи їм домашні речі. До таких добровольців вистроювалися довгі черги людей з речами, які дуже часто і ремонтувати було не варто. Цей приклад вказує на те, що завжди є люди, які готові безкоштовно допомагати, й інші, які налаштовані на вигоду, зокрема на те, щоб скористатися такою халявною допомогою. Чи є подібного роду допомога виправданою? Очевидно, що не завжди. Візьмемо працю перукаря. Середньостатистичний громадянин годить до перукарні раз на один – два місяці. Якщо ж зробити перукарські послуги безплатними, то, очевидно, що багато хто буде відвідувати перукарню щотижня або й частіше. Тобто плата за стрижку серед іншого раціоналізує працю перукаря (тобто вона проводиться лише тоді, коли вона потрібна). Тобто розв'язання вищенаведеної дилеми можливе лише в суспільстві, життя якого засноване на обміні, в т.ч. грошовому (Мао, 2014, с. 53 – 61).

Американський антрополог Рут Бенедикт у своїй книзі «Зразки культури» («PatternsofCulture») наводить три взірці культурних матриць (четверта, японська аналізується у її книзі «Хризантема і меч»), абсолютно відмінних від матриці сучасної західної культури. Це матриці культур індіанців пуебло та квакіутль та тубільців добу Нової Гвінеї. Перша, матриця пуебло – це матриця абсолютних гармонії та вирівнювання, друга, добу – матриця перманентної внутрішньої війни, третя, квакіутль – матриця потлачу.

Народ добу, який населяє південну частину островів Нової Гвінеї, має репутацію чаклунів, наділених диявольською силою, а також воїнів, які ніколи не зупиняться перед зрадою. Ще в XIX столітті добу були канібалами. Якщо брати культуру добу в цілому, то однією з головних її характеристик буде загальна

¹³ Лей Фен – солдат Китайської Народно-визвольної армії, який пожертвував життям задля порятунку соціалістичної власності. Офіційна пропаганда закликала населення брати приклад із самопожертвенного альтруїзму Лей Фена.

підозріливість та ворожнечість. Будь-яке нещастя пояснюється ворожими чарами недоброзичливців. Добу постійно підозрюють одне одного в наведенні порчі чи інших речах подібного роду. Таке ставлення є досить типовим навіть серед подружжя.

Економічні відносини серед добу так само просякнуті підозріливістю та страхом, а також використанням магії, як для захисту, так і для нападу. В комерційних цілях добу здійснюють досить далекі (в сотні миль) морські мандрівки. Але самі трансакції здійснюються лише зі своїми давніми знайомими. Знайомство, однак, не означає довіри, тому, вирушаючи в путь, учасник проводить низку магічних ритуалів, щоб захиститися як від конкурентів, так і від обману та заздрості партнера (Benedict, 1959, с. 140). Власне сама торгівля так само носить ритуалізований характер і є частиною набагато ширшої системи торгових зв'язків, які називаються кула. Кула – це кругова система обміну певними товарами між мешканцями різних островів архіпелагу. Кожен острів має якийсь інший острів у якості партнера – жителі одного острову плывуть торгувати на острів-партнер. Торгівля при цьому має не колективний, а індивідуальний характер – учасники, як уже сказано, торгують лише зі своїми індивідуальними партнерами – і відбувається у формі обміну дарами. Удача чи невдача в торгівлі фактично завжди пояснюються магією та чарами. Головною цінністю серед добу вважаються не матеріальні речі, а знання заклинань і магічних ритуалів. Вони є індивідуальною власністю, тримається в суворій таємниці (вважається, що якщо розказати про них комусь сторонньому, то вони втратять силу) і передаються в спадок. (Benedict, 1959, с. 141 – 143).

Ключовим аспектом культури квакіутль є потlach. Квакіутль так само, як і інші племена регіону, посідають досить велику власність, яка включає не лише речі, але також мисливські та рибальські угіддя, ділянки лісу, морського чи річкового узбережжя тощо. Останні є власність конкретних сімей, соціальне положення яких визначається честю – тобто успіхом у ритуалах потlachu. В ході цих ритуалів марнуються цілі маєтки, учасники залишається ні з чим. Усе, що вони одержують натомість, це честь і соціальний статус поважної та щедрої

особистості. Типовий квакіутль важко працює для того, щоб накопичити відповідне майно, з тим щоби далі скинути його все в одному в жесті щедрого дарування. Така поведінку заохочується з усіх сторін, насамперед зі сторони власної сім'ї, оскільки честь – це все, честь понад усе. Якщо якийсь майно неможливо роздарувати, то його можна просто знищити, що забезпечує еквівалентну пошану зі сторони інших. Таким чином можна констатувати, що економіка народу квакіутль є типовим прикладом економіки не накопичення, а нищення багатства (Benedict, 1959, с. 169 – 172).

Тваринний стан – це стан безпосередності та іманентності. Іманентність же – це, коли один звір пожирає іншого у процесі, який не передбачає жодної підпорядкованості, розрізнення чи відділеності. Кожен звір виступає при цьому як вода у воді (Батай, 2006, с. 55). Покладання об'єкту відсутнє у тваринному світі і з'являється тільки при використанні знарядь праці. Тобто з'являються ціль і результат, розділені у часі, й іманентність зникає, натомість з'являється смисл. Знаряддя не є цінністю саме по собі, але лише стосовно очікуваного результату. Об'єкт же породжує смисл, що розриває нерозрізненість континууму іманентності, трансцендентуючи її (Батай, 2006, с. 60). Суб'єкт, тобто ми самі, починає себе усвідомлювати ззовні, як щось інше. Суб'єкт покладається як об'єкт. Відбувається змішування, яке продовжується в тому, що в подальшому, навпаки, об'єкт покладається як суб'єкт, набуваючи в т.ч. вимірів антропоморфності (Батай, 2006, с. 61).

При цьому світ у цілому чи безперервне ціле так само починає сприйматися як річ. Далі ж ця річ покладається як суб'єкт, що може діяти, мислити, говорити. Тобто, світ набуває виразно особистісного й нерозрізнювано-іманентного існування (Батай, 2006, с. 63).

Ця безперервність дозволяє людині протиставити обмеженості профанних знарядь чи дискретних об'єктів все зачарування сакрального світу (Батай, 2006, с. 64). Боги є міфічними духами, позбавленими реально-речного субстрату, не підпорядкованими реальності якого-небудь смертного тіла (Батай, 2006, с. 65).

Річ покладається як щось окреме й наділене смыслом лише за умови наявності майбутнього часу, задля якого вона власне й утворюється як об'єкт. Тобто світ речей як такий створений майбутнім часом. Смерть же як така викриває брехню цієї реальності і є, відповідно, ствердженням дійсності (Батай, 2006, с. 69 – 70).

У Сполучених Штатах є такий вислів «індіанський дар», який з'явився іще у XVIII столітті, після публікації Томасом Хатчінсоном історії англійських колоній. Англієць приходить у гості в індіанське поселення, де йому роблять чудовий подарунок, майстерно вирізьблену курильну люльку. Англієць у захваті, він уявляє, що подарує її якомусь музею, де вона буде виставлена з биркою «дарунок такого-то». Яким же є його здивування, коли наступного дня до нього приходять індіанці з іншого поселення і просять показати люльку. Коли він показує, вони розглядають її, демонструючи свій захват майстерною роботою і всіляко даючи йому зрозуміти, що він має подарувати люльку їм. Тобто, згідно з індіанськими традиціями, люлька є даром, який, однак, не може стати чияюсь власністю, вона має постійно переходити від одного до іншого (Хайд, 2007, с. 23 – 24).

Саме цим прикладом починає свій виклад Люїс Хайд у своїй книзі «Дар. Як творчий дух перетворює світ». Тобто в індіанців, як і в багатьох інших первісних племен існувало чітке розрізнення дару і капіталу – перше не може стати другим – воно, дар, має постійно переходити з рук у руки. Подібні практики, відомі в сучасній антропологічній та культурологічній літературі як потlach, були описані багатьма антропологами та етнологами, які досліджували культури первісних племен по всьому світі.

Люїс Хайд наводить казку зі збірки братів Грімм про те, як чоловік і дружина зібралися поласувати смаженою куркою, але побачили, що до їхньої садиби підходить якийсь жебрак. Чоловік швидко заховав курку, після чого дав жебракові трохи хліба. Після того, як жебрак пішов, чоловік поліз за куркою, але раптом побачив, що замість курки на тарілці сидить потворна жаба. Ця жаба стрибнула на обличчя чоловікові й прилипла до нього. Після цього він був змушений постійно її годувати, бо в противному випадку вона починала їсти його

обличчя (Хайд, 2007, с. 33). Казка більш, аніж метафорична. Чоловік, пожалкувавши курки для нужденного, випадає із загального простору достатку й благополуччя, і його починає мучити жаба. Тобто відбувається випадіння із простору дару із його надлишком у простір вигоди із його постійними нестачами та злиденністю.

Люїс Хайд цитує Маршалла Салінса: «Ринково-індустріальна система сама породжує нестачу та дефіцит, причому робить це в небачених масштабах і такою мірою, до якої навіть близько не змогли підійти інші суспільства. Там, де виробництво і розподіл спираються на поведінку цін, а все життя залежить від придбання та витрачання, нестача матеріальних благ стає явним, передбачуваним початковим пунктом будь-якої економічної активності» (Хайд, 2007, с. 52).

Броніслав Маліновський описав практику «кула» – колобігу дарування серед племен Нової Гвінеї. Дарують звичайно намиста та браслети ... (Хайд, 2007, с. 35 – 40).

Етика дарування кула в аборигенів дуже розвинута. Якщо хтось хоче залишити собі річ, яка йому сподобалася, він може це зробити поклавши замість неї іншу рівноцінну річ, у такому разі кула продовжиться як годиться, ніби нічого й не сталося. Можна замінити уподобану річ чимось менш цінним. У такому разі того, хто вчинив таке будуть засуджувати за скупість, але практика кула так само буде продовжена, оскільки формально правила вважаються виконаними (Хайд, 2007, с. 40). В ході практики кругового дарування утворюється суспільне тіло, товариство, об'єднане практикою дарування. Его окремого учасника визначається цим соціальним тілом – тубільці говорять про свій клан (об'єднаний практикою кругового дарування) як про своє тіло (Хайд, 2007, с. 43) біблійний вислів «да стануть двоє одна плоть».

Люїс Хайд пише: «Знову ж таки тіло може розширюватися за межі своєї, так би мовити, шкіри, і при своєму граничному розширенні воно перестає бути тілом. Якщо ми проникнуті духом дарування, то ми любимо саме відчуття відкритості нашого тіла. Твердість «я» має свої переваги, але в певних випадках ми воліємо повільного розширення, повільної експансії, якщо скористатися однією з метафор

Уїтмена, згідно з якою «я» насолоджується, віддаючи й беручи світу, поки врешті рещт не залишає межі своєї закінченості» (Хайд, 2007, с. 43 – 44). Тому що все, що поміщене в ті чи інші межі, рано чи пізно вичерпується. Отже або розширення, або поступове виснаження (Хайд, 2007, с. 48).

Дар може циркулювати на будь-якому рівні розвитку «я». Я можу просто дарувати щось комусь і відчувати моральне вдоволення від цього. Це вдоволення може бути суто егоїстичного характеру. Практика кула охоплює досить велике коло передачі дару, в результаті її виникає почуття єдності групи, але не більше. Це нагадує індійську притчу про те, як дві жінки, які, намагаючись дотримуватись настанов щодо подачі милостині, подавали її одна одній. Тобто виникала група усього лише з двох осіб. У новозеландських маорі є більш цікава практика. Вполювавши якусь дичину, чоловіки передають певну частину місцевому чаклунові, який варить здобич, частину з'їдає сам, а з частини виготовляє амулети маурі, які вважаються втіленням духу хау (духу дару, духу лісу, природи), і які є даром, який чаклун повертає лісові. Для того щоб і далі в лісі водилася дичина, і щоб мисливці могли її полювати. Тобто тут передбачається ширше поле порівняно з тим, яке виникає в практиці кула. Поле: ліс – мисливці – чаклун – ліс (Хайд, 2007, с. 45).

Якщо товар рухається в напрямку одержання прибутку, то виникає запитання, а куди рухається дар. Дар рухається в напрямку порожнечі, тобто в напрямку того, хто нічого не має і, відповідно, найбільше дару потребує (Хайд, 2007, с. 53).

Дар є актом доброї волі. Боас описує такий звичай в одному з племен. Якщо хтось ненавмисне образив когось, то образений робить подарунок кривдникові. Якщо образа справді була ненавмисною, то кривдник робить ображеному подарунок у відповідь. У результаті починається циркуляція дарів і, відповідно, доброї волі всередині групи. «Те, що збирається в дарі, – пише Л. Хайд, – є не лише відчуття щедрості та безкорисності та ствердження індивідуальної доброї волі, перетворення цих окремих частинок у *spiritusmundi* (світовий дух), у єдину душу, у щільний пучок, волі якого фокусуються лінзою дару. Так дар стає провідником

соціальної спайки, і це знову ж таки викликає відчуття, що проходження дару збільшує його цінність, бо, принаймні, з точки зору суспільних відносин ціле завжди є чимось більшим, аніж сума його частин. Якщо дар об'єднує групу, то він набуває більшої цінності вже після першої передачі, а після неї він, неначе вірний закоханий, продовжує рости, дивуючи учасників цього дійства своєю постійністю» (Хайд, 2007, с. 70 – 71). Тобто зростаюча цінність мідних блях є метафорою чи проєкцією свого життя на ці бляхи (Хайд, 2007, с. 71).

Дар встановлює зв'язок. Це проявляється навіть у тривіальних побутових ситуаціях. Наприклад, під час спільних застіль учасники наливають вино спочатку не собі, а своїм сусідам. Чи пригощають сигаретами або цукерками незнайомих людей під час поїздок. Або навіть, коли уряди одних країн надають допомогу жителям інших. Чи дари, жертви богам, які поєднують людей із ними. Все це означає встановлення політичних, соціальних, психологічних чи духовних зв'язків з усіма витікаючими наслідками. Тобто, окрім видимої матеріальної існує й розвивається невидима символічна економіка (Хайд, 2007, с. 101).

Нідерландський зоолог Франс де Вааль описує приклади взаємності у тварин, зокрема у шимпанзе. Так, він, відстеживши близько семи тисяч випадків взаємодії шимпанзе під час розподілу продуктів, стверджує, що існує прямий і безпосередній зв'язок між розподілом їжі від одних мавп до інших та попереднім грумінгом (взаємним вичесуванням). Тобто шанси одержати їжу від тих особин, які її вже мають (а шимпанзе поважають право власності), буде більшим у тих мавп, які перед тим робили грумінг власникам їжі. Тобто, вважає де Вааль, існують усі підстави стверджувати, що шимпанзе пам'ятають та цінують послуги, одержані раніше. Так само є всі підстави говорити про наявність почуття взаємності та певної справедливості у мавп: шимпанзе здатні обурюватися поведінкою тих особин, які користуються послугами і натомість нічого не дають взамін. Наприклад, під час бійок шимпанзе замість того, щоб битися з безпосереднім супротивником, нерідко нападають на своїх власних друзів, які не надають їм підтримки у бійці. Шимпанзе також уміють мститися. Нерідко програвши бійку цілій компанії супротивників, мавпа намагається поквитатися з

ворогами поодиноці. «Суспільство шимпанзе, – пише де Вааль, – не перестає вражати мене своєю зосередженістю на принципі «зуб за зуб». Ці мавпи будують соціальну економіку прихильності; в обмін іде все: від їжі до сексу, від грумінгу до підтримки в бійці. Здається, кожен шимпанзе підраховує та реєструє всі надані йому послуги, а потім формує очікування і навіть зобов'язання, ось чому вони так негативно реагують, коли хтось не виправдовує їхньої довіри» (Вааль, 2018, с. 137 – 138).

Франс де Вааль описує експеримент з мавпами-капуцинами, коли одній мавпі за виконання завдання давали виноградини, а іншій шматочки огірка. Коли обидві мавпи одержували однакову винагороду, то вони виконували завдання без проблем. Але, коли винагорода була різною, то та мавпа, якій давали шматочки огірка, побачивши, що іншій за таке саме завдання дають виноград, який мавпи полюбляють набагато більше, відмовлялася виконувати завдання. Вона кидала огірок і починала трусити клітку. Відмова від певного виду їжі тільки тому, що хтось інший їсть щось краще, не відрізняється власне, пише де Вааль, від поведінки учасників руху «Захопи Волл-стрит» («OccupyWallStreet»). Вигода є вигодою, але якщо вона суперечить почуттям, то поведінка стає ірраціональною як у людей, так і у тварин.

Товар має вартість, а дар – цінність. Цінність відрізняється від вартості тим, що вона не передбачає встановлення конкретного еквіваленту або ціни. Конкретна річ не має вартості доти, доки вона не стала об'єктом ринкових відносин. Вона може бути корисною, потрібною, цінною для нас, але поки її не виставили на продаж, ціни вона не має. Виставлення на продаж, тобто коли річ стає товаром, означає перетин певної межі, межі між просто людською діяльністю та ринковими відносинами. Дар на відміну від товару не передбачає перетин цієї межі. При перетині дар перестає бути даром. Тобто торгівля породжує межі, а дар їх усуває (Хайд, 2007, с. 105 – 106). Дари зв'язують та забов'язують, обмежуючи нашу свободу, тоді як ринковий обмін відчужує і звільняє. Молода людина, яка вирішила стати на свої власні ноги, може перестати приймати допомогу (дари) від своїх батьків (Хайд, 2007, с. 115).

Вищесказане не має прямого відношення до політичних свобод. Існують цілком демократичні суспільства, з усіма політичними правами та свободами, але культура яких зовсім не є ринковою. Прикладом є демократичні міста-держави Давньої Греції, або навпаки, авторитарні держави з ринковою економікою та атомізованим суспільством, у якому кожен сам за себе. Приклад – сучасні Росія чи Китай. В сучасному в цілому ринковому суспільстві цілі області тим не менш функціонують не за принципами ринку, а за принципами дару. Наприклад, співтовариство учених. Справжній вчений, стверджує науковий етос, працює не за гроші, а задля певної ідеї. В цьому основний парадокс роботи сучасного вченого. З одного боку, він працює не задля грошей, з іншої, він потребує грошей (як для життя, так і для проведення наукових досліджень). Більшість фірм готових фінансувати роботу вчених, хочуть мати дивіденти з її результатів. Відповідно вони фінансують прикладні дослідження. Їх результати стають власністю фінансуючих фірм, патентуються і передаються лише за гроші. Праця вчених-прикладників непогано фінансується (набагато вище, ніж праця спеціалістів у сфері фундаментальних досліджень), але їх місце в науковій ієрархії є набагато нижчим, ніж місце фундаменталістів. Вчені, які працюють задля розвитку, а не задля грошей, і розповсюджують результати своїх досліджень безкоштовно, як дар, дивляться з певною зневагою на тих, хто одержує високі дивіденти від своїх досліджень. Справжнє ім'я в науці можуть зробити лише ті, хто розповсюджує свої ідеї даром, безкоштовно (Хайд, 2007, с. 132).

У індіанців квакіутль, уся культура яких спирається на принцип потлачу в його найбільш послідовних і жорстких формах, самі імена можуть перекладатися буквально як Той, чие багатство з'їли на бенкетах, або «Той, хто роздає ковдри, виходячи з дому», або «Той, хто викидає своє багатство танці», або «Той, хто годує тощо». По аналогії з цим, пише Люїс Хайд, ім'я вченого могло б звучати як «Той, чиї ідеї з'їли на конференціях» (Хайд, 2007, с. 133).

Життя наукового співтовариства протікає в постійному обміні ідеями, дарованими і прийнятими, в його ході виникає й розвивається свого роду колективний розум. Повноцінне функціонування цього розуму можливе лише

через обмін дарами (дарами-ідеями). Будь-яка комерціалізація науки, через її переведення на самооплатність, контрактність і т.п., лише перешкоджає його функціонуванню. Розвиток науки за С.Тулміном є боротьба за існування популяцій наукових ідей та інтелектуальний відбір. З популяціями ідей пов'язані популяції науковців, які конкурують між собою за фінансування, гранти, посади, визнання і т.п. (Білецький, 2001, с. 77 – 78). Єдине співтовариство вчених-однодумців розпадається на окремі, конкуруючі між собою групи «На вільному ринку, – пише Л. Хайд, – люди вийшли на свободу, але ідеї опинилися під замком» (Хайд, 2007, с. 139).

«Наука, – пише Хайд, – являє собою певною мірою аномальний приклад співтовариства, що виникає на основі обертання дарів, тому що ідеї, якими обмінюються інтелектуали, є «холодними» дарами. Справа не в тому, що серед учених немає пристрастних натур, але в тому, що ідеї, надруковані в журналі, не несуть у собі емоційної безпосередності, характерної для більшості дарів. Більше того, фрагментація співтовариства, зумовлена перетворенням ідей у товар, не виглядає такою кричущою порівняно з розпадом менш абстрактних і спеціалізованих груп, таких як сім'я або община родичів» (Хайд, 2007, с. 140 – 141).

В Давньому Римі речам нерідко приписували суто особистісні якості та чесноти, що серед іншого знайшло відображення в римському праві. Римська *familiar*, згідно з римським правом, включала як людей *personae*, так і речі *res*. Римські контракти, відповідно, брали це до уваги. Такими були звичаї, і римське право їх віддзеркалювало. Чітке розрізнення речей і людей у юридичному аспекті з'являється набагато пізніше, лише у Новий час. Дар обертається в сфері звичаїв, товар у сфері ринку. Вищенаведений приклад, однак, демонструє лише те, що контракт лише маскується в контракт дарування, насправді ж суть дару при цьому вихолощується і зникає (Хайд, 2007, с. 144). Кланові суспільства не існують в ізоляції одні від одних – між ними постійно відбуваються контакти та взаємодія в тій чи іншій формі, як то війна, торгівля, включення доскладу якихось більших структур. Усі зазначені форми відбуваються чи принаймні супроводжуються

обміном дарами. Так війна передбачає дари переможцям з боку переможених, союзи – обмін дарами, вендета – форма потлачу тощо (Karatani, 2014, с. 29 – 30).

Об'єкти дару надають сили системі соціальних відносин, ведучи до її реїфікації (Karatani, 2014, с. 42). Реїфікація унаочнює соціальні відносини, робить їх прозорими. При капіталізмі така реїфікація відбувається у формі обміну товар – гроші – товар, що лише заплутує ситуацію, робить її непрозорою. Володіння грошима означає володіння правом володіти речами. Звідси фетишизм у формі збоченого (з точки зору безгрошових культур) бажання накопичувати гроші замість володіння речами. Володіння зайвими й абсолютно непотрібними речами є абсолютною дурістю, звідси потреба їх позбуватися, що і створює передумови для потлачу. Потлач створює символічний капітал, його енергія проектується на речі, які ніби набувають душу, яка стає спільною душею суспільства. У випадку ж грошової економіки, оскільки гроші є символом речей, символічний капітал набувається без дару і не має тієї енергії, яка могла б проектуватися на речі та трансформуватися в колективну душу суспільства.

Люїс Хайд відзначає, що лихварство як таке, фактично являє собою той же самий обмін дарами, але обмін гранично раціоналізований. Причому, разом із раціоналізацією втрачається емоційна складова обміну дарами. Залишається саме лише матеріальне зростання, без зростання духовного і комунікативного. Добра воля відділяється від суб'єкта обміну. Обмін перетворюється у стягування прибутку. «Коротше кажучи, – пише Хайд, – лихвар перетворює еротичну енергію у гроші, добру волю в дохід, а духовну цінність у товарну вартість», і далі: «Лихвар перетворює сок життя (...фантазію і душевну прив'язаність) у гроші» (Хайд, 2007, с. 362).

Анархістський рух як такий можна охарактеризувати як рух від ринку та інститутів, які його підтримують, до більш первинних форм організації суспільства, в т.ч. до економіки дару. В 1842 році німецький анархіст Вільгельм Вейтлінг писав: «Настане час, коли ... ми розпалимо величезне вогнище з банкнот, векселів, заповітів, податкових списків, рентних контрактів і боргових розписок і кожен кине у вогнище свій гаманець... » (Harvey, 2002). «Час від часу

анархісти під час своїх виступів виконували цю погрозу, вкидаючи у вогонь записи про власність, боргові списки та боргові розписки. Щоправда не збереглося свідоцтв, що хтось кидав у вогонь свої гаманці» (Harvey, 2002).

Отже, останнє свідчить не про те, що хтось, зокрема анархісти, хотів би повернутися до первісних форм організації життя й економіки, але лише що більшість хотіла б збереження й закріплення існуючої двоїстості дару і товару. Очевидно, що в суперечці про Гоббса і Локка про «природний стан», ближче до істини були Локк і Кропоткін.

Чому не спрацьовує Марксова формула держава + капітал, запитує Каратані. Відповідь, яку він знаходить, полягає в тому, що до цієї формули необхідно додати ще один елемент. Це нація. Тобто, для того щоб марксистський підхід спрацьовував, необхідно, щоб був капітал – держава – нація (Karatani, 2014, с. 209). «Природний стан» життя людського суспільства означає життя у невеликих групах, де всі знають один одного і тому чітко розуміють де свої, а де чужі, і як слід поводитися з одними та іншими. Сучасним аналогом малої групи якраз і є нація, нація як екстраполяція та як уявна спільнота за Бенедиктом Андерсоном (Андерсон, 2001). Якщо єдність у малих групах (також комунікація між окремими малими групами) досягається через дар (уключаючи потлач), то всередині націй – через національну ідеологію, міфологію, солідарність, які виступають уявними, абстрагованими аналогами об'єктів дару.

Економіка дару являє собою ядро навколо якого організуються соціокультурні контакти і відносини та здійснюється кругообіг матеріальних і нематеріальних об'єктів обміну в соціумі. Разом з тим, обмін у традиційних уявленнях виконував не тільки роль соціального інструменту, він виходив за рамки людського спілкування і охоплював набагато ширші горизонти в соціумі. Даро-обмінні відносини мають етнічні особливості, і разом з тим у своїй основі схожі мотиви. За всієї значущості різних життєзабезпечених традиційних інститутів, основна роль їх функціонування забезпечувалася, на нашу думку, обмінними відносинами загалом і інститутом дарування зокрема. У сучасній соціокультурній реальності обмін, що має в тому числі характер товарного,

замаскований під обмін дарами і послугами. Обмінні відносини та дарування в рамках традиційно-побутової культури глибоко пронизані особливостями етнічної специфіки. Тим часом, теорія дарообміну дозволяє визначити як історичні витoki, так і суттєві моменти самої природи соціокультурного життя традиційного суспільства. Обмін, що становить, на думку французького етнологa М. Мосса, одну з фундаментальних основ наших суспільств. М. Мосс стверджує, що в архаїчних і традиційних суспільствах «зв'язок за допомогою речей – це зв'язок душ, оскільки сама річ має душу, походить від душі. Звідси випливає, що подарувати щось кому-небудь – це подарувати щось від свого «Я».

Економіка дару виконувала важливу роль регулятора соціальних взаємин на різних таксономічних рівнях неодмінного елемента престижної економіки та соціокультурного буття архаїчних і традиційних суспільств. Таким чином, культурно-антропологічні практики дарування та обміну, дозволяють зробити висновок про функціонування інституту особливих соціокультурних контактів, основним змістом яких були взаємний обмін та обдарування.

Висновки до першого розділу

Отже, можна констатувати, що осмислення існуючих на сьогодні парадигм економічної науки потребує комплексного, трансдисциплінарного підходу. Цей підхід передбачає розгляд зазначених парадигм у широкому культурологічному та антропологічному контексті, тобто аналіз економічного знання, зокрема фінансових теорій, не самих по собі, виходячи із їх суто внутрішнього технічного змісту, а як частину ширшого соціально-антропологічного знання фінансової цивілізації і культурно-антропологічних проявів людини у світі грошей і дарів.

Теорії сучасної економічної науки, зокрема фінансові, є насамперед абстрактними семіотичними системами, в яких одні знаки вказують на другі, другі на треті і т.д., утворюючи ланцюг залежності, у якому з однієї ланки слідує інша. З реальністю ці системи взаємодіють, відповідаючи чи не відповідаючи їй

фактам – сам же механізм та причини такої відповідності / невідповідності залишається за кадром і його неможливо зрозуміти в рамках самих економічних теорій.

Будь-яка людська спільнота (звичайно, якщо її можна назвати спільнотою) являє собою певну єдність. Єдність спирається на відповідне відчуття, відчуття єдності, яке передує спільноті як такий, саме створює спільноту. Механізм дії цього відчуття є міфічним за своєю суттю.

Єдність суспільства стає можливою завдяки єдності семіотичній – тобто, коли члени суспільства починають поділяти певні спільні семи, серед яких перше місце займають семи аксіологічного характеру. Саме вони створюють основу холістичного суспільства. Існують різні типи холізму – головними в контексті даного дослідження є психологічний (що було обґрунтовано на прикладі теорії потлачу Ж. Батая) та соціальний (який спирається на теорію економіки дару Л. Хайда). При цьому, як було показано, останній є наслідком першого.

З цього слідує, що єдність суспільства, в рамках якої тільки і стає можливою високорозвинута спеціалізована та фінансілізована економіка стає можливою лише після досягнення певної соціальної угоди між потенційними її агентами або, іншими словами, після досягнення певного рівня соціальної та семіотичної єдності. Первинною передумовою цієї первинної єдності стає економіка дару, саме вона дає той необхідний рівень довіри та взаєморозуміння, які необхідні для появи економіки прибутку.

Власність у традиційній культурі – це сукупність природного і культурного, що мала кілька форм. Відчуженню могла бути піддана лише обмежена форма власності, яка становила змінну одиницю всієї власності. Залежно від форм обміну обмежена власність змінювала своє значення, вона виступала з одного боку як соціальний регулятор, а з іншого вирішувала більш значущі для соціокультурної реальності магічні та ритуальні практики. Особиста власність, навпаки, ніколи не відчужувалась, вона складала постійну величину, оскільки існували архаїчні уявлення про те, що власність, яка перебуває в постійному зіткненні з господарем, не може бути відчужена. Відчуження в традиційній

культури здійснювалося в рамках ритуалів, які були неодмінними елементами обмінних відносин і дарування, тому відчуження набувало характеру ритуально-церемоніального обміну. Традиційній культурі був притаманний «накопичувальний» соціальний характер. Таке ставлення було продиктовано уявленнями про те, що людина, яка накопичила великі багатства, набувала, згідно з традиційними віруваннями, якогось засобу, що зберігає і примножує удачу і багатство. Індивід, одного разу отримавши багатство, відповідно до традиційних уявлень, набував прихильності Вищих сил і тільки його щедрість може сприяти новим Посланням згори. Таке «притягування» було пов'язане з поняттям «Роздача» отриманого від Вищих сил – ось у чому обов'язок щедрої «Роздачі» їжі на бенкетах, предметів, речей на безоплатній основі набував характер жертви. Система дарообміну дозволяє простежити зміни, які відбуваються в організації економічних відносин в рамках акультураційних процесів як синтез традиційного способу життя та сучасної постіндустріальної культури.

Теорія дарообміну сформована у європейській культурній антропології М. Моссом, який не тільки описав процес обміну подарунками, а й запропонував у «Нарисі про дар», принципи функціонування цієї системи. Він розглянув дарообмін як сукупну тотальну поставку агоністичного типу, властиву як архаїчному, і сучасному суспільству не тільки як економічного явища, а й універсального, що охоплює всі аспекти взаємодії людей у соціокультурній реальності. У свідомості спільноти багатство однієї людини вимагало перерозподілу серед колективу, а сама роздача багатства набувала форми редистрибуції. Поряд з культурно-економічними існували і особливі, юридичні відносини, сутність яких зводилася до обов'язку давати і право отримувати подарунки. У культурно-антропологічному контексті відчуження багатства сприяло придбанню і підвищенню громадського престижу і поваги, крім того, всякого роду роздачі могли принести набагато більше дивідендів, ніж його просте зберігання і накопичення.

Економіка дару виступає як поліфункціональне явище, що володіє трансляційною, регулятивною, етнознаковою та комунікативною функціями. Усі

вони взаємообумовлені і виходять з генеральної функції – латентної, яка усуває відчуження, нейтралізує ворожість та відкритість до відносин співробітництва, дружби та співіснування. Саме в цьому, на нашу думку, полягає ключовий момент обов'язковості обміну дарами між індивідами та групами. Людей архаїчної та традиційної культури більше цікавила магічна сторона дару як застави довіри і добрих намірів, ніж просто економічний аспект дару, вкладений у його матеріальній цінності. Обмін у традиційних культурах різних народів був засобом задоволення взаємних інтересів різних сторін, способом розв'язання конфліктів в рамках етнічного та міжетнічного рівнів, що є суттєво значущою проблемою в умовах глобалізації. Збереження традиційної специфіки культури дарообмінних відносин, включення її до життєвих стратегій та психолого-педагогічних практик сприяє гармонізації соціокультурної реальності.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: КРИТИКА, 2001. 272 с.
2. Батай Ж. Теория религии. *Проклятая часть*. Москва: «Ладомир», 2006. С. 52 – 108.
3. Батай Ж. Проклятая доля. Жорж Батай; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. Москва, Гнозис: Логос, 2003. ПИК ВИНИТИ. 207 с.
4. Білецький І.П. Філософія і методологія наукового пізнання. Харків: ХДЕУ, 2001. 104 с.
5. Бом Д. Развертывающееся значение. Три дня диалогов с Дэвидом Бомом [Електронний ресурс] Лавка языков, 1992. Режим доступу: <http://yanko.lib.ru>
6. Вааль де Ф. Мораль без релігії. В пошуках людського у приматів. Переклад з англійської Романа Клочка. Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2018. 272 с.
7. Гаррісон Л. Е. Чому культура має значення. *Культура має значення*. 2008. № 53. 168 с.

8. Грондона М. Культурна типологія економічного розвитку. *Культура має значення*. 2008. № 53. 168 с.
9. Джеймс В. Прагматизм. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 144 с.
10. Дюмон Л. Homo aequalis. Ч.1: Генезис и расцвет экономической идеологии. 240 с. [общ.ред. В. И. Даниленко, пер. с фр. Г. В. Чуршуков]. Москва: Nota Bene, 2000. Бібліогр. С. 235 – 238.
11. Каптуренко М. Про деякі напрямки дослідження взаємодії економічних та етичних чинників української корупції. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2001. № 3. С. 42–46.
12. Корсунцев И.Г. В мире современных научных мифов. Москва: Молодая гвардия, 2004. 192 с.
13. Ландик В. И. Оздоровление экономики Украины через возрождение потребления. *Вісник Академії економічних наук України*. 2002. № 1. С. 36–42.
14. Латынина Ю. Дар, грабеж и торговля: историческая условность границ. *Знание – сила*. 1995. №9. С. 20 – 25.
15. Лендс Д. Від культури залежить практично все. *Культура має значення*. 2008. № 5. 168 с.
16. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. *А. Лосев Из ранних произведений*. Москва: «Правда». 1990. 656 с.
17. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Київ: Ніка-Центр. 2008. 392 с.
18. Мао Юйші Парадокс моральності. *Моральність капіталізму. Те, що ви не почувте від викладачів*. Під редакцією Тома Дж. Палмера. Київ: «Основи». 2014. 128 с.
19. Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах. *Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии*. Пер. с франц., послесловие и комментарии А.Б. Гофмана. Москва: Восточная литература, РАН, 1996. С. 74 – 222.
20. Розин В. М. Экономика с культурологической точки зрения [Електронний ресурс] *Общественные науки и современность*. 2002. №6. С. 107 – 114. Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/154400.html>, с. 111 – 112.

21. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Львів: Видавництво Старого Лева. 2017. 520 с.
22. Талер Р. Поведінкова економіка. Київ: «Наш формат». 2018. 464 с.
23. Уилбер К. Интегральная психология. Москва: АСТ. 2004. 412 с.
24. Уилбер К.. Краткая история всего. Москва: АСТ – Астрель. 2006. 476 с.
25. Хайд Л. Дар. Как творческий дух преображает мир. Москва: Поколение. 2007. 480 с.
26. Чанг Ха-Юн. Економіка. Інструкція з використання. Київ: Наш Формат. 2016. 400 с.
27. Benedict R. Patterns of Culture. *A Mentor Book*, published by The New American Library, USA. 1959. 256 p.
28. Eisenstein C. Sacred Economics, Money, Gift and Society in the Age of Transition [Електронний ресурс] Publisher: Evolver Editions. 2016. – 496 p. Режим доступу: www.eboodb.org/item/52437/Sacred-Economics-Money-Gift-and-Society-in-the-Age-of-Transition.
29. Harvey D. Spaces of Capital [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://sites.google.com/a/wubixby.web.app/70z/719699-STD2T_-E.
30. Karatani K. The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchanges. Durham and London: Duke University Press. 2014. 372 p.
31. Wilber K. The Spectrum of Consciousness. Wheaton, III, USA. India: Adjar, Madras. 1993.

РОЗДІЛ 2. СЕМІОТИКА ГРОШЕЙ І КАПІТАЛУ В КУЛЬТУРІ

2.1. Функції грошей і капітал у соціокультурних контекстах.

Капіталістична система господарювання надає грошам тотальної фетишистської форми відтворення соціокультурної реальності. Це відбувається через перетворення грошей у виробничий капітал, до цього гроші могли набувати форму торгового чи лихварського капіталу і знаходились поза матеріальним виробництвом. Гроші як капітал мають зворотний зв'язок самі з собою. У суспільстві відбувається постійне перевиробництво грошей як накопичення капіталу чи виробництво додаткової вартості. Сам капітал – це гроші замкнуті на себе, де вони набувають фетишистської форми виразу минулої виробничої діяльності людей в абстрактній формі праці. У соціокультурному просторі капітал як самоцінність в неперервному лихварському процесі набуває здатності фіктивно самозростати. У сучасній соціокультурній реальності гроші стають суспільною тотальністю, так як виробнича діяльність людей перетворюється в капіталізовану працю в процесі якої речові засоби виробництва перетворюються в речовий капітал як акумульована праця. У соціокультурному просторі безперервний рух капіталізованих грошей перетворюється в форму відтворення соціуму в якому живі люди опиняються у коловороті накопичення.

Банк як структура фінансової системи немає в наявності грошей речових замінників товарів, більшість його активів це різноманітні права запозичувань. На господарчі процеси впливає такий символічний чинник як грошовий агрегат є свідченням того, що сучасні гроші є енергією і мовою економіки. Розречевлення грошей перетворило їх на симулякр, а ролі кредитора і позичальника стають віртуальними, фіктивними (Матвеев, 2005.).

Що є базисом грошової системи? Це є предметом суперечок багатьох філософів, які стверджували, що таким базисом є золото, земля, праця тощо

(Graeber, 2011, с. 333). Існувала легенда про те, що під Вежами-Близнюками у Нью-Йорку зберігається золотий запас США (Graeber, 2011, с. 352).

Гроші є певного роду знаком, який тим не менш не був винайдений, як це стверджували деякі класики економічної теорії, для полегшення розрахунків, з метою заміни громіздких і обтяжливих операцій бартеру. Гроші, монети з самого початку, з моменту їх винайдення, були й залишаються символом політичної влади (Бурлачук В., 2003, с. 20 – 27). Недаремно на одній стороні (на аверсі) репрезентуються ті чи інші емблеми цієї влади, на іншій (на реверсі) вартість монети. При цьому сама ця вартість звичайно більша вартості металу, з якого виготовлено монету (Graeber, 2011, с. 72). Девід Гребер зазначає, що для того щоб зрозуміти природу грошей необхідно реконструювати два поширених міфи: міф бартеру (який просто спростовується як такий, що не відповідає реальним історичним подіям) і міф боргу (з якого врешті решт і з'являються ідеї, на основі яких і розвиваються грошові системи). Що стосується останнього, то йдеться про борг перед правителем, перед Богом (богами), перед храмом, духовенством тощо (Graeber, 2011, с.73). Наприклад, у німецькій мові слово – Schuld – означає одночасно і борг, і провину; в російській – долг – борг і обов'язок (Graeber, 2011, с. 75). Згідно з однією з китайських легенд карбування монет було винайдено одним із давніх імператорів для того, щоб викупляти дітей, проданих батьками через борги, що накопичилися внаслідок спустошливих потопів (Graeber, 2011, с. 85). Клод Леві-Стросс відзначав, що людське життя зводиться в основному до трьох моментів:

- мова (обмін словами);
- спорідненість (обмін жінками);
- економіка (обмін речами).

Об'єднуючим аспектом в усіх трьох випадках виступає принцип взаємності (Graeber, 2011, с. 86) – ти мені, я тобі. Інколи, однак, у житті трапляється прямо протилежне. Девід Гребер наводить випадки, коли, наприклад, християнський місіонер в Африці рятує життя тубільцю, вилікувавши його від смертельної хвороби, а той приходив до нього і вимагає подарунків, дуже ображаючись, коли

йому відмовляють. Згідно з місцевими уявленнями, ти маєш допомагати тому, кому ти врятував життя. Адже порятунок створює особливий емоційний зв'язок, який передбачає подальші піклування і допомогу. Розрив же цього зв'язку є смертельною образою. Інший приклад – серед китайських буддистів чи інуїтів Гренландії побутує думка, що якщо рятуєш кому-небудь життя, то ти є відповідальним за нього (Graeber, 2011, с. 89). Комунізм же проголошував, що від кожного за його здібностями, кожному за потребами. Тобто такий тип стосунків, який має місце в сім'ї або в середовищі близьких друзів. Комуністи протиставляють такий тип стосунків ринковим стосункам. Комунізм спирається не на обмін чи взаємність, а на почуття взаємних очікувань і відповідальності. Тобто основні типи соціальних стосунків:

- обмін (лежить в основі ринку),
- взаємність (взаємна заборгованість і етика сплати боргів, що виступає приміром ключовим імперативом японської культури),
- емоційні взаємність (утопія комунізму) (Graeber, 2011, с. 99).

Слід зазначити, пише Гребер, що такий тип стосунків поширений у світі набагато більше, аніж це може видатися на перший погляд. Такі стосунки можна спостерігати в чисельних як первісних, так і сучасних суспільствах (Graeber, 2011, с. 91). Також слід зазначити, що такого роду стосунки, «комуністичні» стосунки, поширені в багатьох первісних племенах, розповсюджуються не на всі, але лише на деякі об'єкти повсякденного життя. Вони майже завжди розповсюджуються на їжу й певні інші предмети першої необхідності, але ніколи на предмети влади і престижу. Наприклад, худоба, кількість якої визначає соціальне положення людини серед нюерів, ніколи не дарується і не ділиться серед навіть найближчих друзів чи родичів, на відміну від продуктів, одягу та інших предметів побуту. Через худобу можуть спалахувати криваві чвари і навіть кровна помста серед нюерів (Graeber, 2011, с. 93).

Давній світ схилився перед писемністю. Писемність виникає паралельно в давніх Єгипті та Месопотамії і використовувалася насамперед для господарських потреб. Первинна писемність була піктографічною і лише пізніше стала

ієрогліфічною. Первісна піктограма – це малюнок товару для позначення боргу чи кредиту, засвідчений авторитетом храму. Взагалі ж до виникнення піктографічного письма використовувалися спеціальні фігурки предметів, за допомогою яких велися підрахунки. Тобто письмо виступає як слід мови, а гроші як різновид письма (Martin, 2014, с. 38 – 39). Паралельно було винайдено абстрактне число як таке (Martin, 2014, с. 41). Передумовою знову виступало те, що замість грубої сили та спільних бенкетів у Месопотамії та Єгипті діяли мудровані правила обрахунку та планування, проваджуваних храмовою бюрократією. Все це потребувала уніфікації та стандартизації.

Світ «Іліади» та «Одісеї» – це світ без грошей. Невеликі племена, невеликі поселення, культ героїв, рівність, усі знають один одного. Соціальна організація та культурне життя оберталися навколо жертвоприношень тварин та колективних бенкетів усіх членів громади м'ясом принесених у жертву тварин. За допомогою цих банкетів підтримувалася єдність громади. Це були темні віки в історії Греції. В цей самий час у Месопотамії формувалася зовсім інша система, система централізованих міст-держав. Усе соціальне і культурне життя оберталось навколо головного храму. Всі члени громади мали приносити жертви, за це вони одержували свідоцтва, пред'явивши які, вони одержували свою частку продуктів. Свідоцтва – свого роду протогроші, а гроші – знаки зробленого внеску (Martin, 2014, с. 31 – 37).

Традиційне суспільство передбачає стабільність, яку забезпечує ієрархія. Класичний європейський феодалізм виходив з того, що одні моляться, другі воюють, треті працюють. Три основні прошарки, ніякої рівності і відповідно ніякого еквівалентного обміну. В подальшому ця ієрархія починає розпадатися, і суспільство пришвидшує темпи свого розвитку. Розвиток стає все динамічнішим, а динаміка вимагає певних усталених еквівалентів. Роль останніх беруть на себе грошові семіотичні системи (Graeber, 2011, с. 108).

Ринки самі по собі не є реальними. Вони являють собою *de facto* математичні моделі, створювані силою нашої уяви. Ці моделі є семіотичними системами, які функціонують за своїми власними законами, які зовсім не обов'язково пов'язані з

реальністю. Економісти віддають собі звіт у цьому, однак, не маючи нічого іншого, вони змушені спиратися на них, ставлячи перед собою карикатуру замість реальності. В подальшому між реальністю та карикатурою на неї виникає зв'язок не лише в одну (від реальності в напрямку карикатури), але також і в іншу сторону (карикатура починає детермінувати реальність економічного життя). Проявом останнього виступає все більша «віртуалізація» економіки. Гроші виступають основним проявом і засобом цієї «віртуалізації» (первинні гроші як віртуальний знак, сема цінності, далі паперові гроші як віртуалізація грошей первинних, і нарешті гроші віртуальні, тобто гроші на банківському рахунку, які не мають навіть паперового еквіваленту, та суто віртуальні гроші Інтернету) (Graeber, 2011, с. 111). Ескімоська приказка стверджує, що за допомогою подарунків людина створює рабів, а за допомогою батога собак. Мається на увазі не рабство в буквальному розумінні слова, але те, що людина, яка приймає подарунки, відчуває себе зобов'язаною, і це відчуття нагадує відчуття рабства (Graeber, 2011, с. 112).

Ідея повного заперечення боргу може спиратися на зв'язок з істотами, які не мають нічого спільного з нашим повсякденним життям – титанами, хтонічними чи небесними божествами, трансцендентними світами тощо (Graeber, 2011, с. 121 – 122). Фактично всі існуючі форми грошей походять від предметів, які служили для прикрашання (Graeber, 2011, с. 144).

Наприклад, т.зв. «борги плоті» пов'язані з однієї сторони з магією, з іншої з работоргівлею. Традиційні закладники стають справжніми «боржниками плоті чи крові» і, як результат у подальшому, рабами. Іншим результатом стає виникнення космополітичних еліт, що знаходяться поза контекстом традиційних племінних культур. Основним базисом їх *modus-у vivendi* стає етика честі. Честь же полягає в тому, щоб платити борги (насамперед борги крові, плоті) (Graeber, 2011, с.150). Поява работоргівлі та космополітичної еліти, яка займається работоргівлею, приводить до того, що в рамках традиційної племінної культури відбувається розподілення різних еквівалентів обміну. З однієї сторони повсякденний обмін та його еквіваленти (якщо обмін не спирається на бартер), з іншої особливий

еквівалент (спеціальні мідні прути, особливі різновиди тканин, інші предмети підвищеної цінності), який використовується лише певною частиною суспільства і лише в певних випадках (Graeber, 2011, с. 157).

Раби знаходяться поза соціальним контекстом. Раб є ніби мертвим, оскільки всі стосунки, що визначають соціальний контекст людини, зникають. Залишаються лише стосунки між рабом та його господарем. Насамперед, раб позбавлений честі. Честь відрізняється від гідності. Честь існує лише в очах інших. Фактично вона являє собою маніфестацію своєї здатності захищати себе і своїх клієнтів, стверджувати свою владу. Очевидно, що честь є притаманною лише господарю, а не рабу. Більше того, наявність рабів збільшує честь господаря, нерідко рабів тримали не задля виконання певних робіт, а суто задля престижу, демонстрації власної значущості. На позір виглядає, ніби честь господаря – це сукупна честь, відібрана в рабів (Graeber, 2011, с. 162 – 168).

Африканська приказка говорить, що справжній вождь не має родичів (або поводить себе так, ніби їх не має). В цьому відношенні він є своєрідним віддзеркаленням раба – обидва знаходяться поза межами контексту звичайних стосунків (Graeber, 2011, с. 204). Відміна рабства не скасовує відчуження від соціального контексту (в найманій праці). Після падіння Римської імперії рабство в Європі викликає огиду. Для того щоб подолати її та розпочати практику работоргівлі в Новий час був винайдений расизм (Graeber, 2011, с. 206).

Гроші як такі вперше з'являються на Близькому Сході як гроші, чия цінність спирається на угоду. Угода є сутністю грошей, що стає особливо очевидним нині, в часи паперових грошей, вартість матеріалу яких мало відрізняється від вартості туалетного паперу (Eisenstein, 2016, с. 71). Поява такої речі як гроші мала глибокі наслідки щодо культури, суспільства, релігії тощо. Якщо в архаїчні часи достоїнство людини могло визначатися тими чи іншими предметами, талісманами, реліквіями, то з появою грошей усе уніфікується. Питання тепер не «що?», а «скільки?», тепер усе продається за гроші, й головна проблема – це кількість грошей.

Люди нерідко сприймають гроші як щось фізичне. Насправді ж гроші – це тільки знак. Знак певної цінності. Що це за цінність? Назви багатьох валют походять від назви одиниць ваги чи чогось подібного. Насправді ж їх вартість не має нині нічого спільного з цими мірами. Вони позначають вартість як таку. Відкриття ідеї вартості як такої було безпрецедентною революцією VII століття до н.е. Для давніх греків золото і срібло стають такою цінністю самою по собі, безвідносно до авторитету. Централізованим культурам це було абсолютно незрозумілим. «Навіщо вам стільки золота? Ви його що їсте?» – запитував Монтесума в Кортеса, на що останній вигадав досить дотепну відповідь. «Справа в тому, що ми постійно страждаємо від однієї душевної хвороби, яку можна вилікувати лише золотом» – сказав Кортес. Те, що для ацтеків було лише простим матеріалом для вироблення прикрас, для іспанців виступало певним типом універсального мірила, мірила усіх (чи принаймні багатьох) інших цінностей. Ацтеки ще не пережили тієї аксіологічно-світоглядної революції, яку народи Європи та Азії пережили ще у часи античності. Тобто зазначена революція породжує зовсім іншу антропологію, відмінну як від антропології догрошової епохи Гомера, так і від антропології централізованих культур Месопотамії та Єгипту (Martin, 2014, с. 47 – 49).

Власне повертаючись до проблеми природи грошей, слід розглянути основні форми грошей та етапи формування цих форм. Стандартне визначення стверджує, що монета є шматком (дорого)цінного металу, відштампованого у стандартну форму з відповідними символами, що вказують на джерело (того, хто її випустив) та вартість (Graeber, 2011, с. 216).

Але що таке символ? Слово символ походить від грецького *συμβολον*, що перекладається як бирка (для позначення боргу), аналогічним чином перекладається відповідний китайський термін *fu bao*. Для Аристотеля не лише бронзові та мідні монети, але також монети із золота та срібла, так само як чеки чи будь-які інші платіжні засоби є лише *συμβολον*, тобто знаки і соціальні конвенції. Середньовічні ж теорії грошей виходили не з Аристотеля, а з уявлень містеріальних релігій, у яких *συμβολον* не просто умовні знаки, а знаки містичні,

значення яких є доступним лише для посвячених (Graeber, 2011, с. 290 – 291). Середньовічні сільські ринки функціонували майже без допомоги грошей, а за посередництвом кредиту. Кредит же був можливим лише завдяки взаємній довірі. Звідси ідея тісного взаємозв'язку між моральними чеснотами та фінансами (Graeber, 2011, с. 318).

Капіталізм означає перехід від економіки кредиту до економіки інтересів (Graeber, 2011, с. 322). Борг тримає суспільство разом, як відзначали не лише японці, але також чисельні європейські автори, включаючи А. Сміта (Graeber, 2011, с. 325). Паперові гроші були введені у Великій Британії наприкінці XVII століття як сукупний борг (загальна вартість випущених банкнот) англійського короля. Група з сорока лондонських та Единбурзьких купців запропонували королю позику в 1,2 мільйони фунтів як допомогу у війні проти Франції. Взамін вони одержували монопольне право на випуск банкнот (Graeber, 2011, с. 330). Введення паперових грошей у Британії було пов'язане із подорожчанням срібла (срібло в монетах стало коштувати більше, ніж вартість самих монет). В результаті срібні монети, що були одним з основних платіжних засобів, почали зникати з обігу. Для того щоб розв'язати проблему і були введені паперові гроші з гарантією золотого стандарту (Graeber, 2011, с. 331). Власне гроші віртуалізуються, стаючи чимось усе більш абстрактним. Абстрактність є одним із ключових аспектів сутності грошей.

Цікавий випадок на підтвердження останнього можна побачити на одному з ізольованих островів Тихого океану, острові Яп. Там розвинулася досить цікава й оригінальна культура, включаючи культуру економічних відносин. Будучи досить примітивною в матеріальному відношенні, ця культура була надзвичайно розвинутою у відношенні символічному. Суспільство Яп було структурованим у дуже складний спосіб: існували різноманітні касти і складна система відношень між цими касатами. В ролі грошей виступали не мушлі, плоди чи дрібні камінці, а великі камені, витесані у виді великих круглих дисків з отвором посередині для продівання осі, діаметром від 1 до 8 футів (приблизно від 0,5 до 3,5 м). Ці камені витесувалися на іншому острові за 300 миль від Япу і колись дуже давно були

привезені на Яп (Martin, 2014, с.6 – 9). Ці камені відігравали роль грошей і при цьому дуже часто, принаймні коли йшлося про великі камені, навіть не переносилися з місця на місце, від одного власника до іншого. Достатньо було лише визнати зміну власника. Був навіть випадок, коли один із цих каменів узагалі знаходився на дні моря (він упав туди при транспортуванні) і тим не менш мав власника й переходив (формально) з рук у руки.

Коли про цю систему розказали Дж. Кейнсу, той сказав, що тубільці мали більш європейські ідеї щодо валюти, аніж європейці. «Сучасна практика стосовно золотих резервів могла б багато запозичити із більш логічних практик острова Яп» – писав Кейнс. Дехто навіть припускає, що свою власну економічну теорію Кейнс розробив не без впливу оповідей про культуру острова Яп. Адам Сміт у своїй «Природі та причинах багатства народів» розвивав теорію грошей як еквіваленту обміну. Згідно з цією теорією, до грошей був бартер. Однак... сучасні антропологи цю теорію заперечують, вважаючи її помилковою. Випадок острова Яп лише один з випадків подібного роду систем. Він свідчить, що в основі грошових відносин лежать борг і кредит, монети ж чи інші варіанти носіїв є лише знаками боргу і кредиту. Додатковим аргументом на користь цього є те, що приміром 90 % грошей у США чи 97 % у Великобританії не мають узагалі ніяких фізичних носіїв – тобто є лише цифри на електронних рахунках (Martin, 2014, с. 10 – 16).

Ще один випадок – це чекові бирки. В Англії за допомогою них здійснювалася більша частина трансакцій з XII по XVIII століття. Англійська чекова бирка (exchequer tally) являла собою паличку, на кінцях якої записувалися назви товарів. Паличка розламувалася навпіл – по половині кожному, боржнику і кредитору. Така система діяла і була скасована лише наприкінці XVIII століття – усі бирки були зібрані і спалені, до наших днів збереглася лише незначна їх кількість.

Ще у часи раннього середньовіччя гроші набувають віртуального характеру, стаючи знаковим вираженням віртуальних фунтів, шилінгів, пенсів (тобто середньовічних мір ваги). Ріхард Вагнер свого часу висував гіпотезу, що легенда

про Святий Грааль народилися не без впливу нових (як на часи середньовіччя) форм фінансової діяльності (звідси скарби Нібелунгів у його поемах) (Graeber, 2011, с. 288).

Взагалі повноцінні гроші, як указують сучасні історики економіки, охоплювали лише меншу частину бізнесових трансакцій аж до Нового часу. Тобто в основі грошей не цінність носіїв грошових знаків, а віра та довіра. Так, наприклад, мальтійські рицарі, маючи проблеми з золотом та сріблом, почали карбувати монети з міді. Напис на монетах проголошував: «Non Aes sed Fides» («Не метал, а віра») (Martin, 2014, с.17 – 20).

В травні 1970 р. в Ірландії внаслідок певних політичних суперечок на цілий місяць були закриті філії більшості банків. Спеціалісти прогнозували колапс усієї ірландської економіки. Колапсу не сталося. Платежі почали робитися в обхід банків за допомогою чеків. Центральний банк Ірландії відзначав, що 2/3 грошових сум містилася на рахунках банків, отже закриття банків мало обвалити економіку на 2/3. Цього не сталося, оскільки платежі почали проводитися через чеки та розписки, тобто через взаємну довіру. Пізніше аналогічна ситуація повторювалася неодноразово в різних країнах. Тобто тут ми знову маємо повну аналогію з камінними грошима острова Яп (Martin, 2014, с. 22 – 24).

Зростання або згортання карбування грошей не обов'язково означає зростання та згортання торгівлі. Фактично карбування монет виникає як засіб оплати найманих солдатів і, відповідно, зростало разом з початком мобілізації, а згорталось після демобілізації. Наприклад, у стародавній Індії часів імперії Маур'їв після оформлення централізованої держави і демобілізації чисельних військових сил карбування монет і грошовий обіг зникають повністю. Що зовсім не означає занепаду торгівлі (Graeber, 2011, с. 226).

Отже, головний атрибут грошей – це їх абстрактна вартість. Саме цей момент на думку багатьох сучасних філософів і культурологів стає причиною того, що давньогрецькі філософи починають ставити абстрактне вище реального і конкретного. Теорія ідей Платона є в цьому відношенні дуже характерною. Гроші, таким чином – це перша абстракція, абстракція, яка породжує інші абстракції –

такі як розум і душа, відірвані від тіла, абстрактні ідеї, сутності, розрізнення між сутністю та видимістю, між абстрактним і конкретним тощо. Звідси апейрон Анаксимандра, логос Геракліта, числа як начало усього («все є число») піфагорійців. Всі відповідні філософські питання піднімаються в той момент, коли гроші перебирають владу в суспільстві. Тобто відбувається тотальна трансформація людської свідомості (Eisenstein, 2016, с. 73 – 75).

Винайдення письма і розвиток чисел *de facto* ідуть рука об руку з ідеєю вартості. Коли давньомесопотамські технології письма та числення потрапляють до Греції, то там вони опиняються в зовсім інших соціальних і культурних умовах, умовах соціальної рівності й солідарності та відсутності центральної влади. Технології потребували відповідної опори. Саме пошуки такої можливої опори на думку Фелікса Мартіна знаходять своє відображення в пошуках першопочатку першими грецькими філософами-досократиками. В Месопотамії письмо, розрахунки, гроші як еквівалент забезпечувалися бюрократичним апаратом, якого не було в Греції. Замінником останнього стає абстрактна ідея універсальної вартості. Прикметним фактом стає також те, що саме в числах вбачає першопочаток усього Піфагор (Martin, 2014, с. 51 – 55). Тобто революція полягала в ідеї універсальної вартості без апеляції до центральної влади (Martin, 2014, с. 56). Винайдення грошей – результат колізії, що виникла внаслідок винайдення письма, числення та обрахунку в Месопотамії з одного боку та ідеї рівної соціальної цінності кожного члена громади в Давній Греції з іншого (Martin, 2014, с. 238). Отже, гроші – соціальний феномен подібний до феномену мови; говорити про те, що влада контролює грошову систему, це все рівно, що говорити, що Oxford English Dictionary контролює значення слів (Martin, 2014, с. 250). Грошові маніпуляції подібні маніпуляціям словесним. В основі слово суверена (Martin, 2014, с. 250 – 251).

Тепер усі соціальні зобов'язання монетаризуються, монетаризація ж стає основною причиною майбутньої соціально-історичної та культурної динаміки античного світу. Чудо грошей породжує чудо ринку. Всі соціальні зобов'язання трансформуються у фінансові відносини. Фінансові відносини руйнують

соціальні ієрархії – за допомогою грошей стає можливим просуватися вгору по соціальній драбині. Людина – це гроші, а не походження, доблесть, гідність тощо (Martin, 2014, с. 57 – 58).

Перші грецькі філософи намагалися знайти щось таке, що може перетворюватися в будь-що інше (ідея архе як першопочатку). Існує гіпотеза, що ця ідея з'явилася в них під впливом спостережень за обігом грошей (гроші можуть перетворюватися на будь-що інше і навпаки) (Graeber, 2011, с. 237).

На початку XVI століття, у той час, коли іспанці починали завойовувати Новий Світ, сподіваючись знайти там золото (і срібло, останнє і справді там було знайдене у великих кількостях), у Йоахімсталі (на території нинішньої Чехії), де ще раніше були знайдені значні поклади срібної руди. Володар тих місць граф Шлік починає карбувати свою монету. Цю монету він назвав талер (від слова Tall – долина німецькою). Ця монета швидко здобула популярність по всій Європі, з часом з'являються чисельні імітації цієї монети – талеро, даальдери, тала, долари (Гудвин, 2016, с. 24 – 25).

Англійські переселенці в Америці у своїй торгівлі з індіанцями використовували в ролі грошей вампуми – намиста з морських мушель, які дуже цінувалися останніми. Стандартний вампум складався з 360 намистин. З часом ці вампуми фактично стають основною валютою в певних регіонах: переселенці використовують їх також й у власних транзакціях, індіанці платять данину ними і т.п. Справжніх же грошей (із золота та срібла) катастрофічно не вистачало, тому вампуми (разом зі шкурами, цвяхами чи іншими виробами із заліза) широко використовувалися в штатах аж до початку XIX століття (Гудвин, 2016, с. 37 – 40).

Срібні та золоті гроші мали безперечні переваги, їх не вистачало і тому їх привозили звідусіль, звідки можливо. Тому, гроші, що використовувались у колоніях були дуже різноманітними – іспанськими, французькими, англійськими. Вони рідко коли затримувалися в колоніях, найчастіше вони швидко поверталися в метрополію в ролі плати за товари, податків, плати солдатам тощо (Гудвин, 2016, с. 42).

Через нестачу повноцінних грошей у колоніях досить рано почали використовувати гроші паперові. Якщо широке впровадження останніх на

континенті досить довго затримувалося внаслідок недовіри, то в американців просто не було вибору. Переселенці набагато раніше за європейців відчували на собі переваги й вади паперових грошей. Вартість грошей золотих і срібних визначається насамперед цінністю золота та срібла, з яких вони виготовлені. Навіть вампуми мали певну собівартість. Собівартість же паперових грошей фактично була нульовою, виготовляти їх можна в необмежених кількостях, ринкова ж їх вартість визначається довірою тих, хто їх використовує.

Першим ентузіастом паперових грошей в Америці (і de facto в усьому західному світі) був Коттон Мезер. Перші переселенці в Америці почувалися загубленими в чужому й ворожому світі. Темний жахливий ліс з усіх боків обступав їхні поселення. Провідною темою їх аспірацій виступав захист та перемога над лісом, перетворення його на освоєну цілину та сад. Тобто перемога цивілізації над первісною дикістю. Однак, для того щоб досягти цього потрібні гроші, цивілізація неможлива без грошей, але де їх узяти у Новому світі? І тут Мезер стає ідеологом паперових грошей. Цивілізація стає можливою завдяки взаємодії багатьох людей, а як змусити їх до взаємодії, до спільних дій? Через довіру, кредит довіри. Фінансовий кредит був явищем відомим і досить розповсюдженим у Старому світі ще з часів середньовіччя. Він також спирався на певну довіру, що кредитований поверне борг. Мезер починає агітувати за паперові гроші як знак кредиту та боргу.

В колоніях, де переселенці були полишені самі на себе, панували повні свобода та самоуправління громад. Все вирішувалося через домовленості між окремими людьми та групами, всі посади (до посади церковного сторожа включно) були виборними. Можливо, саме тому, – пише Джейсон Гудвін, переселенці швидко й легко зрозуміли, як працюють паперові гроші. «Купюри були суспільним договором та знаком вартості, що переходив із рук у руки та спирався на довіру всього товариства» (Гудвін, 2016, с. 69).

На відміну від переселенців, англійці в Англії про такі речі не задумувалися, про гроші (в т.ч. паперові) дбала королівська влада, саме вона встановлювала

відповідні номінали та давала гарантії. В Америці ж не закон установлював гроші, а гроші фіксували закон: вампуми, боби, хутра, паперові гроші (Гудвин, 2016, с. 70).

Кожне поселення було садом, відвойованим людьми в дикій природі, сад потребував колективного догляду, обов'язок догляду брало на себе суспільство, гроші ж (паперові) були розписками, що регулювали розподіл дій з цього догляду. Гроші були необхідні задля згуртування общини, саме вони приводили колоніста на ринок, що був (разом зі церквою) головним місцем зустрічі і спілкування колоністів. Саме це й проповідував з кафедри своєї церкви Коттон Мезер: «Моя мета – суспільство, взаємодопомога, жвава торгівля, освіта молоді, виправлення звичаїв, протяжні й наїзжені дороги ... Там, де не були введені гроші, люди є дикими і жорстокими, й не продукується нічого доброго» (Гудвин, 2016, с. 72). Власне гроші, за Мезером, і є цивілізацією.

Слідом за першою емісією паперових грошей 1729 р. у Пенсильванії виходить памфлет Бенджаміна Франкліна «Скромне дослідження природи та необхідності паперових грошей», у якому автор виступає на підтримку ідей Мезера. Америка, вважав Франклін, є країна необмежених можливостей, які надаються величезною кількістю вільної землі – лише бери, вкладай гроші (купуй цю землю задешево чи взагалі у кредит) і одержуй прибутки. Єдине питання, де взяти гроші. Гроші золоті та срібні. Але якщо використовувати гроші паперові, то проблема знімається – паперові гроші не коштують нічого (в плані собівартості), а отже перспективи відкриваються необмежені (Гудвин, 2016, с. 74).

На середину XVIII століття покупка й продаж земель стає головним бізнесом у Новому світі, й матриця «земля – борг – паперові гроші» остаточно укорінюється в колоніях Нового світу. Саме паперові гроші роблять її можливою (Гудвин, 2016, с. 75).

Оленьчі шкури у XVIII столітті оцінювалися по одному долару за шкуру, звідси ще одна назва долара – buck (олень, самець англійською) (звідси широко відоме «бакси») (Рей, 2017, с. 327).

Доводити необхідність введення паперових грошей для розвитку господарства у колоніях, Франклін узявся перед англійським парламентом, і

схоже, пише Гудвін, він зумів зробити це. Однак, колонії цікавили метрополію, насамперед, у плані забезпечення сировиною за прийнятними цінами, у розвитку ж місцевої економіки ніхто у метрополії зацікавлений не був, і це призвело до того, що обіг паперових грошей у колоніях урешті решт був заборонений. Британський уряд мав підозри, що паперові гроші взагалі підштовхують колонії до бунту. Бунт власне й відбувся, хоча не через самі паперові гроші, а через їх заборону. Саме заборони на використання місцевих паперових грошей, на думку Джейсона Гудвіна, й підштовхнули американські колонії до виступу проти британського уряду (Гудвін, 2016, с. 82 – 84).

Якщо сутність грошей полягає в тому, що вони є символом чи знаком боргових зобов'язань, то вираженням їх кількісного аспекту є капітал. Грубо кажучи, гроші – знак боргу, а капітал – кількість грошей. Це якщо грубо і спрощено, якщо ж точніше, то тут виникає ціла низка нюансів. Слово «капітал» походить з латинської мови, де воно означало голову худоби. Стада худоби були основним мірилом багатства в архаїчні часи – їх досить легко переганяти з місця на місце, вони дають приплід, збільшуючи наявне багатство – звідси усі ті значення терміну «капітал», які він мав у подальшому, а саме, реальний матеріальний актив, та одночасно здатність генерувати додаткову вартість (Сото, 2017, с. 40). Саме капітал є тим двигуном, тією рушійною силою, що змушує рухатися ринкова економіка, як відзначали іще і Адам Сміт, і Карл Маркс. Так, згідно з Адамом Смітом, джерело багатства – це економічна спеціалізація, яка збільшує продуктивність праці, внаслідок чого виграють усі її учасники. Сама ж спеціалізація та обмін уможливлються саме капіталом. Чим більший капітал, тим більша спеціалізація та зростання продуктивності. Тобто, чим більше актив, тим більше зростання додаткової вартості. Тобто капітал – це не лише активи, але також потенціал зростання (Сото, 2017, с. 41 – 42).

Капітал часто плутають із просто накопиченими грошима. Звідси всі проблеми. Країни третього світу намагаються накачати свої економіки грошима, але демонструють повну неспроможність нарощувати капітал. Лише, якщо ми

перестаємо плутати капітал із грошима, все стає на свої місця, і загадка капіталу зникає (Сото, 2017, с. 43).

Для наочного пояснення природи капіталу знаменитий перуанський економіст і громадський діяч Ернандо де Сото пропонує метафору гірського озера. Озеро високо в горах, живиться гірськими потоками, які далі витікають з нього й течуть униз. Якщо ви інженер, то ви можете поставити задачу, побудувати плотину, з тим, щоби накопичити в озері необхідну кількість води, потенційну енергію якої в подальшому можна було б використовувати для обертання турбін чи інших приладів. Так само капітал, це певна потенційна енергія (Сото, 2017, с. 44). Але проблема в тому, що основні механізми, які уможливають функціонування капіталу на Заході, винайшли зовсім не задля капіталу, а задля захисту майнових прав. І лише в подальшому виявилось, що ці механізми не лише захищають власність, але також уможливають творення й обіг капіталу в небачених до того масштабах (Сото, 2017, с. 45). «Формалізована система майнових прав, – пише де Сото, – це гідроелектро-станція капіталу. Саме тут народжується капітал» (Сото, 2017, с. 46).

Відомий французький історик економіки Фернан Бродель схиляється радше до протиставлення ринків і капіталізму: ринки покликані забезпечити обмін товарами за допомогою (або без такої допомоги) грошей; капіталізм же має за мету використання грошей задля одержання ще більших грошей (Graeber, 2011, с. 252) (також (Бродель, 1993, с. 68 – 71)). Фернан Бродель проголошує необхідність розрізнення між капіталізмом і ринковою економікою, оскільки не будь-яку ринкову економіку можна назвати капіталізмом (Бродель, 1993, с. 43), а ринок є власне лише системою зв'язку між виробництвом і споживанням (Бродель, 1993, с. 49). Слово ж «капіталізм», пише Бродель, входить у широкий обіг лише на початку XX століття, після виходу в 1902 році книги Вернера Зомбарта «Сучасний капіталізм» (Бродель, 1993, с. 51). Якщо капітал можна визначити як накопичену грошову масу, то «капіталіст – це людина, яка управляє чи намагається управляти включенням капіталу в безперервний процес виробництва, на підтримку якого приречені будь-які суспільства; капіталізм – це в загальних рисах ... той спосіб,

яким проводиться – звичайно, не в самих альтруїстичних цілях – нескінчена гра такого включення», – пише Бродель (Бродель, 1993, с. 53). Існує, продовжує він, два типи ринкового обміну. Один – приземлений і повністю підпорядкований конкурентній боротьбі, простий, представлений дрібними трансакціями, які не потребують вкладення великих сум грошей. Другий – такий, який потребує великих сум, дуже складний, намагається досягти панування над ринком чи його частинами. Саме останній, вважає Бродель, слід називати капіталізмом. Капіталізм власне торжествує тоді, коли ідентифікує себе з державою, сам стаючи державою. Як це мало місце, починаючи від італійських міських республік доби Відродження і до капіталістичних держав сучасності. Справжня історія капіталізму, вважає Бродель, відбувалася в сфері соціальних ієрархій. Плутанина й нерозрізнення виникають через те, що і капіталізм, і ринкова економіка розвивалися паралельно, пліч о пліч від Середніх віків і до сьогодення (Бродель, 1993, с. 67 – 71).

Макс Вебер пов'язував виникнення капіталізму з протестантизмом. Всі історики виступають проти такої тези, хоча й подолати її повністю ще не вдалося (Палмер, 2014). Капіталізм потребує для свого розвитку певної системи соціального та політичного устрою, яка гарантувала б стабільність права власності, а також невтручання чи краще протекції з боку держави. Саме така система і складалася поступово в Європі, починаючи з часів пізнього середньовіччя (Бродель, 1993, с. 79).

На думку Ернандо де Сото, основна перешкода, що заважає т.зв. країнам третього світу вписатися вперед у сферу економіки – це нездатність продукувати капітал. Адже саме капітал виступає тією силою, яка рухає економічний прогрес, кров'ю капіталістичної економіки. Справа, навіть, не в наявності чи відсутності капіталу як такого, а в нездатності його продукувати. Так, наприклад, як вказує Е. де Сото, багато з країн третього світу мають цілком достатній капітал, який лише чомусь не працює. В Єгипті прості незаможні громадяни накопичили матеріальних цінностей вартістю, за підрахунками, у 55 разів більше вартості усіх іноземних інвестицій за весь час існування Єгипту, як незалежної держави (починаючи з середини XIX століття), включаючи іноземні кошти, вкладені в

будівництво Суецького каналу та Асуанської греблі. В Гаїті – в 150 разів (теж за весь час незалежності, починаючи з 1804 року). Єдина проблема, що всі ці матеріальні цінності не мають належного юридичного оформлення: будинки, приміром, зведені на землі, на яку немає офіційного права власності, або мають додаткові, неоформлені юридично поверхи (Сото, 2017, с. 15). Тобто переважна кількість незаможних громадян чимось таки та володіють, але без належного юридичного оформлення, ця, їхня власність, є лише мертвим капіталом. Оскільки, не передбачає процесу належної репрезентації з тим, щоб її можна було запустили в продукування нового, додаткового капіталу. Власне, чим відрізняється Захід, так це тим, що там усе це є. Саме в цьому полягає пояснення, чому Захід може створювати капітал, а інші країни ні (Сото, 2017, с. 16 – 17).

Населення країн, які на Заході вважаються бідними, часто насправді живе не так бідно й не у таких злиднях, як це уявляється на Заході. Насправді, це населення володіє значно більшою кількістю власності, аніж можна уявити на перший погляд. Справа в тому, що ця власність не є належним чином оформленою і, відповідно, репрезентованою. Брак же репрезентації породжує брак інформації (необхідної для економічного розвитку) (Сото, 2017, с. 23).

Лише належним чином оформлена (репрезентована) власність забезпечує ефекти капіталізму, що ведуть до зростання й добробуту. Перший ефект – це вираження економічного потенціалу активів (чітка письмова репрезентація прав власності дозволяє легко порівнювати різні аспекти тієї чи іншої власності, що, в свою чергу, уможлиблює її включення до економічного обігу продукування капіталу). Ще Аристотель, указує де Сото, говорив про те, що, якщо ми зосереджуємося на потенціалі речі, ми тим самим збільшуємо практичні аспекти її використання до нескінченості (Сото, 2017, с. 50). Другий ефект – інтеграція розпорошеної інформації (підвищує ефективність виробництва та обміну). Третій ефект – перетворення власників на відповідальних економічних гравців. Четвертий ефект – зростання ліквідності об'єктів власності (якщо вони оцінюються за стандартизованою системою, то це збільшує їх ринковий

потенціал). П'ятий ефект – розвиток соціальних зв'язків, шостий – безпека угод (Coto, 2017, с. 48 – 59).

Отже, власність – це не лише документ, але також посередник, який фіксує й накопичує інформацію, необхідну для руху ринкової системи. Саме вона встановлює зв'язок між капіталом і грошима. Гроші самі по собі не ведуть до зростання, лише капітал. Капітал же створюють не гроші, а люди, які через відносини власності координують свої зусилля зі створення нових і нових цінностей. Зростання капіталу на Заході є результатом більш, ніж двохсотлітніх зусиль з вдосконалення відносин власності між окремими людьми та інститутами (Coto, 2017, с. 61 – 62). Система капіталізму передувала підйому індустрії в ХІХ столітті. «Ось чому роботи Сміта є такими важливими. Він створив таку систему поглядів, у якій з'являється уявний світ повністю вільний від боргу та кредиту і, як наслідок, від почуття провини і гріха; світ, у якому чоловіки і жінки є вільними для того, щоб розраховувати свою вигоду з повним знанням і розумінням того, що Бог створив світ саме так, щоб все рухалося в напрямку до все більшого добра», – пише Девід Гребер (Graeber, 2011, с. 344).

Очевидно, що це лише модель. Але без таких моделей ми не можемо мислити. Але якщо ми намагаємося обернути ці моделі в реальність, відразу стає наявним, що вони були лише утопіями. Тим не менш приблизно з 1825 по 1975 було зроблено все можливе для того, щоб перетворити ці утопії у реальність. Інколи небезуспішно (Graeber, 2011, с. 345).

У традиційному мусульманському суспільстві купці могли укладати угоди спираючись не на капітал, а на свої чесні імена (Graeber, 2011, с.269). Або, як П'єр Бурдьє описував традиційне алжирське суспільство як таке, в якому честь може трансформуватися в гроші, але ніколи гроші не трансформуються в честь (Graeber, 2011, с. 268). Коли пророка Мухамеда попросили вплинути на купців, щоб ті знизили ціни на свої товари, він відмовився, сказавши, що ціни залежать лише від волі Аллаха. Тобто, згідно з ісламською доктриною, ринки створені Аллахом так, щоб самим себе регулювати. Тут можна провести пряму паралель з ідеєю «невидимої руки» Адама Сміта.

Однак, згідно з ісламською філософією, ринки є радше полем співпраці, а не конкуренції. Дірхеми та динари є свого роду поняттями в реченні, тобто лише вираженням певних ціннісних аспектів у між людських стосунках. Гроші не призначаються для того, щоби приносити нові гроші. Лихварство чи надання грошей у борг під проценти є суворо забороненим у ісламі (Graeber, 2011, с. 270 – 273). У такому разі виникає запитання, на яких принципах має працювати банківська система, адже саме з проценту складається заробіток банків. Справа в тому, що категоріальна система ісламської економіки пропонує чітко розділяти гроші і капітал. Капітал з точки зору теоретиків ісламської економіки жодним чином не є грошима, капітал – це реальне майно, тобто реальні товари і власність, включаючи дорогоцінні метали¹⁴, але не платіжні засоби. Фінансовий капітал з точки зору цих теоретиків є нонсенсом. Гроші можуть бути лише потенційним капіталом. В результаті такого розділення грошей і капіталу процент чи зростання, пов'язане суто із грошима, заборонений, дозволена лише вигода від капіталу, тобто реального майна, або прибуток (Назари, 2014, с. 35 – 36). Мусульманський банк, надаючи позику, одержує натомість не процент, а частку реального прибутку від справи, на яку надано позику. Саме такий підхід на думку мусульманських економістів дозволяє протиставити мусульманську економічну систему сучасній лихварській економіці (Назари, 2014, с. 37).

Таким чином, в феномені грошей прихована енергія, яка визначає кількісні кордони й одночасно якісну безмежність можливостей в діях людей. Гроші наповнюють матеріальною силою волю людини, перетворюють її потенціальні можливості в актуальні і створюють громадський механізм її реалізації, але вони нейтральні, або навіть байдужі до того, на що ця воля спрямована. Гроші «вбирають в себе» енергію життєдіяльності людини щодо реалізації її цілей. Будучи динамічними елементами фінансової системи, гроші постають відображенням динаміки соціокультурної реальності. Присутність грошей в соціально-економічному житті людини позначається і на її екзистенційному бутті,

¹⁴Які оцінюються як товари з ринковою вартістю, але в жодному разі не як номінальний платіжний засіб.

а іноді гроші стають сенсом життя і виправданням цього сенсу. Основним філософсько-антропологічним і соціокультурним підґрунтям онтології грошей є концепція атрибутивної моделі світу, де гроші мають ряд фундаментальних характеристик, виявлених в просторово-часовому вимірі, як маса і енергія, виконуючи інформаційну функцію, і постають об'єктивними модусами буття. Діалектика прояву модальностей грошей в соціокультурному бутті людини має такий вигляд: в просторі-часі гроші «стискають» час та змінюють простір згідно до цілей суб'єктів економічної реальності, масово-енергійний атрибут дає можливість охарактеризувати: масу грошей як найпершу їх модальність, виокремленість у фінансову систему в рамках економічної реальності, що є найпершою характеристикою феномена як елемента, та представити феномен грошей як енергію, котра визначає просторові кордони й, водночас, потенційні можливості людини в цілеспрямованій діяльності; гроші як інформаційний ресурс містять в собі інформацію як кількісного характеру, так і можливості оцінки соціально-економічної ситуації в часових координатах.

2.2. Людина економічна у антропокультурному бутті.

Сьогодні у сфері економічних відносин діяльний принцип розуміння людини недостатній і з необхідністю має бути доповнений буттєво-онтологічним підходом, який не виходить із суб'єктивно-об'єктивного розуміння ставлення людини до світу, а апелює до більш глибоких рівнів людського буття. Реальні ознаки межовості існування людини спонукають до формування нової філософської парадигми. Згідно з нею, людина мислиться в органічній єдності з навколишньою дійсністю, виражає взаємозалежність (кoeволюційність) розвитку світу та людини. Антропологізація економічної проблематики виявляється в тому, що науковий розум інтерпретується не як зовнішня сила, а духовно-інтелектуальний внутрішній чинник саморозвитку людини у антропокультурному бутті, своєрідний конструюючий проєктант майбутнього з позиції

антропокультурних практик. Йдеться не про пізнання як відображення, а як результат діалогу людини зі світом, коли присутність спостерігача-суб'єкта становить об'єктивну необхідну умову встановлення істини. На рівні синергетичного розкриття концепція «експериментального діалогу» набуває вигляду нової стратегії пізнання, стратегії співучасті. І людина, і світ навколо неї підкоряються загальним синергетичним закономірностям і можуть розглядатись як структурні компоненти єдиного процесу, що самоорганізується. З тією тільки різницею, що людина виступає як система, котра здатна розрізнити минуле та майбутнє вказаного процесу. Тим самим людина перестає бути чинником, від якого наукове пізнання повинне обов'язково відволікатись, а сам образ науки набуває людських вимірів.

Зміна економічної парадигми має трансформувати не просто перетворювально-споживацьке ставлення людини до світу, а передусім надати цьому відношенню людиновимірному, духовно-морального масштабу. Більше того, постає мета переглянути ролі людини та світу у нестримному технологічному поступі, який чомусь беззаперечно вважають цивілізаційним, а нерідко, навіть, критерієм культурно-гуманітарної прогресивності суспільств. Йдеться про ставлення до світу не тільки (і не стільки) як до джерела задоволення утилітарних потреб людини, безумовної основи її існування та розвитку суспільства, а насамперед як джерела, основи утвердження людського в людині вищих моральних і духовних цінностей. Одночасно людина постає елементом саморозвитку світу як системи. Людину не варто мислити в опозиції до світу, її необхідно розглядати в широкому соціоприродному і соціокультурному контексті. Ідеологія стабільного розвитку, відповідно до якої бажаний стан соціуму – це не стільки зростання, скільки динамічна рівновага, є продуктивною в розробленні економічної проблематики.

Слід зазначити, що зазвичай, резерви стійкості системи черпаються не лише з природи як з єдиного чинника соціоприродної системи, а з духовної сфери. Поняттям «сталій розвиток» фіксується неперервність процесу підвищення ефективності регульованого суспільного виробництва за умови забезпечення

гармонізації розвитку всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства, відтворення цілісної природної сфери, її здатності до саморегуляції та самовідновлення. Сутність життя немислима без потенції, можливостей до зростання. Однак удосконалення і зростання в принципі неможливі, якщо не забезпечений основний склад, його стабільність, постійність. Система, що не оновлюється, приречена на деструкцію та стагнацію. Отже, названа категорія означає передусім діалектичну єдність змінності й усталеності, засвідчує незворотність і закономірність змін, що відбуваються у світі в процесі забезпечення оптимальності взаємодії елементів системи як основи, умови неперервності таких змін.

Причини неузгодженостей у діалозі людини зі світом, очевидно, – не в його спонтанно передбачених «відповідях» на «виклики» технологічного тиску і, навіть, не в технічному зростанні як такому, а в самій людині, її ціннісно-світоглядних принципах організації своєї життєдіяльності. І насамперед, у розумінні світу як чогось зовнішньо людського, її інтерпретації лише як засобу технологічної діяльності. Утрата людиною духовних смисложиттєвих цілей спричиняє моральну деградацію, і виявляється як це не звучить парадоксально та банально у суто споживацькому ставленні до світу. Історія цивілізації беззаперечно засвідчує: відношення людини і спільноти до світу – це вияв міри їхньої гуманності й прогресивності.

В сучасній літературі, присвяченій філософським і методологічним проблемам економічної теорії термін «*homoeconomicus*» вживається в двох основних значеннях. Перше розглядає його як суто технічний конструкт чи модель, утворену у виді суми певних припущень та уявлень, узятих у їхній граничній формі, або, якщо простіше, як певну ідеалізацію. Друге розглядає «*homoeconomicus*» як певний антропологічний тип, який характеризується відповідними ціннісними та поведінковими особливостями (Сорочайкин, 2012, с. 175). Сучасний дослідник А. Н. Сорочайкін називає такий другий варіант «психологізованим» варіантом першого ідеалізованого варіанту і вказує на те, що

його можна розглядати як абстракцію психологічних аспектів суто економічної поведінки (Сорочайкин, 2009, с. 122).

В даному розділі необхідно розглянути співвідношення методологічних та культурно-антропологічних аспектів концепту homo economicus-а, або, якщо простіше, якою мірою можна говорити про відповідний культурно-антропологічний тип у його реалістичній інтерпретації, а у якій як про суто технічний термін концептуально-мовного каркасу економічної науки. Як буде показано, ці два аспекти є історично й методологічно нерозривно пов'язані і не можуть розглядатися у відриві один від одного.

Безперечно, що в рамках сучасної економічної теорії homo economicus є насамперед ідеалізацією, тобто певною умовною моделлю людини, чия поведінка визначається виключно власними економічними інтересами, які вона переслідує безвідносно щодо інтересів інших людей. Умовність такої моделі є очевидною для всіх теоретиків економічної теорії та філософської антропології і використовується в ролі суто абстрактного конструкту для побудови подальших економічних моделей.

Між тим слід зазначити, що конструкт homo economicus-у виник не в результаті уможлидних міркувань, а має досить таки довгу передісторію. Вперше його вводить у своїх працях класик політичної економії Джон Стюарт Мілль. Він пише, що політична економія не займається усією цілісністю різних сторін життя суспільства чи окремої людини, а бере з цієї цілісності лише один аспект, аспект накопичення багатства. Відповідно, людина в контексті політичної економії береться як істота, яка бажає володіти матеріальними цінностями. З усіх властивостей притаманних людині розглядаються лише такі (відразу до праці, бажання задоволення тут і нині), які є дотичними до цього аспекту. Ключовим моментом людської природи в даному зрізі виступає індивідуалізм (тобто кожен сам за себе і переслідує власні інтереси), який виражається в матеріальному зацікавленні та інструментальній раціональності (Aktipis, 2004).

Слід зазначити однак, що витоки концепту «homo economicus» чітко простежуються до «selfishschool» («егоїстична школа»), представниками якої

були Гоббс і Мандевіль. Так, Томас Гоббс ще у своєму «Левіафані», виданому в 1651-му році, пише про природний стан як про війну всіх проти всіх, вказуючи, що в основі людської природи лежать самі лише сваволя та егоїзм, не стримувані жодними моральними властивостями.

Економічна теорія в сучасному розумінні цього слова виникає у XVIII столітті як наука про вартість, вільна від будь-яких турбот про чесноти чи обов'язок, як наука, яка розвиває абсолютно аморальну копію взаємодії людей між собою та зі світом (Лаваль, 2010, с. 165 – 166). Єдине, що є важливим, це користь, яка виражається через вартість та може бути підрахована. Відмінність між різними видами користі має виражатися суто кількісно і ніяк інакше. Двома сторонами кількісної оцінки виступають аскетизм (тобто здатність зосередитись на продуктивній праці, яка і породжує матеріальну користь) і гедонізм (тобто можливість одержувати задоволення від матеріальних продуктів праці) (Лаваль, 2010, с. 178).

Цей розрив з мораллю відбувся звичайно не відразу. Першим кроком у напрямку до цього стає суб'єктивація користі. Якщо утилітаристи XVIII століття ще намагалися віддавати визначення певної об'єктивної користі (через об'єктивні потреби, критику економічної надмірної нерівності чи міркування про те, що повільне споживання є кращим за швидке), то вже т.зв. маржиналісти XIX ст. все це рішуче відкидають. Згідно з ними кожен індивід сам визначає, що йому потрібно; принципово не можна порівнювати потреби і користь різних індивідів, оскільки неможливо проникнути всередину індивідуального людського духу й відшукати спільний знаменник почуття приємності від задоволення тих чи інших потреб. Єдине, що можна запропонувати індивідууму – це математичні розрахунки. Останні ж потребують радикального очищення теорії від будь-яких моральних, соціальних, політичних елементів. Парето, наприклад, запропонував ідею офелімічності або чистого індивідуального бажання, без урахування будь-якої об'єктивної корисності. Як він сам визначав офелімічність, «прийнятне ставлення, завдяки якому певна річ задовольняє певну потребу чи бажання, чи то легітимне, чи то ні» на відміну від «користі», терміну, що зберігає за собою

відповідні об'єктивні конотації, вказуючи на «властивості речі, що сприяють розвиткові та процвітанню індивідуума, раси чи всього людського роду» (Лаваль, 2010, с. 197 – 198). Власне, якщо коротко, то офелімічність – це абсолютно суб'єктивна властивість, тоді як користь може визначатися за допомогою чисельних, хоча й суперечливих, критеріїв. Тобто в основі економічної теорії лежить психологія, причому психологія, що тяжіє до соліпсизму. Власне економічна теорія – це свого роду психологія плюс математика. Маржиналісти претендували також на те, що вони дають математичну основу психології як такої. В основі цієї психології ідея homoeconomicus-а чи людини економічної (Лаваль, 2010, с. 191 – 200). Людина економічна з головою занурена в економіку, живе економікою, сприймає і пізнає себе, своє –я– через економічні, зокрема фінансові (в сучасних умовах) трансакції. Італійський письменник Кальвіно Італо устами свого героя в романі «Якщо подорожній одної зимової ночі» говорить: «Ділові партнери, яким я, буває, перед зустрічами демонструю свою колекцію, позирають на ці пристрої із здивуванням або поверховим зацікавленням. Їм невтямки, що всю свою фінансову імперію я збудував на тих самих засадах, які покладені в основу калейдоскопів та катоптричних пристроїв: примножуючи, мовби в безконечній грі дзеркал, фірми без капіталів, побільшуючи до гігантських розмірів залучені кредити, ховаючи фатальні збитки в мертвих кутах ілюзорних перспектив. У цьому й полягав мій секрет, секрет моїх неперервних успіхів у часи, що були свідками стількох криз, біржових крахів і банкрутств: я ніколи не думав безпосередньо про гроші, угоди, прибуток, а тільки про кути заломлення променів світла між різнопохилими дзеркальними площинами.

Я повсякчас прагну примножувати власний образ, але керує мною не самозакоханість, не манія величі, як міг би хтось подумати: навпаки, за цими ілюзорними, примарними образами я хочу приховати себе справжнього, який порушується ними. Тому, якби я не боявся, що мене хибно зрозуміють, то був би не проти влаштувати в себе вдома кімнату, суспіль облицьовану дзеркалами, за проектом Кірхера, – там я міг би ходити по стелі головою вниз і злітати в вишину з бездонних глибин підлоги.

Ці сторінки, що я пишу, також повинні віддавати холодний блиск галереї дзеркал, у яких нечисленні постаті перевертаються, заломлюються, множаться. І коли моя постать розбігається в усіх напрямках, розбивається надвоє на кожній грані – то це для того, щоб заплутати й загнати на слизьке всіх тих, що женуться за мною по п'ятах. У мене тьма ворогів, і я мушу від них безустанно втікати. Коли вони гадають, ніби я у них в руках, – їх руки ковзають по скляній поверхні, де промайнув, щоб тут-таки розсіятись, один із незліченних відблисків моєї всюдисущої особи. Я й сам женусь за ворогами по п'ятах, нависаю над ними повсякчасною загрозою, насуваюсь на них неозорими полчищами, стаю в них на дорозі, хоч куди б вони прямували. У світі оптичних обманів ворогам видається, що вони обступили мене зусебіч, але я один знаю розташування дзеркал, і тому досить мені тільки захотіти, як я знову стану невловимий, а вони, цілячись в мене, влучатимуть у повітря або – одне в одного» (Кальвіно, 2018, с. 186 – 188).

Отже, людина економічна – це новий, порівняно із попередніми епохами, психотип людини, яка вибудовує свою поведінку через підрахунок вигоди. Постійне ведення таких підрахунків є самодисципліною людини економічної (Лаваль, 2010, с. 202 – 204). Така самодисципліна формує нову систему норм, вільну від моралі чи інших подібного роду речей. Нова система норм не передбачає якихось сталих догматів чи аксіом (як це звичай має місце в етиці), але є повністю раціональною і спирається на підрахунок імовірностей тих чи інших варіантів розвитку подій. «Нова нормативність – це самоконтроль енергії бажань, саморегуляція імпульсів, самодисципліна пристрастей. «Дух капіталізму», по суті, передбачає наявність вільного бажання й відхиляє імператив самоконтролю. З одного боку, економічна рефлексія виступає на захист бажань як енергетичного джерела багатства і принципу розрахунку цінностей, а з іншого – робить із цього розрахунку форму регулювання бажань, цілком сумісну з новим порядком речей», – пише Крістіан Лаваль (Лаваль, 2010, с. 205).

Людина економічна живе і діє, постійно розраховуючи шанси і ризики. Останнє ставить в основу математичного апарату економічної науки теорію імовірностей, а теорія імовірностей переорієнтовує усі питання політики і моралі

на тілесні аспекти досвіду. Задоволення та страждання ж є основою спонукальних причин людської діяльності. Люди діють задля досягнення задоволення та уникнення страждань. Економічні розрахунки – це поєднання принципу причинності та кількості (Лаваль, 2010, с. 211 – 212).

Філософи-просвітники XVIII століття писали, що людина створена для щастя. Відповідно економічна теорія так само має за мету пошук шляхів досягнення його. Щастя визначалося звичайно як сума задоволень мінус сума страждань. Але порахувати таке можливо лише в тому випадку, коли і задоволення, і страждання представлені у виді суто абстрактних конструкцій. Грошовий еквівалент стає тут єдиним способом вимірювання. Подібно тому, як термометр служить для вимірювання температури, а барометр тиску, так само гроші служать для виміру кількості щастя, стверджував Бентам (Лаваль, 2010, с. 213). Останнє зовсім не означає, що щастя в грошах чи навіть, що все зводиться до грошей. Пориви душі, писав Альфред Маршалл, виміряти неможливо, але зате можливо виміряти їх наслідки (Лаваль, 2010, с. 215). І лише гроші дозволяють встановити яку-небудь систему гетерогенності та відмінності.

Мандевіль, французький поет і філософ, був одним із перших, хто висловив ідею, що благополучним може бути також і суспільство, що складається з одних егоїстів. Свою теорію загального процвітання через егоїстичне переслідування власних інтересів він виразив у своїй віршованій «Байці про бджіл», *de facto*, в єдинім своїм творі, що приніс йому визнання та відомість і залишився в історії світової літератури. В цій поемі він описує внутрішнє життя бджолиного вулика, в якому панують мир і злагода, кожна бджілка переслідує лише свої інтереси, і оскільки її благополуччя напряду залежить від благополуччя усього вулика, то вона діє в інтересах вулика. Із суто егоїстичних інтересів. Гармонія розвивається із розподілу функцій і обов'язків, яких дотримуються так само суто з егоїстичних інтересів. Порівнюючи економічне життя з працею бджіл у вулику, Мандевіль визнає, що основою усього виступають егоїзм і бажання власної вигоди, однак указує при цьому, що вони зовсім не обов'язково ведуть до війни всіх проти всіх, але можуть також породжувати загальну вигоду:

І таким було благословення цієї країни,

Що зі злочинів і образ всім у кишені лилися дукати (Седлачек, 2017, с. 274).

Саме вади створюють попит і тому є основною рушійною силою економічного розвитку, вважає Манделів. Вади породжують бажання, бажання – попит, попит – економічну дію. Благополучне розвинуте суспільство, згідно з Манделівем, живе в інтересах задоволення своїх потреб і бажань:

Саме ринок є тією силою, яка перетворює вади в чесноти, забезпечуючи загальні добробут і процвітання. Виступаючи універсальним координатором, ринок стає тим інструментом, який перетворює зло у добро. В подальшому ця ідея була розвинута далі Адамом Смітом, якому приписують серед іншого вислів «егоїстичні вчинки завжди себе окуплять».

Седлачек обіграє етимологію прізвища Сміт (Smith – коваль англійською), так само, як Каїн – коваль на івриті. Ім'я ж Авель можна перекласти як «легенький вітерець, дихання, марність». Тобто коваль і землероб Каїн убиває кочовика й пастуха Авеля, який веде марне життя. Так само коваль Сміт виконує нову стратегію егоїстичної економіки та корисливого індивідуалізму (Седлачек, 2017, с. 282). Саме зі Смітом пов'язують вислів «невидима рука ринку», нерідко зводячи усю його теорію до останнього. Насправді ж цей вислів зустрічається в книзі Сміта лише три рази (Седлачек, 2017, с. 287).

Не зважаючи на те, що економічні ідеї Сміта повністю відповідають ідеям Манделівя, з книгою якого Сміт був чудово обізнаний, тим не менш Сміт рішуче засуджує «неморальність» останнього. Різниця в тому, що якщо Манделів робить наголос на егоїзмові, стверджуючи, що саме він є джерелом добробуту та процвітання, то Сміт підкреслює значення скоординованої, сумісної праці (протестантська чеснота) у формі спеціалізації. Там, де в Манделівя говориться про егоїстичну любов до себе, Сміт говорить про приватний інтерес (self-interest). Будучи викладачем практичної філософії в Единбурзькому університеті, Сміт чималу увагу приділяв також моральній філософії, яку він чітко відділяв від філософії власне економічної. Мораль має спиратися на взаємну любов та взаємодопомогу, тоді ж як економічне життя виходить із переслідування

особистих матеріальних інтересів. Перше має обмежувати друге. Економічний інтерес можна переслідувати лише в межах моральних норм. Одне не змішується з іншим. Саме цей момент Сміт і закидав Мандевілю (Седлачек, 2017, с. 290 – 293). «Розум – раб пристрастей», – писав Девід Г'юм (Седлачек, 2017, с. 301). Тобто, наша поведінка здебільшого не є результатом розрахунку (можливих вигод), а є обумовленою чисельними ірраціональними факторами: емоціями, пристрастями, страхами, звичками, стереотипами. Тобто не *homoeconomicus*, а *animalspirit*.

Власне в своєму «Багатстві народів» Сміт не висловив жодної думки, яка була б новою для його часу. Чому ж тоді саме його, а не приміром меркантилістів чи фізіократів XVII століття (які серед іншого широко застосовували математичні методи для аналізу економічних питань), вважають фундатором сучасної економічної теорії. Справа в тому, пише Томаш Седлачек, що саме в його працях вперше економічні проблеми були повністю відділені від моральних (Седлачек, 2017, с. 305). Наука, починаючи із Нового часу, розвивалася в напрямку все більших спеціалізації та абстрагування, а отже саме цей крок з абстрагування економіки від етики створив сучасну наукову дисципліну.

Загальний висновок, який слідує з концепцій «selfishschool» – це презумпція методологічного індивідуалізму та егоїзму в аналізі місця людини в соціумі. Саме це стає світоглядно-методологічною передумовою теорії засновника політекономії як науки, англійського філософа Адама Сміта з його ідеями «власного інтересу» (*self-interest*) та «невидимої регулюючої руки» (ринку). Невидима рука ринку координує дії з переслідування власного інтересу, в результаті, кожен агент ринку, переслідуючи лише власну вигоду, сприяє користі інших і зростанню загального добробуту (Батай, 2006, с. 109 – 236). Концепт Міля відразу викликав не лише зацікавлення, але також і жваву критику. Критики Мілля відзначали при цьому занадто спрощений характер такого бачення, яке повністю ігнорує моральну сторону справи. Але, є очевидним, дане спрощення виступає абсолютно необхідним, оскільки з усього багатоманіття мотивів і цінностей потрібно обрати лише такі, які безпосередньо впливають на процес

економічної діяльності, відкидаючи усе інше, з тим щоб створити певне концептуальне ядро для побудови абстрактного каркасу теорії.

Теорія будується через узагальнення, абстракції та ідеалізації такі як «досконалий ринок», «суто планове господарство», «попит і пропозиція» тощо. Вони утворюють певні семіотично-концептуальні структури, крізь призму яких оцінюються реальні економічні процеси. Одним з елементів таких структур і виступає ідея *homo economicus*-а. Вона є одночасно абстракцією та ідеалізацією – абстракцію див. раніше, репрезентацію Міля; що ж стосується ідеалізації, то тут можна згадати визначення *homo economicus*-а запевний ідеальний тип. Автор теорії ідеальних типів М. Вебер визначав останні як такі, що створюються за посередництвом однобічного підсилення одного чи декількох моментів з одночасним поєднанням відповідних явищ, які їм відповідають і разом із ними утворюють певний мисленевий образ. Останній, стверджує Вебер, не існує в дійсності, а є усього лише утопією. Образ не існує в реальності, але існує в уявленні (Сорочайкин, 2009, с. 121 – 126).

Гроші ставлять в основу кута розрахунок. Розрахунок стає способом самоконтролю не лише в економічній сфері, але також і в сфері політики та законодавства. Перед тим як діяти, необхідно прорахувати наслідки. Суть міфу про Мідаса в тому, що гроші демонструють тенденцію зводити все лише до одного виміру, до пошуку прибутку. Тобто до того, щоб усе зводити до вартості й сприймати все в її одиницях. Як указував Аристотель, гроші є суто соціальним винаходом, а не природною властивістю. Грошове багатство відрізняється від справжнього процвітання тим, що воно є можливим лише у суспільстві. Міф про Мідаса вказує на амбівалентний характер грошових відносин: гроші потребують суспільства (яке їх визнає еквівалентом цінності) і одночасно сприяють ізоляції членів суспільства один від одного (Martin, 2014, с. 139 – 143). І так скрізь: у суді, в парламенті, в торгівлі. Арифметика стає засобом раціональної дії (Лаваль, 2010, с. 218 – 220). Саме на цьому базується деонтологія чи наука про те, що людина має робити. Бентам писав: «Абстрактно кажучи, все можна звести до одного єдиного питання: яку ціну ми платимо за майбутнє страждання, тобто за

жертвопринесення майбутнього чи теперішнього задоволення? Яке майбутнє задоволення може дати нам надію, що сьогоднішнє страждання буде винагороджене? Мораль має звільнитися від подібного роду аналізу» (Лаваль, 2010, с. 222).

Починаючи з епохи Відродження людина мислиться як кінець творіння. І як кінець творіння вона присвоює собі увесь світ, створюючи його полем своєї діяльності, направленої на досягання щастя. Діє людина за допомогою інструментів. У XVIII столітті людину все частіше починають визначати як істоту, яка користується знаряддями чи інструментами праці. Власне утилітаризм, що виникає в цей час, розвивається як свого роду рефлексія щодо ефективного інструментарію (Лаваль, 2010, с. 285). Серед інших інструментів утилітаристи згадують мову, а також... гроші. При цьому деякі з них проводять прямі аналогії між мовою та грошми. Слова, знаки мови, набувають сенсу тому, що репрезентують ідеї, а гроші тому, що репрезентують цінність тих чи інших речей. Але це стає можливим лише за умови дистанціювання, абстрагування себе самого від світу речей. І тоді виникає дихотомія суб'єкта й об'єкту, і суб'єкт мислиться як свого роду дзеркало, що віддзеркалює об'єкти, а також стає можливою класична чи кореспондентська теорія істини, згідно з якою істина є знанням, що відповідає дійсності. Знання є вираженням у відповідних словах і реченнях, які можуть відповідати або не відповідати світу речей. Мова стає інструментом думки, пізнання, дії.

Такий перехід, зазначає Кристіан Лаваль, означав свого роду повернення до номіналізму (в середньовічному розумінні). Тобто первинними є не універсалії, а конкретні речі, універсалії ж є усього лише іменами речей (Лаваль, 2010, с. 288). Отже, річ, людина й мова як інструмент людини. Але мова – це не лише інструмент пізнання-відображення, це також інструмент дії, впливу на людину та її потреби. В цьому плані мова стає не лише засобом ясного й чіткого відображення, але також завісою, яка закриває від нас об'єктивний світ речей. Звідси пошуки певної ідеальної мови, яка б лише відображала, і нічого не

приховувала. Як, наприклад, мова математичних інваріантів у сучасних природничих науках.

Гроші є так само інструментом, як і мова. М. Фуко у своїй книзі «Слова і речі» показує, що аж до XVII століття вважалося, що цінність будь-якої речі, будь-якого інструмента знаходиться в ньому самому (Фуко, 1994). Тобто, якщо гроші карбувалися зі золота чи срібла, то їх цінність обумовлена метафізичною цінністю золота і срібла як таких. Звідси популярність легенди про Ельдорадо та чисельні утопії та антиутопії XVI – XVIII століть, у яких мандрівник потрапляє в яку-небудь країну, де золото та дорогоцінне каміння буквально валяється на вулиці як звичайне каміння, як от у романі Вольтера «Кандід або оптимізм» (Вольтер, 2017). І лише, починаючи з XVII століття, з'являється розуміння суто конвенційного характеру такого роду цінностей. Лаваль цитує такого собі Грамона: «Золото – це усього лише умовний знак, воно є звичайним інструментом, щоби на практиці було можливо говорити про цінність речей, але справжня оцінка цінностей бере початок у людських судженнях і в тому, що ми звемо людською здатністю до оцінювання» (Лаваль, 2010, с. 296). Не існує жодних цінностей у собі, всі цінності беруть початок у людському судженні. «Цінність полягає не стільки в самій речі, – цитує Лаваль Кондильяка, – скільки в оцінці, яку ми їй надаємо, а ця оцінка пов'язана з нашими потребами: вона зростає чи зменшується так само як зростає чи зменшується сама потреба» (Лаваль, 2010, с. 296). Тобто цінність речі визначається через її відношення до наших потреб і бажань, і не існує жодної внутрішньої цінності речі. При цьому при обміні, наводить Лаваль того ж Кондильяка, а також Тюрго, цінність речі зберігається незмінною, обмінюються лише певні надлишки (інтересів і потреб, пов'язаних з річчю) сторін обміну, завдяки чому досягається баланс інтересів (Лаваль, 2010, с. 297). «Гроші, – знову цитує Лаваль Тюрго, – мають те спільне з іншими засобами вимірювання, що вони є чимось на кшталт мови, яка у різних народів відрізняється в плані довільного й умовного, але яка в певних відношеннях стає близькою і тотожною, коли мається на увазі певний термін чи спільний еталон» (Лаваль, 2010, с. 298). Таким еталоном могла бути кількість золота чи срібла в монетах.

Подібно тому, як мова може не лише описувати предмети, але також вносити в свої описи певні перекручення, пов'язані з бажаннями, намірами чи ставленням того, хто говорить, так само і гроші несуть у собі небезпеку відповідних відхилень. Наприклад, коли вони, їх кількість стають самоціллю. Якщо Берклі називав слова «ідолами», тобто такими, що здатні спотворювати наші уявлення про дійсність, то тим більше такими «ідолами» є гроші.

Управління так чи інакше пов'язане з мовою, вона є головним засобом управлінської політики. Так само в суспільстві, яке спирається на грошову економіку, засобом управління є гроші. В основі й одного, й іншого – і слів, і грошей – людські інтереси й управління та маніпуляція ними (Лаваль, 2010, с. 307).

Надлишок інформації фактично робить вибір неможливим. Дане твердження повною мірою відноситься до економічних стосунків. Чисельні спостереження й експерименти демонструють, що можливість вибору з 20 – 30 марок того ж самого товару буде тією ж самою, що і з 5–6. Тим більше це справедливо, якщо йдеться про 200–300 типів того ж самого товару. Тобто принцип конкуренції в класичному розумінні слова, тобто конкуренції виробників за споживача, яка проявляється в конкуренції співвідношення ціни і якості, тут не працює. В умовах надлишку вибір з боку покупців стає суто ірраціональним і визначається такими факторами, як особиста прихильність до певної марки товару, традиції чи рекламні та інші маркетингові технології (Киященко, 2009), (Купцов А., 2003, с. 125 – 135). Ситуація підсилюється тим, що в сучасних умовах товари доставляються споживачеві безпосередньо на місце. Все, що треба зробити, це вибрати і замовити. Але в умовах надлишку інформації, як було зазначено, раціональний вибір не є можливим, і має місце не конкуренція товарів та їх якості, а конкуренція інформаційних технологій. Тобто починається конкуренція брендів, лейблів і т.п. Відповідно розпочинається також психологічна трансформація покупця, який женеться не за якістю, а за етикеткою. Інформаційно потужніші виробники (інформаційно потужніші етикетки) перемагають інформаційно слабших. Категорія якості при цьому майже не задіюється.

Тобто, є цілком очевидним, що, якщо *homoeconomicus* і є абстракцією, то виникає вона не просто так, а як продовження певного антропологічного образу, і що передумови виникнення ідеї *homoeconomicus*-а слід шукати в особливостях ментальності Нового часу. У своїй книзі «Галактика Гутенберга» канадійський філософ Маршалл Мак-Люен відзначає, що саме в цей час «люди переводили себе зі світу ролей до світу посад» (Мак-Люен, 2008, с. 29). Що саме в цей час (переломним моментом виступає XVI століття) внаслідок винайдення книгодруку і перетворення читання на масовий феномен культури починає змінюватися панівний тип сприйняття людини. Він змінюється з так званого аудіотактильного на візуальний. Звичка читати, тобто сприймати інформацію суто візуально, через абстрактні значки, що послідовно слідує один за одним, інтеріоризується і призводить до того, що в сприйнятті людини починають домінувати суто візуальні дані, інші ж чуття просто ігноруються. Така зміна породжує те, що ми звичайно називаємо класичною раціональністю. Остання передбачає т.зв. візуальну логіку¹⁵ і суб'єкт-об'єктну дихотомію. Остання є насамперед характеристикою візуального типу сприйняття, який вимагає наявності певної відстані (а отже чіткого розділення і протиставлення) між суб'єктом і об'єктом. Об'єкт чітко стає тим, чим він мислився з самого початку, тобто тим, що протистоїть активності суб'єкта і є незалежним від нього. Суб'єкт і суб'єктивне починають асоціюватися з тим, що не є об'єктом і об'єктивним. Відбувається розщеплення цілісної індивідуальності, якій відповідає таке ж цілісне аудіотактильне сприйняття, на окремі складові та функції. У своїй книзі Мак-Люен наводить багато різних нюансів такого розщеплення. Це і розщеплення на внутрішнє (суб'єктивне) і зовнішнє (об'єктивне), на особистість і функцію, раціональне та ірраціональне тощо. Абстрагується абсолютно все. Якщо аудіотактильне сприйняття дописемної культури не передбачало виділення тих чи інших сторін життя в окремій незалежній чи автономній галузі, то сприйняття

¹⁵Візуальна логіка являє собою логіку розташування об'єктів у візуальному просторі. Фактично вона є елементарною формальною логікою, доповненою хіба що вимогою візуального характеру зв'язку між причиною і наслідком. Тобто визнаються лише ті зв'язки, які можуть бути чітко простежені у візуальному просторі.

візуальне наполягає саме на такому. Відповідно, якщо раніше майно і влада чи політика та економіка були нероздільними, і бути можновладцем означало також певний образ і власність, що забезпечує цей образ, то тепер вони можуть мислитися окремо. Відповідно і влада (політика) і володіння (економіка) стають функціями (Мак-Люен, 2008, с. 30).

В такому контексті стає можливим розгляд людини у виді сукупності певних аспектів і функцій: людина політична, людина мисляча, людина як тіло (чи організм) тощо. Людина економічна стає одним із аспектів життя людини. Відповідно той, хто займається економікою сприймає людину (в тому числі себе самого) як *homoeconomicus*-а, тобто як певний образ. Очевидно, що цей образ не може бути повним і цілісним.

Економіка передбачає серед іншого працю, в тому числі таку, яку важко змодельовати через саме лише переслідування вигоди. Взагалі в моделях людини економічної аспект праці відсувається далеко на другий план. Це має своє пояснення. Справа в тому, що всі класичні економічні теорії як XIX так і XX століття робили наголос на торгівлі. Саме торгівля сприяє загальній вигоді і робить усіх багатими. При цьому дуже часто при розширенні торговельних зв'язків та скасуванні бар'єрів багаті країни стають ще багатшими, а бідні так і лишаються бідними. Чому? Сучасний американський дослідник Ерік Райнерт пояснює це різною продуктивністю праці. Е. Райнерт наводить три різновиди визначення капіталізму. По-перше, це два визначення часів холодної війни, а саме: 1) визначення капіталізму як системи, що спирається на приватну власність на засоби виробництва, у якій вся регуляція віддана ринковим механізмам (таке визначення в тих чи інших варіаціях, фактично, є загальноновизнаним на сьогодні) і 2) марксистське визначення, яке в цілому повторює перше, підкреслюючи класовий характер суспільства при капіталізмі. Недоліком і першого, і другого за Райнертом є відсутність особливих згадок про виробництво. Обидва зазначені підходи, відзначає Райнерт, беруть початок у трудовій теорії вартості Д. Рікардо, яка спирається на суто механічне поєднання праці і капіталу, без аналізу продуктивності праці (Райнерт, 2014, с. 165 – 170).

Третій підхід, який наводить Райнерт – це підхід Вернера Зомбарта, що був поширеним на початку ХХ століття. Капіталізм за Зомбартом – це устрій, який спирається на такі чинники: 1) підприємців або людей, що є агентами економічної ініціативи, 2) державу, що забезпечує умови для реалізації їх ініціативи, 3) машинний процес або механізовану індустрію. Тобто, капіталізм – це не просто певний соціально-економічний устрій, а устрій саме індустріальний, який передбачає високу продуктивність праці і, як наслідок, високу віддачу від капіталовкладень.

Власне головна ідея Райнерта полягає в тому, що багаті країни є багатими, а бідні бідними внаслідок різної продуктивності праці, внаслідок того, що багаті країни розвивають галузі з високою продуктивністю та віддачею (тобто індустріальне виробництво), а бідні з низькою (тобто видобуток і продаж ресурсів та агровиробництво). Підхід Зомбарта дозволяє включити цей момент у загальну економічну теорію. На нещастя ж для бідних країн пануючими в ХХ столітті стали теорії, які беруть початок від А. Сміта та Д. Рікардо, які *de facto* об'єднують торгівлю і виробництво в абстрактні робочі години. В другій половині ХХ століття в гонитві за науковістю економічні теорії рухаються в бік все більшої формалізації та математизації. Формалізувати ж вдається лише такі чинники, як капітал (гроші), робочу силу (людські ресурси) та ринки, чинники, які з точки зору теорії Зомбарта є другорядними і допоміжними стосовно виробництва. Рухаючись у цьому напрямку, економічні теорії стають усе більш замкненими на самих себе. «Економічна теорія відсахнулася від «м'явих» соціальних наук на кшталт соціології і підвищила свій авторитет, присунувшись ближче до таких «суворих» наук, як фізика. Проте економісти використовували модель рівноваги, від якої фізики відмовилися ще в 1930-х роках. Економісти поступово втратили свою колишню здатність рухатися між теоретичними моделями і реальним світом і корегувати моделі, коли вони вочевидь суперечать звичайному здоровому глуздові» – пише Райнерт (Райнерт, 2014, с. 167).

Щоправда це все здебільшого у теорії, жертвою якої стають саме бідні країни. В багатих же країнах панує прагматизм¹⁶. Прагматизм, який полягає в тому, що внутрішній ринок відкривається лише після того, як з'явиться розвинута індустрія з високою продуктивністю праці та капіталовіддачею.

У цьому зв'язку і на завершення можна констатувати, що концепт *homoeconomicus* набуває різного характеру в багатих і бідних країнах. У багатих він виступає суто як наукова абстракція, необхідна для побудови економічних теорій. Сам же реальний спосіб як життя, так і праці різуче відрізняється від абстракції. В бідних же країнах *homoeconomicus* перетворюється на прокляття, яке переслідує людину, змушуючи жертвувати повнотою творчого життя задля економічного виживання.

Тріумф «економічного імперіалізму» наприкінці ХХ століття призвів до надмірної надії на всемогутню силу невидимої руки ринку. Загальне економічне процвітання в результаті переходу від планової економіки до ринкової обернулось на утопічну ідею, оскільки для економічного розвитку необхідні глибинні, якісні зміни не лише економічної системи, але і соціокультурної реальності, де провідне місце належить саме людині з її менталітетом, та життєвими установками.

Популярність неоліберальних теорій сприяла сприйняттю вільного ринку як панацеї від усіх економічних і соціальних проблем. Ілюзія того, що ринкова економіка, демократія і вільна людина є запорукою успіху на всі часи. Осторонь залишився той факт, що надії на безособову силу «невидимої руки ринку» ставлять людину в ситуацію запрограмованого елемента економічної машини. Здавалося, що у ситуації, яка склалася, в людини немає більше потреби віднаходити й зберігати себе. Її новою програмою життєдіяльності тепер виступав ринок, який сам вказував людині найбільш ефективну і раціональну програму поведінки. І хоча за людиною залишається право вибирати, проте принципи, за якими відбувається вибір, встановлюються все тим же ринком. По суті,

¹⁶Прагматизм стосовно економічних питань, а також прагматизм у ширшому розумінні слова, як система світогляду та життєвої філософії. Недаремно саме у США, найрозвинутішій індустріально-технологічній країні світу, прагматизм (філософський напрям) був і залишається найпопулярнішим напрямком філософії.

відбувається ототожнення раціональності з економічною раціональністю. У повсякденному житті почала домінувати установка на безмежне споживання, а сам принцип ринкової економіки «турбота людини про себе» набув спотворених форм, перетворившись лише в орієнтир на збільшення багатства і кількість споживання, ігноруючи виконання людиною свого покликання. «Суспільство споживання», штовхає індивіда на необмежене споживання, що провокує відчуття вічної недостачі і навіть екзистенційної порожнечі. Корінь цієї недостачі лежить не в матеріальній площині життєдіяльності людини, а в метафізичних підставах її персонального людського буття у якому людині бракує не речей, а її власного покликання «бути», яке перетворюється на просте бажання «здаватись».

2.3. Інфляція як семіотичний засіб маніпуляції у бутті людини.

Сучасну економіку неможливо уявити без інфляції: в одних країнах вона більша, в інших менша, – тим не менш вона є скрізь. Сучасний (початок XXI століття) долар, наприклад, коштує одну двадцять п'яту чи тридцятьу того, що він коштував сто років тому. В рамках сучасної економічної теорії доведено, що невелика інфляція стимулює, ба більше є необхідною передумовою економічного зростання; відсутність же інфляції, навпаки, веде до стагнації. Пояснення досить просте – для того щоб одержати помітне (в декілька процентів) зростання, необхідно вкладати, або, грубо кажучи, витратити більше, аніж заробляєш (у рамках економіки в цілому). Починаючи з другої половини XX століття постійне зростання досягається за рахунок широкого (надмірного з точки зору попередніх епох) споживання. Таке споживання широкими масами населення стає можливим завдяки розвинутій системі кредитування (середньостатистичний американець, приміром, майже повністю живе у кредит). Але кредити необхідно погашати (тобто, принаймні для того щоб система могла працювати і далі, потрібно щоби принаймні більшість кредиторів кредити повертала) (Трахтенберг, 1962.). Останнє, однак, не є можливим через закон зростання ентропії (докладніше про це

в розділі III). Це не є можливим, якщо гроші повністю зберігають свою вартість. Однак, якщо гроші постійно знецінюються (в рамках запланованої інфляції), то процес повернення кредитів стає можливим. Політика контрольованої інфляції проводиться усіма сучасними державами. Якщо інфляція супроводжується співмірним зростанням доходів, то на неї ніхто не звертає уваги (Eisenstein, 2016, с. 186 – 197). Тобто, контрольована інфляція є рушієм економічного прогресу. Причому схоже, що це діє абсолютно і скрізь.

В часи античності та середньовіччя інфляція грошей відбувалася через псування монети, карбованої з дорогоцінних металів (додавання олова в срібло чи міді в золото, обрізання монет). Тут ми маємо протиріччя між громадською волею (мати чітку систему цінностей у формі грошей) та фізичною природою самого об'єкту, який виступає в ролі грошей. Цю суперечність можна вважати гіпотетичним першоджерелом розділення форми і матерії (Graeber, 2011, с. 238).

У грудні 2001 року в зв'язку з економічною кризою і для того щоб підтримати вартість національної валюти уряд Аргентини скоротив кількість песо в обігу. Песо почало не вистачати, що зовсім не призвело до стагнації, оскільки частина розрахунків перейшла на чеки, долари, розписки тощо (Martin, 2014, с. 61). В економічній утопії мали б конкурувати різні системи розрахунків – тобто панувати повна свобода вибору форм і засобів розрахунку. В реальності ж, однак, усі уряди і правителі роблять усе для того, щоб залишилися лише їхні платіжні системи, і придушити усі інші (Martin, 2014, с.66). Свого часу китайська академія Дзіся вказувала, що гроші є інструментом правителя і засобом управління. Вартість грошей не пов'язана з вартістю конкретних носіїв (золота, ножів, перлів), а визначається відношенням їх кількості до кількості товарів в обороті. Регулюючи кількість грошей, пускаючи їх у обіг більше чи менше, правитель може тим самим перерозподіляти багатства серед своїх підданих. Звідси необхідність державної монополії на монетарну сферу (Martin, 2014, с. 71). Середньовічний схоласт Ніколя Орезм у своєму трактаті «Tractatusdeorigine, natura, iureetmutacionibus monetarum» стверджував, що карбування грошей є виключним правом суверена. Гроші є засобом перерозподілу багатства... Питання

– псувати чи не псувати монету. Реззм виступав за поміркованість в усьому, тобто псувати, але помірно і в інтересах усієї комуни. Але як визначити межі? Відповідь – за допомогою банків та цінних паперів, які банки емітують (Martin, 2014, с. 83–88). Європейські торговці винаходять векселя та чеки, щоб не ризикувати, перевозючи великі кількості грошей. Саме цей винахід стає основою виникнення банківської системи (Martin, 2014, с. 90).

Першу спробу введення паперових грошей у Франції пов'язують з іменем шотландця Джона Ло. У 1692-му році він приїжджає до Лондону, де впродовж двох років живе на широку ногу, пускаючися в різноманітні авантюри. Врешті решт, убивши людину на дуелі, Ло був змушений утікати. На певний час він осідає в Амстердамі, головній фінансовій столиці того часу, де починає освоювати складний світ фінансів. Голандське фінансове процвітання почалося століттям раніше, із заснуванням Голандської Ост-Індської компанії. Голандці заснували її, намагаючись налагодити заморську торгівлю і прорвати іспанську блокаду в часи війни за незалежність, з метою мінімізувати індивідуальні ризики одного окремого вкладника. Для цього вони вигадали систему акцій, які міг придбати кожен бажаючий. Однак, Джона Ло не могла задовольнити обережна політика Ост-Індської компанії, і він залишає Голандію. В 1711 році Ло добивається аудієнції в герцога Савойського Віктора Амадея II і наводить останньому низку аргументів на користь папреових грошей. Той щоправда врешті решт відмовляється від пропозицій Ло (Фергюсон, 2010, с. 155). В 1715 році Ло вдається переконати королівську раду в необхідності заснування банку з правом випуску векселів до оплати золотом та срібною монетою терміном у двадцять років. Ло вказував на те, що Франція приділяє недостатньо уваги своїм закордонним володінням, і що цей недолік потрібно виправляти. Він засновує т.зв. Західну компанію для торгівлі та розвитку Луїзіани і починає випускати акції за аналогією Голандської Ост-Індської компанії. Вклавши векселі в новостворене підприємство Ло заявляє, що капітал компанії складає нечувану для того часу суму в 100 мільйонів ліврів. Компанія починає активно залучати внески від чисельних вкладників, обіцяючи їм натомість нечувані прибутки. Гарантією,

заявляє Ло, виступає королівська скарбниця. За декілька місяців компанія надала королівській короні позику у 1,2 мільярда ліврів на покриття боргів, залишених після чисельних війн Людовіка XIV. Ло випромінював переконаність у своїй справі, однак, кінець був наперед визначеним. Ло de facto заснував першу піраміду в історії світових фінансів. Врешті решт бульбашка луснула, що майже на століття поховало довіру до акцій та паперових грошей у Франції (Фергюсон, 2010, с. 166 – 175).

З приводу причин та нюансів краху проекту Джона Ло економісти та історики економіки сперечаються досі. Джон Ло заявляв, що для процвітання потрібен не золотий чи срібний стандарт, а гнучкий стандарт. Чим швидше гроші обертаються, тим краще для процвітання (Martin, 2014, с. 155). Система Джона Ло передбачала перетворення усіх боргів на акції, утримувачами яких будуть громадяни (підданці) держави. Система випереджала час, будучи першим експериментом такого роду. Скасування золотого стандарту в 1973 р. можна вважати реалізацією цієї системи (Martin, 2014, с. 164).

Те, чого не врахував Джон Ло, це інструмент списання боргів. Такі інструменти передбачалися в багатьох культурах Близького і Далекого Сходу, Месопотамії тощо. Так у євреїв, наприклад, було прийнято прощати усі борги кожні 50 років. За скасуванням боргів стояли релігійні авторитети. Скасування боргів Солоном – це те ж саме, але на раціональних рейках (Martin, 2014, с. 165 – 169).

Для того щоб вести війну потрібні гроші. Грошей же під час війни за незалежність у Об'єднаних Колоній чи Сполучених Штатів не було (справжніх, металевих), тому, для того щоб вести війну за незалежність, Конгрес почав друкувати гроші паперові. Цей факт немало дивував закордонних спостерігачів того часу. Тогочасні війни велися насамперед за рахунок бідноти, з якої стягали податки, забирали в рекрути тощо. Сполучені Штати вели війну без усього цього, просто друкуючи паперові гроші, якими виплачували зарплатню солдатам та державним службовцям. Ці гроші постійно знецінювалися, інфляція сягала тисяч і десятків тисяч процентів. Однак, це дозволяло вести війну й вигравати. «Інфляція – це податковий чиновник, – натхненно писав один з тогочасних американських

губернаторів, – який відшукує кожен фартинг і карає будь-яку спробу шахрайства» (Гудвин, 2016, с. 103).

На момент початку війни за незалежність в американських колоніях ходило багато різних видів як справжніх (металевих), так і сурогатних паперових чи інших грошей, усі вони мали різну вартість у різних поселеннях, єдиною монетою, яка вартувала однаково в усіх колоніях був іспанський долар-талер. Саме тому така назва й була обрана для майбутньої американської валюти (Гудвин, 2016, с. 88).

Олександр Гамільтон, один із батьків-засновників Сполучених Штатів, в одній зі своїх промов перед Конгресом стверджував, що державний борг має створити гроші. В країнах, у яких цей борг належним чином обслуговується і викликає довіру, він власне й виконує функцію грошей. Якщо держава своєчасно й регулярно платить проценти, то інвестори охоче скуповують акції державного боргу, вони зростають у ціні, й держава виграє від цього. Тоді політика обслуговування державного боргу США збагатила насамперед спекулянтів, які почали ризикати по країні, скуповуючи за безцінь старі облигації часів війни за незалежність, яких усі, фермери, дрібні підприємці, колишні солдати, були раді позбутися як нічого не вартих папірців. Гамільтон, хоча й пожалів «бідних солдатів», тим не менш заявив, що іншого виходу все одно не було, а спекулянти принаймні проявили свій патріотизм, повіривши в державні папери (Гудвин, 2016, с. 142 – 143).

Старі гроші, до часів незалежності, були дуже заплутаними: пенси, шилінги, фунти – один шилінг дорівнював дванадцяти пенсам, двадцять шилінгів одному фунтові стерлінгів. Джефферсон рішуче відкидає таку систему на користь суто десятикової. Назва долар була взята ймовірно просто для того, щоб вказати від якої системи походить нова валюта (Гудвин, 2016, с. 119). Відхід від системи дванадцяткової був достатньо прикметним, оскільки остання з'явилась і розповсюдилася зовсім не випадково. Дванадцять місяців, дванадцять апостолів і т.п. На вразливість же системи десятикової вказував іще Платон: його Атлантида загинула саме через те, що була побудована (і суспільство, і будівлі) на основі принципу декад. Звідси слова декаданс, декадент, декадентський. Але

Джефферсон рішуче відкинув такі марновірства (Гудвин, 2016, с. 120). Саме Америка стала першою країною, яка ввела чисто десяткову грошову систему. Пізніше її прикладу послідувала революційна Франція, де принцип десятичності було просунуто ще далі. Саме революційний французький конвент увів метри, сантиметри, міліметри, кілограми, грами, центнери тощо. Планувалося також ввести 100-хвилинну годину замість звичної 60-хвилинної та 20-годинний день замість 24-годинного. Останнє зробити не встигли, а від першого відмовилися, оскільки ніхто так не сконструював відповідного годинника (Гудвин, 2016, с. 126).

Становлення долара загальноамериканської валюти тісно пов'язане з іменем Олександра Гамільтона. Його запальні промови в сенаті, а також те, з якою невимушеністю він створював гроші ніби з повітря, справляли невідпорне враження на американських сенаторів і конгресменів. Власне підхід був стандартний: гроші – це державний борг, який Гамільтон пропонував обслуговувати (сплачуючи відсотки), збираючи мита з товарів, які ввозилися до США. Варто було йому добитися згоди сенату на це, як вартість американських цінних паперів зростає з 15 до 45 млн доларів. Гамільтон змусив усіх повірити в них. Символом ставав державний борг, тим більше паперових доларів Гамільтон дозволяв друкувати. Ці паперові гроші він називав «живими грошима» на протигагу «мертвим» золоту і сріблу (Гудвин, 2016, с. 150 – 151). Гроші із золота чи срібла передбачають об'єктивні обмеження щодо своєї кількості (уряд не може випустити скільки завгодно золотих чи срібних грошей), саме в цьому причина їхньої більшої надійності. Цю надійність, щоправда, так само не слід перебільшувати. Варто лише було віднайти нову велику золоту чи срібну жилу, як ціни на золото й срібло, а разом з ними на монети з цих металів, починали падати.

Гамільтон також відзначав, що будь-який демократичний уряд буде радше друкувати гроші, аніж вводити додаткові податки. Єдине обмеження, значення якого важко переоцінити, вважав Гамільтон, було те, що уряд США не довірив сам собі цю справу (друкування грошей), а передав її недержавному банку (Гудвин, 2016, с. 157). De facto це був певного роду трюк: банк одержував певну частку доходів уряду й одночасно позичав гроші тому ж уряду. Тим самим банк

ставав ще одним органом влади, а не незалежною структурою. Цей банк здійснив найбезпосередніший вплив на подальшу історію Сполучених Штатів. Так, саме його наявність дозволила Джефферсону в 1804 році подвоїти територію країни, купивши Луїзіану (Гудвин, 2016, с. 228).

Батьками долара звичайно називають Гамільтона та Джефферсона. Підхід першого був підходом адвоката, який намагався вбудувати долар в існуючу юридичну систему, зробивши його лише мірою державного боргу; тоді як підхід другого був підходом фермера, який хотів одержати тверду міру вартості товарів. Обидва підходи знайшли своє відображення в політиці емісії американської валюти. Що ж стосується зовнішнього виду сучасних доларів, то тут визначальними були результати роботи такого собі Джейкоба Перкінса, ексцентричного винахідника, поставленого урядом для боротьби з актуальною для XIX століття проблемою підробок. Власне Перкінс і займався розробкою того дизайну квадри та технологіями її реалізації, які було б важко підробити фальшивомонетникам (Гудвин, 2016, с. 181). Гравірування американських банкнот у ході цієї діяльності вдосконалилося настільки, що деякі іноземці навіть кепкували, що воно стало єдиним, суто американським внеском у розвиток світового мистецтва (Гудвин, 2016, с. 208). Багато хто із зовнішніх спостерігачів, зокрема Алексіс де Токвіль, іще в XIX столітті відзначали одержимість американців грошима. Долар був для них суддею і правителем, він виконував для них ті ж функції, які в Старому Світі відігравали релігія чи клас. Тобто, ця пристрасть до грошей зовсім не була обумовлена жадібністю, але лише тим, що в Америці гроші були єдиним мірилом, інших же просто не існувало (Гудвин, 2016, с. 243). Відповідно ж, так само, як у Європі революціонери піднімалися проти влади дворянства чи духовенства, так у Сполучених Штатах – проти «влади грошей», зазначаючи, що їх усевладдя є головною загрозою американській свободі та демократії. Простежити це можна від самого початку американської незалежності й до подій «ОсцируWallStreet» початку XXI століття (Гудвин, 2016, с. 244).

Ще в першій половині XIX століття в США діяли багато різних локальних грошових систем, вартість яких була більшою в своєму штаті чи містечку і

зменшувалася по мірі віддалення від цих місць. Англійський мандрівник Бредшоу Фірон описував, як він купував банкноти Цинциннаті в Піттсбурзі з 5-процентною знижкою, а в Луїчвіллі із 7,5-процентною. Фірон писав, що, якби він зарання зрозумів принципи цієї торгівлі, то міг би повністю окупити всі свої дорожні витрати (Гудвин, 2016, с. 247). Інколи такі мандрівки давали не менше несподіванок у плані грошей, аніж мандрівки Папуа-Новою Гвінеєю. Банки, зареєстровані в окремих штатах, і які не мали необхідного базового капіталу, називали «дикими». Такі «дикі банки» звичайно не могли втриматися в благопристойних штатах, з розвинутими шляхами та засобами оповіщення, де існували реальні можливості моніторингу роботи банків. В нових штатах здійснювати моніторинг було набагато складніше. Наприклад, банки Південного Мічигану разом зібрали суму в 5000 доларів золотом, яку швидко перевезли з банку, щоб продемонструвати перевіряючим інстанціям (Гудвин, 2016, с. 269).

Ще Адам Сміт підрахував, що банк без особливого ризику може видати десь у п'ять разів більше готівки, аніж у нього є дзвінкої монети золотом і сріблом (Гудвин, 2016, с. 261). Під час громадянської війни в Сполучених Штатах була випущена велика кількість нових паперових грошей. Це призвело до того, що дрібні гроші, срібні центи, десятицентовики тощо, повністю зникли з обігу, нічим було давати решту. Щоб купити сигару за два центи, платили один долар і купували сигари оптом. Перестав працювати громадський транспорт (фіакри), продукти почали продаватися за бартер або за розписки на клаптиках паперу. Зіткнувшись з проблемою зупинки торгівлі через нестачу розмінної монети, уряд запропонував використовувати поштові марки. Проблеми це не вирішило, оскільки останні швидко ставали абсолютно непридатними ані для торгівлі, ані для пошти. Рішення врешті решт було знайдено через пропозицію друкувати купюри номіналом десять, п'ятдесят, п'ять і двадцять п'ять центів (Гудвин, 2016, с. 307 – 310).

Згідно з однією з легенд, зимою 1872 року англійський фінансист і теоретик фінансів Ернест Сейд прибуває до Сполучених Штатів з валізкою, набитою сотнею тисяч фунтів стерлінгів, наданих йому Ротшильдами. Його завданням було покінчити з фінансовою незалежністю США. Все, що йому потрібно було

зробити, це добитися, щоб із переліку законних платіжних засобів випав срібний долар. Що йому і вдалося зробити за допомогою відповідних хабарів (Гудвин, 2016, с. 363 – 364). Так переповідали прихильники доповнення золотого забезпечення долара срібним. Виключення срібного долару з переліку законних платіжних засобів, стверджували «сільверіти», прихильники «срібного стандарту», призвели до того, що з обігу було вилучено *de facto* половину доступних простим американцям грошей. Старому доброму срібному долару, «батьківському долару», як його любовно називали «сільверіти», шлях був на переплавку у срібні ложечки та прикраси (Гудвин, 2016, с. 366). Суперечки з приводу додаткового срібного стандарту тривали до самого початку ХХ століття, але вже у 1900 році стає зрозумілим, що насправді срібний долар нікому не потрібний (Гудвин, 2016, с. 391). Остаточо проблема була знята в часи Першої Світової війни та в період, який послідував після неї. Золотий стандарт був скасований воюючими державами, оскільки без цього вони би просто не змогли продовжувати війну, оскільки у них просто би закінчилися гроші на війну. В часи ж після війни, держави-учасники використали механізм інфляції нічим не забезпечених паперових грошей задля того, щоб розрахуватися з боргами, накопиченими в часи війни. Власне тоді були закладені основні контури тієї фінансової системи, яка складається вже після Другої світової війни.

Розкручуючи механізм інфляції, держави дбали не про інтереси простих громадян. Які втрачали накопичені заощадження, а про інтереси державних фінансів та великого капіталу, який їх підтримував. Альтернативою виступала планова економіка Радянського Союзу – така альтернатива сприймалася як неприйнятна більшістю західних еліт. Разом із цією альтернативою пропонувалися також деякі інші варіанти проміжного характеру.

Так, англійський поет Езра Паунд упродовж усього свого життя намагався займатися спонсорською діяльністю: він допомагав іншим письменникам і поетам грошима, допомагав їм друкувати їхні твори, знаходив їм видавців тощо. Саме цей аспект його життя допомагає зрозуміти його творчість та його ідеї. Паунд вважав, що лише творчий дух здатний одухотворити матерію. Але тут виникає

питання грошей. Не лише у практичному плані (з цим Паунд давав собі раду, собі й іншим), але також у теоретичному аспекті. Езра Паунд ставить питання про таку форму грошової системи, яка дозволила б відобразити творчу сторону життя. Саме ці пошуки й привели його врешті-решт у коло прибічників нацизму.

Протягом тридцятих років Паунд публікує низку статей під назвою «Монетарні памфлети», присвячені пошукам такої грошової системи. Один з основних акцентів цих памфлетів, а також основного твору Паунда, великої поеми «Кантос», направлений проти лихварства. Під останнім Паунд розуміє взяття немислимого й несправедливого проценту з позичених грошей або навіть взяття будь-якого проценту. Паунда не цікавить питання про конкретний процент, його більше цікавить питання про сам дух лихварства. Взагалі, Паунд має на увазі насамперед взяття грошей за «набуту силу», тобто пов'язує питання про лихварство не з економікою, а зі світом творчої уяви. Коли ж добра воля відділяється від її суб'єкта, починається суто матеріальне зростання, голе і бездуховне. Тобто сучасні люди, можуть жити в достатку, пити каву й палити сигари, але не можуть по справжньому спілкуватися один з одним на глибинних духовних рівнях (Хайд, 2007, с. 363).

Паунд цікавиться будь-якою економічною системою, яка була б сприятливою для розвитку мистецтва та для його діячів. Саме це притягує його до Муссоліні, який постає для Паунда генієм управління, що зумів поєднати творчий імпульс з порядком. Паунд перебував в Італії в час, коли почалася Друга світова війна. Він залишився в Італії, працював у міністерстві культури Італії часів фашизму, вів пропагандистські передачі на радіо, передаючи звернення до солдатів союзних військ, що воювали проти фашизму. Його виступи включали, серед іншого, певні міркування економічного характеру, направлені проти вільної ринкової економіки. Він таврував тупих і лінивих американців і англійців, лихварів, західних фінансистів (які усі є злочинцями по суті), євреїв, протестантів. Нерідко в його промовах зливаються образи фінансиста-злочинця, лихваря, єврея. В результаті з'являється образ, який місцями, в поетичних творах Паунда, дуже

нагадує, відзначає Люїс Хайд, образ Гермеса, бога ринку, грошей, торгівлі, покровитель шахраїв та злодіїв (Хайд, 2007, с. 374 – 375).

З іншого боку, в інших творах (публіцистичних виступах та статтях) Паунд пише, що єврейський бог – це монополія, а єврей – це не просто талановитий фінансист, але лихвар, тобто хитрий і підлий злодій, який п’є кров з інших людей. Тобто єврейський бог і образ єврея у виконанні Паунда зовсім не схожий на бога Гермеса, який, хоча і покровительствував шахраям і злодіям, тим не менш не був ані лихварем, ані кровопивцем, ані відрізнявся скупістю та схильністю до накопичення. Головна ж проблема, вважав Паунд, полягає в тому, що євреї намагаються позбавити уряди своїх країн влади над банками, тобто влади над грошима (Хайд, 2007, с. 380 – 381).

«Існує очевидний і безсумнівний зв’язок між міфами про Гермеса та європейським міфом про Єврея. Коли подвійний закон Мойсея був дискредитований, християни ототожнили себе з його першою частиною – закликом до братства, а євреїв ідентифікували з другою частиною закону, з дозволом лихварства. Коли з колективної свідомості було усунуто уявлення про «обмежену щедрість», воно було витіснене у тінь свідомості й прийняло образ лукавого єврея, спритного в торгівлі і такого, який не є частиною групи. Більше того, з моменту розсіювання на єврея почали дивитися як на людину, позбавлену коренів, як на вічного блукача та чужинця. Євреї в Європі почали сприйматися як люди без місця, як люди здатні жити в будь-якій країні, не ототожнюючи себе з нею», – пише Люїс Хайд (Хайд, 2007, с. 379).

Перед Першою світовою війною, в Лондоні, Паунд вступає до лав реформаторського економічного руху «Суспільний кредит». Метою організації було створення такої системи, яка дозволила б зробити так, щоб позичальник чи кредитований міг би взяти кредит, приміром, на будівництво власного будинку і бути спроможним повернути у майбутньому борг, зароблений у теперішньому. «Кредит є майбутній час грошей», – писав Езра Паунд пізніше (цит. по Хайд, 2007, с. 391).

Для цього товариство «Суспільного кредиту» пропонувало розділити реальний і фінансовий кредити. Реальний кредит – це купівельна спроможність певної групи, яка зростає в результаті праці, застосування технічних нововведень чи яких-небудь дарів природи. Фінансовий кредит – це те ж саме, що і реальний кредит, але виражене у грошах. При цьому фінансовий кредит, вважали члени руху, має дорівнювати, бути еквівалентним, кредитові реальному, а не бути якоюсь абстракцією, яка створює можливості для чисельних фінансових спекуляцій. Паралельно Паунд намагався розробляти ідеї фінансового кредиту, який би спирався не на багатство, а на певне природне зростання (Хайд, 2007, с. 391).

Усі товари, згідно з Паундом, потрібно розділяти на три категорії:

1. Недовговічні товари (їжа, предмети розкоші, різноманітні вироби низької якості – низькоякісні будівлі, одяг, низькопробне мистецтво, озброєння);
2. Довговічні товари (високоякісні будівлі, дороги, канали, лісові насадження тощо);
3. Вічні товари (наукові відкриття, твори високого та класичного мистецтва і т.п.) (Хайд, 2007, с. 393).

Що стосується останньої, третьої категорії, то вони, стверджує Паунд, не споживаються, тобто не витрачаються при використанні, тому їх узагалі слід виключити з числа товарів. Якщо ми продовжуємо використовувати гроші як знак вартості, то потрібно, вважає Паунд, вводити різні види грошей для різних видів товарів. «Для кожного шматочка *довговічного* товару, – пише Паунд, – безперечно потрібен певний білет (тобто шматочок грошей)... Але як бути з недовговічними, скороминущими товарами, які швидко псуються, товарами, що гниють чи які їдять? Було б набагато краще... якби й гроші гинули разом із загибеллю товару, а не продовжували зберігати свою вартість після того як товар спожитий, а їжа з'їдена» (цит. по Хайд, 2007, с. 394). Тобто щоб була валюта, «не більш довговічна, аніж картопля, пшениця чи тканина». Поки ж гроші як знаки вартості не будуть точно відповідати різним видам матеріального багатства, буде зберігатися «нечесна ситуація», коли ті, хто володіє багатством, будуть його нарощувати й насолоджуватися тим, що воно дає, за рахунок тих, єдиним

багатством яких є їхня праця. Якщо ж ввести, приміром, «картопляні гроші», то той, хто посідає «картопляне багатство», страждатиме через те, що його картопля гниє на складах. Тобто пропонується свого роду «рослинна валюта», яка буде поступово танути в руках тих, хто її не використовує (Хайд, 2007, с. 394).

Так Паунд жваво цікавився експериментом зі штемпельними облігаціями, запропонованими в Німеччині у часи Великої депресії німецьким економістом Сільвіо Гезеллем. Передбачалося, що на державні банкноти ставляться спеціальні штампи, які вказують на те, що собівартість банкноти зменшується на один процент на початку кожного наступного місяця. Без таких штампів банкноти взагалі не вважаються дійсними. При такій системі, людина, яка зберігає гроші, їх втрачає. Німецькою мовою такі штемпельні гроші називалися Schwundgeld – «зникаючі гроші». Паунд називав такі гроші «антилихварськими», а також грошима з «від'ємним процентом» або «минуцями грошима», тобто грошима, які самовільно розпадаються та зникають (Хайд, 2007, с. 394 – 395). Достоїнство штемпельних грошей заважають накопиченню капіталу і збільшують швидкість обертання грошей в економіці (з усіма витікаючими наслідками). Штемпельні гроші в принципі також можна здати під процент. Це набагато складніше, і фактично, передбачається, що здати їх під процент можна буде лише державі, і, відповідно, прибуток буде іти не господареві грошей, а державі, тобто всьому суспільству в цілому. Паунд порівнює процес обертання штемпельних грошей з родючістю природи, а кредит з «травою, яка росте». «Металеві гроші не повинні служити еквівалентом недовговічних товарів, які швидко псуються, – пише Езра Паунд, – оскільки довговічність металевих грошей дає їм переваги, яких не має картопля чи помідори» (Хайд, 2007, с. 395). Металеві гроші також не повинні репрезентувати товари, які збільшують свою вартість внаслідок своєї природи (фабрики, станки). Штаповані ж гроші запускають принципово новий цикл: гроші ніби вмирають у державі, і держава знову дає їм нове життя, народжує нові гроші (нові асигнації зі штемпелями). Тобто гроші ніби вмирають і знову народжуються подібно траві. Ключову роль у зазначеній системі має відігравати держава. За Паундом держава:

- 1) управляє банківською системою;
- 2) емітує і контролює валюту (у формі штемпельованих банкнот), розподіляючи тим самим купівельну спроможність;
- 3) виступає кредитором тих, кому це потрібно; коли ж національне багатство починає зростати, розподіляє продукти цього зростання;
- 4) встановлює ціни шляхом регулювання кількості на ринку сирих, контрольованих державою продуктів, або шляхом регулювання заробітної плати;
- 5) має бути слугою, а не паном народу (Паунда не лякає перспектива всесильності держави з такими повноваженнями).

Тобто головна суть економічних поглядів Езри Паунда полягає в справедливому розподілі товарів і їжі в країні (Хайд, 2007, с. 396 – 397).

Як писав колись Альберт Ейнштейн у своєму есе «Геометрія і досвід», математичні закони є точними настільки, наскільки вони не застосовні до реальності, і не є точними настільки, наскільки вони застосовні до реальності. Так само і гроші. Гроші є символом вартості товару, але символом відчужуваним (Мазараки, 2004.). Відчуження створює можливості для економічної несправедливості. Найбільший злочинець, писав Паунд, є людина яка відриває вартість від її конкретного втілення і пізніше грає на утвореному розриві (Хайд, 2007, с. 398 – 399). Паунд підносить значення образу у своїй творчості, протиставляючи його символів. Образ має плоть, символ не має. Плоть може переходити у плоть без посередництва символу, а дія у матеріальну цінність без посередництва грошей (символу вартості). Гроші є способом відчуження і тому є злочином, заявляв Паунд у деяких зі своїх виступів (Хайд, 2007, с. 400). Маркс колись написав: «логіка – гроші ума... логіка є відчуженим мисленням, а значить, таким мисленням, яке абстрагується від природи і реальної людини» (Хайд, 2007, с. 402). Тобто гроші – це так само логічне мислення, відчужене від реальності. Підходи Маркса і Паунда в чомусь схожі – Маркс пропонує державну економіку та відміну грошей узагалі (при комунізмі), Паунд – державну економіку і штемпельні чи рослинні гроші (Хайд, 2007, с. 402). Держава за Паундом має зайняти місце Бога. У співтоваристві віруючих Бог дає їм хліб насущний. У

сучасних умовах надіятися на Бога вже неможливо. Хліб насущний дає держава (Хайд, 2007, с. 406).

Сучасна фінансова система, невід'ємною частиною якої є контрольована інфляція, враховує недолік відсутності механізму списання боргів системи Джона Ло. Тобто, саме такий механізм у формі контрольованої інфляції дозволяє перетворити піраміду на надійну фінансову систему, а проблему бульбашки можна гасити за допомогою іншої бульбашки, і так до нескінченності. Однак, судячи з усього, не все так просто. Коли під час візиту до Лондонської школи економіки 5 листопада 2008 р., королева Єлизавета II запитала, чому спеціалісти школи не змогли передбачити світову економічну кризу, відповідь була – тому що ніхто не мав усієї картини в цілому (Martin, 2014, с. 171). Лоренс Саммерс, директор Національної економічної ради при президентові Б. Обамі, заявив, що вся фінансова теорія, яка розвинулася після II Світової війни, є «порожньою будівлею», яка не має нічого спільного з реальністю (Martin, 2014, с. 173).

Боргове навантаження створює тиск на боржників, примушуючи їх працювати все більше й більше (для того щоб розрахуватися з боргами), і продукує постійне економічне зростання. Взагалі ж то боргів завжди більше ніж грошей, це створює тенденцію до збільшення кількості грошей, а збільшення кількості грошей до зростання виробництва товарів. Для того щоб не було обвалу, цей процес має бути постійним. Таке нескінченне зростання, що почалося *de facto* ще у часи античності, схиляє нас до прийняття того, що в ньому полягає сама суть грошової системи (Eisenstein, 2016, с. 174 – 175). Якщо ж економічне зростання не встигає за зростанням боргових забор'язань (що фактично завжди й відбувається) то має місце криза. Криза, кризовість стає самою суттю товарно-грошової економіки (Eisenstein, 2016, с. 176).

Якщо ж перетворення праці та ресурсів у гроші відбувається швидше за зростання боргових забор'язань, то з фінансової точки зору все йде належним чином. Сучасна політика фактично обертається навколо забезпечення саме такого варіанту: через відкриття нових джерел ресурсів, нових ринків тощо. Інший варіант розв'язання проблеми кризовості полягає в збалансуванні двох ліній

зростання – боргового та економічного. Для того щоб запобігти соціальному вибуху. Коли зростання уповільнюється, індивіди, фірми, нації, держави потрапляють у боргову яму (Eisenstein, 2016, с. 179 – 181).

Для того щоб такого не трапилося, держави проводять політику перерозподілу. Вона передбачає наступні варіанти. Варіант перший полягає в проведенні процедури банкрутства та скасування боргів. Перша достовірна інформація про таке дійшла до нас з часів античності. Це реформа Солон в Афінах, який скасував борги селян (знищив боргові камені) і заборонив рабство за борги. Інший приклад – звичай анулювати боргові забор'язання кожні сім років у давніх євреїв, про що згадується серед іншого у П'ятикнижжі Моїсеевому. Сучасна процедура банкрутства являє собою лише часткову ануляцію (оскільки більша частина власності все ж таки забирається у боржника). Хоча бувають і винятки. Так, у 2008 році Світовий банк анулював борг Гаїті, накопичений іще з 1825 року. Одночасно, приблизно в той самий час, уряд Сполучених Штатів постановив, що у випадку банкрутства боржник не лише позбавляється власності, але також має сплачувати певну частину своїх доходів у майбутньому.

Світова криза 2008 року, вважає більшість економістів, спричинена тим, що нині не залишилося майже нічого, що можна було б конвертувати в капітал – жодних соціальних, культурних, природних чи духовних ресурсів. Усе вже капіталізовано. «Будь-яка розумна фраза, яка може спасти вам на думку, вже є чийось торговим гаслом», – пише Чарльз Ейзенштейн. Або, як говорив Піфагор, усе є числом (фінансами в нашому контексті) (Eisenstein, 2016, с. 207 – 208).

Є такий китайський міф про такого собі духа Таоте, який пожирав усе, що йому потрапляло до рук. У решті решт, пожравши усе, він почав поїжирати самого себе – руки, ноги, тулуб – так що в кінці лишилася сама голова, яка, сама без тулуба будучи не в спроможності їсти, померла. Фінансовий капітал функціонує аналогічним чином, пише Ч. Ейзенштейн (Eisenstein, 2016, с. 210). Криза 2008 року є фінальною стадією того, що почалося принаймні в 30-ті роки ХХ століття, вважає Ейзенштейн. Бульбашка була не причиною, симптомом. Функціонування сучасної фінансової системи можна порівняти з роботою приладу, який працює,

спалюючи все більше пального, для того, щоб виробити ще більше пального і спалити і його також. І так, поки не вигорить усе пальне, і система не зупиниться. Саме в цьому, вважає Ейзенштейн, полягає суть нинішньої деіндустріалізації та фінансиалізації: фінансується лише те, що приносить більше грошей, і відкидається усе інше. Усі спроби подолати кризу є спробами знайти ще більше пального (Eisenstein, 2016, с.214 – 220).

Першим, хто звернув увагу на такий деструктивний характер сучасної фінансової системи, був Фредерік Содді, який провів аналогію між сучасними теоріями нескінченного фінансового зростання та демографічними теоріями Мальтуса. Те, що насправді зростає, це не багатство, а боргові забор'язання. Вони, на відміну від реальної економіки, можуть зростати постійно. Єдине обмеження – це обмеженість ресурсів (Eisenstein, 2016, с. 220 – 221).

Коли фінансова криза призводить до колапсу, суспільство повертається до архаїчних форм економіки – економіки дару, бартеру і т.п. Навіть золото перестає бути надійним платіжним засобом. Диктаторські режими (Сталін, Гітлер, Рузвельт) демонструють тенденцію до конфіскації золота. Єдина цінність і захист у таких ситуаціях – це суто природні ресурси (їжа, вода, одяг тощо), а також соціальні зв'язки (Eisenstein, 2016, с. 226).

Політики нерідко гадають, що контролюючи сприйняття населенням реальності, вони контролюють саму реальність. До певної міри це спрацьовує. Антропологи називають це магічним або магічно-релігійним мисленням. Коли ж такий, шаманський по своїй суті, підхід перестає спрацьовувати, то виникає відчуття «кінця світу». Насправді, звичай, це ніякий не кінець світу, а лише вторгнення в реальність соціально обумовлену якоїсь іншої реальності. Тобто одна історія закінчується, якась інша починається (Eisenstein, 2016, с. 232 – 233).

Сучасні боргові забор'язання є лише цифрами в комп'ютері і за своєю суттю мало відрізняються від малюнків тварин на стіні печери, в які давні мисливці встромляли свої списи для того щоб забезпечити собі (магічним чином) успіх на полюванні. Символи подібного роду, магічні талісмани первісних людей чи економічні індекси сучасних економістів, працюють у тому розумінні, що вони

формують соціальну реальність, координуючи наші зусилля та організовуючи нашу працю (Ткаченко, 2003, с. 72 – 78). Якщо ж вони раптом перестають працювати, то це вказує на розрив між соціальною та природною реальностями (Eisenstein, 2016, с. 234).

Китайці виготовляють товари для Америки, отримуючи взамін лише цифри в комп'ютерах. Раніше, в часи справжніх імперій, таке називалося даниною чи васалітетом, нині ж це «взаємовигідна» торгівля. Цифри в комп'ютерах мають смисл лише доти, доки зберігається нинішня «Історія Грошей». Відповідно, китайці, а також усі, хто має долари, включаючи затятих американофобів, зацікавлені в збереженні існуючої системи міжнародної «Історії Грошей». Саме тому нічим не забезпечений долар (нерідко не забезпечений навіть паперовими купюрами) залишається світовою валютою і не дуже падає у ціні (Eisenstein, 2016, с. 239). Якщо ж світова фінансова система, існуюча історія грошей, падає, то всі матеріальні засоби і технології, вміння та знання нікуди не зникають, вони залишаються в тих, у кого й були – зникає лише налагоджена система координації спільних зусиль. Нинішня історія грошей, історія формування існуючої системи світових фінансів, є історією формування і сходження сучасного людства, його загальної системи організації та об'єднання в єдине ціле, відзначає Ч. Ейзенштейн (Eisenstein, 2016, с. 242 – 243).

В часи загального прогресу людства грошова система, заснована на принципі нескінченного економічного зростання, була цілком адекватною і відповідала потребам часу. На новій же стадії потрібна нова система (Eisenstein, 2016, с. 248 – 249).

Грошовий механізм, сформований в системі економічної діяльності традиційного суспільства, у модерному, поширюючись на всі інші системи і перебираючи на себе функції управління цілим суспільством, зумовлює своєрідну експансію технологічної раціональності. Відповідно до процесу розмежування, з одного боку, інструментальної раціональності, а з іншого боку, морально-етичного значення. У соціокультурному сприйнятті грошей відбуваються біфуркаційні процеси, роздвоєння між інструментальним і ціннісним значенням

грошей. В економічній реальності гроші виступають як провідний чинник господарської діяльності і виступають суспільним благом.

Значення грошей як життєвої цінності у соціокультурному бутті людини набуває фетишизованого характеру і сприймається як втілення соціального зла. Перебуваючи постійно, в кожен момент свого життя, у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй суспільством моделях поведінки два протилежні варіанти правильних відповідей на одні й ті ж самі питання: раціональна система смислів, квінтесенцією якої постають гроші, орієнтує на інтереси власного «Я», персональний вибір користі для «Я», екзистенційні смисли культури орієнтують на інтеграцію людини до колективного «Ми». Життєвий світ репродукується матеріально завдяки результатам та наслідкам цілеспрямованих інструментальних дій людини, які обмежені комунікативними діями, де важливим є узгодженість намірів та взаємопорозуміння.

Таким чином, смисловий простір людського буття в ринковому суспільстві поляризується на протилежності, породжуючи внутрішні суперечливості, які неможливо повністю вирішити, але їх можна збалансувати завдяки комунікативній раціональності. Якщо на стратегічну раціональність зазвичай покладають відповідальність за всі негаразди у світі, тоді як від комунікативної раціональності очікують вирішення всіх індивідуально-особистісних і колективно-суспільних питань фінансового характеру.

У сучасному світі гроші реально перетворилися на універсальний регулятивний інструмент, що діє в усіх – як економічних, так і позаекономічних – сферах суспільного життя як альтернатива соціокультурним, морально-етичним, та навіть і правовим нормам. Їх фетишизоване сприйняття як не лише об'єктивної, надлюдської, але небезпечної для екзистенціальних основ людського буття, демонічної сили має свої підстави. Це, звичайно, не означає, що феномен грошей виявився «джином», якого людина випустила на свободу.

Існує реальна проблема соціальної взаємодії та взаємопроникнення економічної та позаекономічної сфер соціокультурного буття, яка сформувалася на основі універсалізації регулятивної функції грошей у суспільстві. Вона полягає

в тому, щоб віднайти механізм розв'язання конфлікту між моральними нормами та економічним принципом прибутку, подолати суто економічний підхід до оцінки ефективності господарчо-фінансової системи, визначити нове співвідношення моральної сфери, яка керується установкою «добро–зло» та сфери економіки, яка керується установкою «прибутки–збитки». Сьогодні людина у своїй господарсько-економічній діяльності підійшла до межі, коли суто фінансові механізми регуляції поведінки та соціокультурні основи буття не можуть далі існувати автономно.

При інфляції включаються економічні механізми, де фінансовий сектор реагує на короткострокові реальні та номінальні процентні ставки, а реальні фінансові змінні взаємодіють з реальною економікою, зокрема з сукупним попитом і пропозицією на товарних ринках. Аналіз трансмісійного механізму передбачає взаємодію впливів сукупних попиту і пропозиції на інфляцію з урахуванням цілей монетарної політики. У соціокультурному бутті людини канал інфляційного очікування є одним з найпотужніших та проблемних, який, в першу чергу, залежить від довіри до Центрального банку, «прозорості» його рішень та характеру економічних шоків, а також істотно впливає на ризики кредитування. Якщо інфляційні очікування є нестійкими, наприклад, внаслідок політичної нестабільності в країні або глобальної фінансової кризи, то інфляційний канал функціонує як економічний дестабілізатор в монетарній політиці. Такі «інфляційні сюрпризи» не лише змінюють очікування в різних секторах господарства і економіки, але і позначаються на економічній психології людини, в результаті вона відчуває свою соціальну незахищеність у соціумі, підривається довіра, віра в чесність і справедливість.

В культурно-антропологічному контексті інфляція через ритуали «потlach у північноамериканських індіців» (Ф. Боас) і «кільце Кула в Полінезії» (Б. Малиновський) приховує у собі економічну залежність в ритуалі взаємного приниження через прояв щедрості. Між актами дарування і зворотній дар у відповідь, відбувається з певним часовим інтервалом, потlach інтерпретується як кредит, в якому інфляція вартості дару – це «ставка відсотка», а встановлення

вимог – це «інвестиції» або «страхування». Акт зворотного дару вимушений, оскільки відмова від нього призводила до втрати високого соціального стану і, навіть, особистої свободи. В період між отриманням дару і зворотним даром, одержувач дару знаходиться в залежності від дарувальника, який має владу над ним, тобто він отримав своєрідний кредит, і доки його не поверне з відсотками, буде знаходитись в залежності. Заради звільнення від цієї залежності одержувач дару віддає дарувальнику товари та послуги більшої вартості. У таких дарообмінних відносинах поєднується економічне і культурне, що утворює тотальний соціокультурний феномен.

2.4. Синергетика та емерджентизм у культурному просторі фінансової системи.

Фінансова система, фінансові уявлення, методи економічного господарювання так само, як і усі інші форми людських уявлень та життєдіяльності, пройшли дуже довгий шлях від найпримітивніших до найскладніших і найабстрактніших. Як показують археологічні дані першими написами, зробленими в давньому Шумері, були не поезія чи якісь релігійні тексти, а записи суто господарського характеру. Найдавніші шумерські записи – це записи на глиняних бирках, що представляють стилізовані малюнки, назви тварин, рослин, речей. Плюс спеціальні рисочки, які вказують на кількість зазначених предметів. Вочевидь ці бирки слугували борговими свідоцтвами, що передавалися від одних агентів до інших. Знайдені також спеціальні глиняні «конверти», спеціальні коробочки, в яких зберігалися бирки з написами. Власне в цьому всьому не було нічого принципово нового. Відома археологічна знахідка – кістка бабуїна із зробленими на ній зарубками, що очевидно використовувалася для лічби. Цій кістці близько двадцяти тисяч років (Гарфорд, 2018, с. 148). «Письмові контракти – це кров сучасної економіки, – пише Тім Гарфорд, – і оті месопотамські глиняні «конверти» – найдавніше археологічне свідчення їх існування», і далі «Отже, письмо

не дар від Прометея або Тота. Це знаряддя, створене з однією простою метою – для управління економікою» (Гарфорд, 2018, с. 150 – 151).

Принципи бухгалтерії були розроблені в XIV столітті італійським купцем Франческо ді Марко Датіні. У 1494 році виходить його книга «Сума арифметики, геометрії, співвідношень і пропорцій», великий трактат на 615 сторінках. Один із розділів цього трактату був присвячений бухгалтерії. В ньому Датіні дає низку суто практичних рекомендацій, у т.ч. математичних. Останні зводилися до методу подвійного запису – дебету і кредиту (Гарфорд, 2018, с. 158 – 160).

Фактично першими банками¹⁷ в Європі були банки, організовані тамплієрами. Принцип був досить простий. Паломник, що збирався у Святу Землю, замість того, щоб брати з собою необхідну для подорожі суму грошей, міг (для безпеки) здати ці гроші тамплієрам у Європі й одержати розписку, яку потім знову розмінював на гроші у Святій Землі. Пізніше тамплієри почали давати також гроші в борг церковним і світським правителям. Закінчився цей досвід тим, що король Франції, Філіп Красивий, заборгувавши тамплієрам велику суму грошей, борг, який тамплієри відмовилися йому пробачити. Щоб не віддавати борг, вирішив знищити орден. Проти тамплієрів було висунуто низку звинувачень, й у результаті орден був розпущений, а його магістр разом із ще кількома вищими керівниками ордену були спалені на вогнищі. Пізніше досвід тамплієрів був використаний італійськими міньялами. Міньяли сиділи за столами на лавках (лавка італійською банса, звідки назва), видаючи і приймаючи гроші та розписки. Власне розписки, що видавалися стали праобразом паперових грошей (Гарфорд, 2018, с. 225 – 228).

За декілька століть до тамплієрів та італійських банкірів подібна технологія з'являється у Китаї епохи Тан. Китайський уряд видав наказ, щоб у прикордонній провінції Сичуань, яка часто страждала від наскоків варварів, обмежити обіг золотих і срібних грошей. Пропонувалося замінити їх грошима залізними. Але залізні гроші дуже незручні у використанні, мають дуже велику масу: декілька грамів срібла за вартістю дорівнюють кільком кілограмам заліза. В результаті

¹⁷ В той час іще не існувало такої назви.

місцеві торговці почали використовувати замість металевих грошей спеціальні розписки, які власне і стали першими паперовими (точніше шкіряними) грошима в історії. Спочатку на цих грошах стояли печатки відомих купців, пізніше уряд, усвідомивши усю вигоду від такого роду платіжного засобу, монополізував їх випуск – в подальшому китайські паперові гроші засвідчувалися імператорською печаткою. На відміну від купців, уряд, маючи монополію не зміг протистояти спокусі випускати таких грошей більше, аніж мав у своєму розпорядженні золота і срібла. Почалася інфляція. Через декілька десятиліть паперові гроші на ринку коштували близько 10% від свого номіналу¹⁸(Гарфорд, 2018, с. 278 – 281).

В зв'язку з технічними причинами 4 травня 1970 року в Ірландії зачинилися всі банки. В кінцевому підсумку банки не працювали близько трьох місяців. Економісти пророкували повну кризу платежів і зупинку всієї ірландської економіки. Цього не сталося, ірландці почали розплачуватися між собою взаємними борговими розписками. Економіка ж у цілому продовжувала працювати як і раніше. Єдиною проблемою стало те, що, коли банки відкрилися, таких чеків набралось аж на п'ять мільярдів фунтів, і для того, щоб їх монетизувати знадобилося ще три місяці. Цей приклад свідчить, що якщо гроші – це боргові зобов'язання, то зазначені ірландські чеки чи англійські та інші бирки – це не якісь квазі-, а справжні гроші (Гарфорд, 2018, с. 131).

Паперові гроші вперше з'явилися, як вважається у стародавньому Китаї десь у X – XIII ст. На початку свого існування паперові гроші виступають суто як робочий заміник грошей справжніх (виготовлених із дорогоцінних металів) і лише пізніше набувають форми справжніх грошей. Повна «емансипація» паперових грошей настає лише в часи Першої світової війни і пов'язана зі скасуванням так званого «золотого стандарту» (тобто золотих монет, на які паперові гроші могли бути обміняні). Тобто гроші віртуалізуються, як у вузькому, так і широкому значенні. Віртуалізація грошей у широкому значенні означає їх перехід у національний еквівалент вартості чи національну валюту, яка

¹⁸ До слова – в царській Росії наприкінці XIX століття вартість паперових грошей складала близько чверті грошей золотих.

контролюється центральним національним банком і діє (в основному) в межах національного організму (тобто спільноти, об'єднаної навколо держави). Віртуалізація у вузькому значенні чи поява справді віртуальних (тобто ніби нереальних, не підтримуваних офіційними установами) грошей означає появу різноманітних «квзівалют», таких як бони, спеціальні купони чи суто віртуальні валюти, що діють у мережі інтернету (Смеричевский, 2002, с.117 – 121). Віртуальна валюта є суто умовною величиною вартості, якою можна розраховуватися всередині мережі інтернету. Наприклад, bitcoin, одна з найпопулярніших валют на сьогодні. У січні 2013 року її вартість була близько \$15 (для дрібніших операцій вона може поділятися до кількох десяткових знака), пізніше вона стрибнула до \$179. Стрибок пов'язують із останніми подіями на Кіпрі, коли багато інвесторів почало шукати інших шляхів вкладення грошей. Віртуальна валюта призначається для торгівлі через інтернет. Її перевагою є можливість уникати банківських і, відповідно, податкових чи інших контролюючих органів, а також значно менша комісія порівняно із останніми. Вона цілком успішно й надійно функціонує всередині інтернетських онлайн-ринків (таких як, наприклад, Шовковий шлях, анонімний онлайн-ринок, захований у мережі Tor, де можна серед іншого також замовляти нелегальні товари (приміром наркотики) і розраховуватися віртуальною валютою).

Серед інших віртуальних валют можна згадати лінденські долари (в мережі віртуального Second Life), QQ-монети в мережі китайського інтернету, кредити Facebook-у та інші. Особливість саме bitcoin полягає в тому, що на відміну від решти віртуальних чи реальних валют, вона не є адміністрованою жодною спеціалізованою установою на кшталт центрального банку. Вважається, що її творцем-винахідником був такий собі Сатоші Накамото, хакер чи група хакерів, який з'явився в мережі у 2009 і зник у 2010 році (Батай, 2006, с. 28 – 29). У цілому поки що (принаймні) зарано говорити про витіснення чи навіть просто конкуренцію реальним валютам з боку віртуальних, але, сам факт існування віртуальних валют вказує на семіотично-віртуальний характер грошей у сучасному (і не тільки) світі.

Отже, можна констатувати, що гроші є суто семіотичним елементом, який запускає у дію систему економіки, яка внаслідок цього одержує змогу функціонувати як автономна семіотична система, автономна навіть від власне виробничої діяльності. Ця система, однак, не може вважатися самодостатньою і формоутворюючою, оскільки функціонує всередині вже існуючої соціальної системи, виступаючи однією з її складових. Вона є автономною і як така може бути описана за допомогою теорій подібних до теорій природничих наук. Але все це діє лише в рамках зведення феномену людини до феномену людини економічної і, відповідно, спрацьовує лише тією мірою, якою люди реальні згодні (схильні) слідувати принципам поведінки останньої.

Процес розвитку та віртуалізації фінансів можна назвати емерджентним за своїм характером. Емерджентність (від англ. *emerge* – виникати, з'являтися) – це властивість незводимості властивостей цілого до властивостей окремих частин, що його складають. Найпростіший приклад – механічний годинник. Його сутнісна властивість – показувати час. Жодна з його деталей – пружин, коліщаток, шестерней – такої властивості не має, така властивість виникає лише у цілого. Сучасні біологи та філософи, представники філософії науки, пояснюють за допомогою концепції емерджентизму еволюцію життя на нашій планеті, а також екстраполюють це на інші сфери розвитку людського життя і діяльності. Стівен Джонсон у своїй книзі «Емерджентність» («Emergence») репрезентує досить широку емерджентну картину еволюції починаючи від найпростіших організмів (процеси самоорганізації слизу) до процесів усередині людського мозку і далі процеси самоорганізації т.зв. віртуальної комп'ютерної реальності (комп'ютерного софту), людського соціуму і т.д., і т.п. Джонсон не торкається емерджентних процесів самоорганізації в економіці та фінансах, однак, виходячи з усього попереднього аналізу, є цілком очевидним, що в цих останніх все відбувається за повною аналогією з попередніми процесами (Johnson, 2002). Як вказує сучасний мислитель та популяризатор економічної науки Міхір Десай (DesaiMihir), економічну теорію та фінанси слід аналізувати саме за аналогіями з біологією

(Desai, 2017, с. 12). Процесами самоорганізації, як відомо, займається синергетика, концепція емерджентизму ж є по суті частиною синергетичного підходу.

Синергетику можна визначити як міждисциплінарний напрямок досліджень самоорганізації відкритих нелінійних систем, які обмінюються енергією та інформацією і між елементами яких існує узгодженість і когерентність. Катастрофа з точки зору синергетики є точкою біфуркації, головний передвісник катастрофи – це уповільнення характерних ритмів системи (Ліпкан, 2006, с. 36). Синергетика є теорією т.зв. нелінійних систем, на протипагу системам лінійним, описуваним класичною механікою та іншими класичними дисциплінами. Лінійний розвиток – це розвиток жорстко детермінований, підпорядкований ustalеним законам; останнє робить систему передбачуваною (Мосионжик, 2016, с. 77).

Складні системи виникають у процесі спонтанної самоорганізації. Вони складаються з окремих автономних агентів, пов'язаних між собою відповідними каналами зв'язку, які роблять їх взаємозалежними. Ще однією властивістю багатьох складних систем є здатність до адаптації, яка у відповідних випадках означає здатність до навчання. Власне процес появи і розвитку складної системи носить синергетичний характер (Рікардз, 2018, с. 239 – 240).

Прикладами таких складних синергетичних систем можуть служити клімат чи людська свідомість. Зміна стану складної системи називається фазовим переходом. Процеси фазового переходу дуже складно розрахувати. Наприклад, фазові переходи клімату сучасна наука може пояснити і змодельовати лише *postfactum*. Процеси, які відбуваються на біржі, зокрема процеси фазового переходу, що проявляє себе як біржовий крах, так само дуже погано піддається ефективному моделюванню і прогнозуванню. Справа в тому, що на біржі діє дуже багато різних сонетів – дрібних, великих, биків, ведмедів – з різними інтересами та різною схильністю до ризику (Рікардз, 2018, с. 238 – 242).

Одне з ключових понять синергетики – поняття атрактора або точки тяжіння. Атрактором є, наприклад, найнижча точка конусоподібної ями, в яку згори скочується кулька. Ця точка одна, і рух до неї є суто лінійним. Синергетика, однак, оперує також т.зв. дивними атракторами. Дивний атрактор – точка тяжіння,

після досягнення якої можливі абсолютно різні й непередбачувані варіанти подальшого розвитку подій. Вперше дивні атрактори були описані Е. Лоренцом у 1963 році (Ліпкан, 2006, с. 47). Можна припустити, що поява криптовалют є таким дивним атрактором, який, здається, ніхто з серйозних економістів не передбачав. В. А. Ліпкан також аналогічно пише про появу т.зв. нового тероризму, який увібрав у себе найновіші досягнення цивілізації, такі як засоби зв'язку та інформаційних технологій, хімічної та бактеріологічної зброї, а також технологій фінансової війни (Ліпкан, 2006, с. 55). Головна властивість дивних атракторів – це стан сталої нерівноваги (Мосионжник, 2016, с. 59). Властивостями нелінійних систем є стрибко-образність (що проявляє себе в порушенні звичайних причинно-наслідкових ланцюжків), незворотність та неупорядкованість (зміна одного з параметрів веде до непропорційної зміни інших параметрів) (Мосионжник, 2016, с. 62–63). За Пригожиним і Стенгерс, закон зростання ентропії зводиться до того, що енергія Всесвіту є постійною величиною, і що ентропія Всесвіту намагається досягти максимуму (Пригожин, 1986, с. 172). Синергетика вказує, що хаос здатен породжувати новий порядок (Мосионжник, 2016, с.83).

Будь-який факт є конструкцією. Конструкцією не в тому сенсі, що він є вигаданим, а в тому, що він є невіддільним від інтерпретації, яку він одержує у відповідному контексті (Мосионжник, 2016, с. 135). Атрактор – це точка, в напрямку якої відбувається розвиток. Атрактори визначаються поєднанням чисельних автономних факторів (Мосионжник, 2016, с.160).

В часи Маркса й Енгельса багато хто з економістів був переконаний, що фінансова система капіталізму є суто штучною конструкцією, яка не може існувати упродовж довгого часу (Мосионжник, 2016, с. 213). Маркс і його послідовники одними з перших відзначили, що істина є процесом, а не усталеною конструкцією (Мосионжник, 2016, с. 240).

Особливістю синергетичних процесів у галузі економіки є те, що там накладаються різні рівні реальності (власне як і в будь-якій іншій сфері). Повернемося до теорії Кена Уілбера і спробуємо застосувати її до сфери економіки та фінансів.

	ВНУТРІШНЄ	ЗОВНІШНЄ
ІНДИВІДУАЛЬНЕ	1 Афекти, бажання і фантазії акторів економічного процесу	2 Матеріальні цінності, товари (також золото, срібло, дорогоцінні метали та каміння)
КОЛЕКТИВНЕ	3 Колективні цінності, суспільні угоди та конвенції	4 Економічні та фінансові інститути (банки, організації), закони

Рис. 5. Складові економічної діяльності

Людські бажання та породжувані ними дії окремих індивідумів запускають усі процеси в людському житті, включаючи економічні процеси. Дії направлені і відбуваються в секторі 2). З одної сторони. З іншої також у секторі 3). Людина в суспільстві є суспільством усередині людини (Wilber, 1993). Сектор 4) є сферою перетину дії з боку 3) і 2). Синергетика є вченням про відкриті системи, сектор 4) (де знаходиться економіка) є відкритим щодо секторів 3) і 2). Саме такі впливи ведуть до утворення (emergence) нових і нових форм грошей та фінансових інститутів.

Якщо тепер конкретно поєднати це з грошима, одержуємо наступну схему:

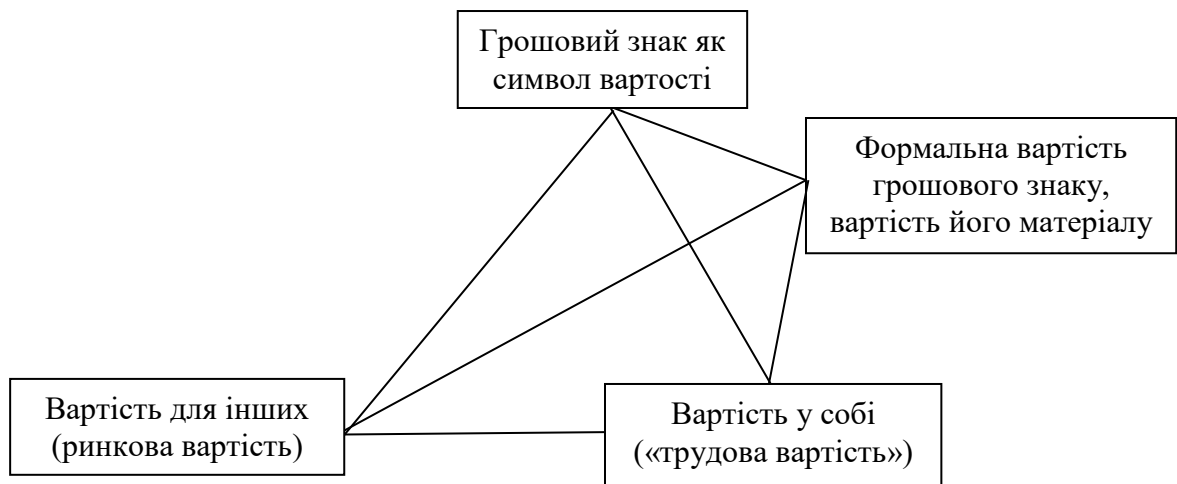

Рис. 6. Символічна природа грошового знаку

В наведеній схемі двоїстою є не лише природа вартості, але також і природа грошей. Тобто з одного боку вони є еквівалентом вартості, чия вартість є суто конвенційною, з іншого – вартістю у собі, що визначається через вартість матерії, з якої вони виготовлені.

Скасування золотого стандарту переводить наведену піраміду у трикутник,

Рисунок 7. Символічна природа грошового знаку

у якому гроші є лише еквівалентом вартості і нічим більше. Або:

	ВНУТРІШНЄ	ЗОВНІШНЄ
ІНДИВІДУАЛЬНЕ	1 Цінність в уявленнях індивідуума Уявна цінність	2 Носії грошових знаків, монети, зливки, банкноти Об'єктивні речі
КОЛЕКТИВНЕ	3 Символічна вартість грошей у культурі, ідеологічна цінність Символічно-культурна цінність, імажінер	4 Об'єктивна вартість грошей в економіці, в економічних транзакціях Абстрактна - віртуальна вартість

Рисунок 8. Класифікація ціннісних аспектів грошового знаку

Японський філософ Кодзін Каратані проводить паралелі між економічними та психологічними кризами. Капіталізм постійно породжує кризи, які є його

іманентною властивістю, вважає Каратані, посилаючись на Маркса, який писав, що капіталістична система виходить з однієї кризи лише для того, щоб увійти в іншу, нову кризу. Кожна криза, однак, є способом усунення тих чи інших дефектів існуючої системи і тому не може зруйнувати саму систему. Власне так само, як і у психології – криза у формі, наприклад, істерії є також можливим виходом із проблемної ситуації (Karatanі, 2003, с. 155).

Макс Хейвен пропонує розглядати фінанси як свого роду «дисциплінарний механізм капіталістичної влади, мета якого мобілізувати борг (індивідуумів, фірм, урядів) як спосіб стимуляції та експлуатації праці, породження та циркуляції надлишкової вартості, формування та відтворення соціологічного та економічного життя» (Haiven, 2014, с. 12). За Альтюссером, ідеологія – це уявне ставлення до реальності, у якій ми живемо. За Т. Іглтоном, ідеологія – активне творення сенсу групами та індивідуумами (Haiven, 2014, с. 13). Фінансиалізацію можна розуміти також як ідеологічний процес, у ході якого ми використовуємо метафоричні та процедурні ресурси, взяті з фінансової сфери, для пояснення процесів навколишнього світу (Haiven, 2014, с. 14).

Фінансиалізація – процес, який пов'язує дії та імажінер вищих рівнів глобальної економіки з діями та імажінером буденного життя. Очевидно, що фінансова уява працює по різному на Wall Street та у буденному житті. Як така фінансиалізація є наслідком глибоких культурних трансформацій, які почалися задовго до ХХ ст. Фінансиалізація являє собою капіталістичну інтервенцію в систему цінностей та уявлень буденного життя (Haiven, 2014, с. 104). Термін «казино-капіталізм» був уведений Сюзан Стрейндж у 1987 р. у зв'язку з атаками на кейнсіанство, атаками, які відкрили скриньку Пандори чистих фінансових спекуляцій (Haiven, 2014, с. 104).

За Гребером, цінності – це смисли, які об'єднують суспільство. Сам процес взаємозворотнього зв'язку між нашими цінностями і діями знаходиться в цілому за межами нашого свідомого розуміння (Haiven, 2014, с. 110). Фінансовий капіталізм та його логіка призводять до того, що ми починаємо діяти на основі економічних імперативів. Соціальна взаємодія між людьми все більше і більше здійснюється

за посередництвом грошей (Haiven, 2014, с. 111). В сучасному суспільстві йде постійна боротьба між все більшою фінансиалізацією та цінностями, необхідними для соціального відтворення (Haiven, 2014, с. 111).

Американська антропологиня Карен Хо, яка сама встигла попрацювати в структурах WallStreet, провела культурологічне дослідження субкультури Street(WallStreet, тобто вулиці, на якій розташовані центральні офіси основних американських банків, на якій основний контингент працюючих регулярно циркулює, переходячи на роботу з одного офісу в інший, рідко коли засиджуючись на одному місці більше трьох років). Основна особливість цієї субкультури, як вона вважає, це плинність і відчуття своєї близькості до цієї плинності, плинності усіх фінансових процесів. Друга особливість – це відчуття власної обраності, оскільки всі працівники Wall Street закінчили престижні коледжі та університети і почуваються вище за решту громадян. Третя особливість субкультури Wall Street – крайній індивідуалізм (Haiven, 2014, с.53 – 54).

Протилежна до субкультури Wall Street – субкультура NINJA (No income, no job or assets – ані доходу, ані роботи чи перспектив), американська субкультура переважно чорношкірих американців, які живуть на «легкі гроші», тобто кредит, підробітки тощо. Саме представники цієї субкультури найактивніше беруть кредити (які звичайно не повертають). Сучасна система банківського кредитування не здатна їм протистояти. Представники цієї субкультури набираються кредитів «як бліх», які не в змозі повернути.

Сучасний неоліберальницький капіталізм спирається на послаблення фінансової дисципліни, він став відповіддю на кризу кейнсіанства на початку 70-х років. Цей підхід, з одного боку, лібералізував фінансову систему, з іншого, «фінансизував» дискурс: тепер все виражається в термінах інвестицій у себе, в свою освіту, в людський капітал тощо (Haiven, 2014, с. 61 – 62).

Синергія фінансового ринку приводить до того, що обидві протилежності, Wall Street та NINJA, суб'єкти та об'єкти фінансового бізнесу стають заручниками процесів, що знаходяться поза їхнім контролем (Haiven, 2014, с. 65). Іронія ситуації полягає в тому, що основним гаслом цих процесів виступає «безпека».

Трансформація грошей у капітал стає можливою лише після того, як гроші набувають відповідної форми (такої, яка дозволяє їх накопичення та нескінченно довге зберігання, переміщення тощо) (Karatani, 2014, с. 93). Сьогодні теорія Томаса Гоббса розглядається не як теорія про першовитоки держави, а радше як теорія того, в чому полягає влада більшості, і чому меншість має коритися волі більшості. Основа гоббсівського соціального контракту – це страх (Karatani, 2014, с. 66 – 67). Грошова економіка є передумовою виникнення бюрократичної системи (Karatani, 2014, с. 80). «Обмін товарами існує лише завдяки підтримці суспільства й держави», – пише Кодзін Каратані (Karatani, 2014, с. 83). Капітал може розвиватися лише за підтримки держави. Так у часи античності та середньовіччя торговці розглядалися як посланці своєї держави, які знаходилися під її захистом (Karatani, 2014, с. 97). Ринок і бюрократичне управління є альтернативними формами управління економікою, які щоправда не обов'язково виключають одне одного. Античні автори відзначали згубний вплив ринку на громадянське суспільство в Давніх Греції та Римі. Внаслідок цього Римська імперія, приміром, змогла розвиватися лише через поєднання ринку та бюрократії (Karatani, 2014, с. 101–102).

Власне безпека стає зворотною стороною плинності. Фінанси стають по суті «фіктивним капіталом», тобто системою координації людських дій, спираючись при цьому на відповідну мову, метафори та уяву. Боротьба ж проти всевладдя фінансової сфери набирає форми боротьби дискурсів. Власне ідеться про те, що М. Фуко називав епістемою або порядком створення істини (orderoftruth-making) (Haiven, 2014, с. 64 – 65). Голе позафінансове життя – це зони виключення (табори біженців, зони апартеїду), в яких діють особливі закони і правила. Їх існування виступає засобом виправдання існуючої системи (за принципом – дивіться, як може бути) через контраст (Haiven, 2014, с. 68).

Система страхування спирається на т.зв. логіку ризикового менеджменту, тобто управління ризиком, яке виходить з того, що майбутнє можна описати за допомогою софістичних математичних моделей, підпорядковуючи категорію непевності кількісним вимірюванням міри ризику й інтегруючи її таким чином у

систему капіталістичного ринку. Секуритизація (securitization) чи страхування стає прибутковим бізнесом (Haiven, 2014, с.75). Як показав Марієке ван Гьоде, основна напруга починаючи з часів раннього модерну пролягала між інвестуванням та азартними спекуляціями. При цьому останні поступово тіснили перші, породжуючи дух азарту та нестабільності. Саме цим пояснюється всесвітньовідома бульбашка Джона Ло (Haiven, 2014, с. 104 – 105). За посередництвом такого (як створений Дж. Ло) механізму ігроподібна культура (game-like culture) фінансових спекуляцій розкручує маховик, у якому дисциплінарні засоби з боку влади проникають в усі сфери ринкової системи (Haiven, 2014, с. 106). «Millennialcapitalism» спирається не лише на глобальну економіку, але також на ті чи інші варіанти фаталізму, ігроманії, містики та цинізму (Haiven, 2014, с. 107). Когнітивний капіталізм претендує на те, що душа і розум включаються у процес разом із тілом, вкладаючись усе більше і більше в афекти, відносини, комунікацію, де стирається межа між працею та грою (Haiven, 2014, с. 107).

Марксистські теорії (з їх опорою на базис та надбудову) розглядають культуру як надбудову – звідси такий інтерес, який вони проявляють до ідеології споживацтва (Haiven, 2014, с. 108). Капіталістична система як ціле є не лише продуктом людської активності, але також формоутворюючим чинником самої цієї активності (Haiven, 2014, с. 109).

У сучасну соціумі економічна антропологія актуалізується в якості економіко-психологічної адаптації, що детермінується особливостями ставлення та осмислення індивідом економічної системи і феномену грошей. У функціональному плані соціокультурний потенціал феномену грошей реалізується у взаємопов'язаних функціях: активізація ставлення людини до себе як до суб'єкта економічних відносин, формування раціонального ставлення особистості до грошей та тих економічно-психологічних якостей індивіда (раціональне, нестереотипне мислення, продуктивність діяльності в ситуаціях невизначеності, ощадливість, здатність до рефлексії), які відповідають економічно активному рівню фінансово-економічної активності індивіда.

Висновки до другого розділу

Оскільки гроші є ключовим елементом сучасної спеціалізованої економіки, в якій вони виконують найрізноманітніші функції, базовою з яких є функція мірила обміну, то виникає запитання про причини виникнення феномену грошей. Виявити ці причини можна, виходячи із семіотичного аналізу. Як було показано раніше, сучасна економічна теорія є насамперед складною семіотичною системою, гроші є ключовою семою цієї системи. Вони аналогічні словам розмовної мови – мова є первинною семіотичною системою, в рамках якої живе людина і власне завдяки якій вона стає людиною, фінанси ж і гроші є підсистемою семіотичної системи мови. Якщо їх головною функцією є функція мірила обміну, то первинною їх функцією та першопричиною їх появи феномену грошей як такого є функція міри боргу. Уявлення про борг та віддачу, віддяку, відплату з'являється ще на стадії економіки дару, власне ці уявлення роблять її можливою. При переході ж до економіки прибутку виникає необхідність підрахунку, мірою підрахунку боргу і стають гроші.

Система сучасних економічних уявлень, не зважаючи на всю плюралістичність її підходів, має спільну семіотичну (та аксіологічну основу). В середині неї гроші поступово набувають функції мірила вигоди; і оскільки вони є ключовим елементом цієї системи, то саме ідея вигоди та її пошуків вибудовує основу всіх парадигм класичної економічної теорії. Ці теорії спираються на ідеї культурної антропології і, зокрема, на економічну антропології, в основі якої лежить уявлення про *homo economicus*-а, людину економічну. Це уявлення і цей концепт постає як методологічна настанова, яка є ключовим при аналізі економічної теорії як семіотичної системи, яка дуже часто є відірваною від реальних економічних процесів. Багато хто із сучасних економістів намагається подолати цю ситуацію (наприклад, лауреат Нобелівської премії з економіки 2017 року Річард Талер з його розробками «поведінкової економіки», в яких він пропонує доповнити існуючу абстрактну семіотику психологією).

Очевидно, що розвиток економіки відбувається в широкому контексті соціального і політичного життя, але і психоаналітичної та культурної

антропології. Однією з головних проблем економіки в ХХ столітті (до ХХ ст. її майже не було взагалі) стає проблема інфляції. Вона виникає через відмову від золотого (та срібного) стандартів і є проявом об'єктивного процесу віртуалізації грошей (так само, як і всього іншого, інших сфер життя) – від грошей-предметів до монет і далі до банкнот та суто віртуальних грошей – електронних записів у комп'ютерах та віртуальних валют. Інфляція стає необхідною властивістю сучасних фінансів та механізмом вирішення соціальних та політичних питань. Політика загального добробуту потребує розширеного масового споживання, споживання – кредитування, погашення ж кредитів потребує інфляції (тобто в реальності позичальник віддає набагато менше, ніж позичав у реальності).

ХХ століття продемонструвало величезний ривок у розитку багатьох сфер життя і діяльності, зокрема, у сфері економіки та фінансів. Що стосується останніх, то протягом історії ми спостерігаємо виникнення все нових і нових форм та інститутів – від банків у часи середньовіччя до всіляких резервних, хедж-та інших фондів та систем подібного роду, які контролюють та направляють сучасні фінанси. Робота цих структур та їх розвиток носять синергетичний характер – тобто вони не є прямим результатом чийось задуму та волі, а виникають і далі розвиваються чи зникають у ході складних процесів самоорганізації суспільства. Звичайно, самі ідеї та теорії тих чи інших фінансових принципів, підходів чи інститутів були кимось сформовані і мають конкретних авторів, але саме їх втілення знаходиться поза межами волі конкретних людей чи організацій і зумовлюються складними самоорганізаційними процесами визначаючими соціокультурну реальність.

Реалізація соціокультурного виміру феномену грошей сприймається як процес поступового формування економічної свідомості особистості на основі розвитку наукових та повсякденних знань про фінансово-економічну реальність. Результатом цього процесу є різні рівні культурно-економічної соціалізації.

Емерджентний вимір феномену грошей є тристороннім процесом інтеріоризації, відтворення та трансформації економічної культури соціуму, соціокультурних смислів грошей, що вбудовані у соціокультурні контексти та

соціально-економічні системи. У цьому процесі знаходять вираження індивідуальний, суб'єктивно-оцінювальний, вибірковий підхід до грошей як об'єкта дійсності, інтеріоризований досвід ставлення на поводження з грошима в процесі комунікації і взаємодії з іншими щодо грошей у специфічній соціокультурній ситуації. Відтак синергетичний характер феномену грошей проявляється через когнітивний (монетарні уявлення), емоційний (оцінка грошей), мотиваційно-вольовий (монетарні цінності, мотиви, соціальні установки, норми поведінки) компоненти.

Ставлення до феномену грошей – це компонент синергетичної системи відношень особистості, емоційно забарвлені уявлення та оцінки об'єктів, явищ та подій, пов'язаних з монетарним регулюванням життя соціуму, групи або особистості. Воно є системою взаємопов'язаних пізнавально-ціннісних (когнітивний компонент), оцінково-афективних (афективний компонент) та мотиваційно-поведінкових (конативний компонент) елементів, яка має ієрархічну структуру та особливості функціонування якої в процесі формування фінансово-економічної культури особистості визначаються домінуванням одного з компонентів.

В контексті психоаналітичної антропології ставлення до грошей є тим динамічним утворенням в економічній свідомості особистості, конфігурація компонентів якого формується взаємовпливом зовнішніх (економічними цінностями суспільства) і внутрішніх (мотиваційно-потребовою сферою особистості) чинників, що зумовлює специфіку протікання і змістові особливості процесу формування фінансово-економічної культури та відповідні соціалізаційні ефекти, зокрема, психолого-економічну адаптивність.

У сучасній соціокультурній реальності гроші провокують зростання ірраціональності у порівнянні з формальною раціональністю індустріального суспільства, наприклад, епідемії масових азартних фінансових ігор.

Список використаних джерел

1. Батай Ж. Теория религии. *Ж. Батай Проклятая часть*. Москва: «Ладомир». 2006. 744 с. С. 52 – 108.
2. Батай Ж. Проклятая часть. Опыт общей экономики. *Ж. Батай Проклятая часть*. Москва: «Ладомир» 2006. 744 с. С. 109 – 236.
3. Бурлачук В. Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 3. С. 20 – 27.
4. Бродель Ф. Динамика капитализма. :Смоленск, «Полиграмма». 1993. 128 с.
5. Вольтер. Кандід, аба Оптимізм. Харків: «Фоліо». 2017. 128 с.
6. Гарфорд Т. Речі, що змінили світ. Історія економіки в 50 винаходах. Київ. «Наш Формат». 2018. 352 с.
7. Гудвин Д. История доллара. Москва: Издательство АСТ. 2016. 416 с.
8. Кальвіно І. Якщо подорожній одної зимової ночі. Львів: Видавництво Старого Лева. 2018. 304 с.
9. Киященко Л., Моисеев В. Философия трансдисциплинарности. Москва: ИФ РАН. 2009. 2008 с.
10. Купцов А. Выборы в Украине в контексте теории і практики політичного маркетингу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 1. С. 125–135.
11. Лаваль К. Человек экономический. Москва: Новое литературное обозрение. 2010. 432 с.
12. Ліпкан В. Основи терології (синергетична теорія тероризму). Київ: КНТ. 2006. 84 с.
13. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег. Киев: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. 718 с.
14. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Київ: Ніка-Центр. 2008. 392 с.
15. Матвеев С. Магия денег. Москва: Изд-во «Рипол», 2005.
16. Мосионжик Л.А. Синергетика в науках о человеке. Кишинёв: «Stratum Plus». 2016. 382 с.
17. Назари Х., Мирджалили Х., Давуди П. Деньги в исламской экономике. Москва: «Садра». 2014. 144 с.

18. Палмер Том Дж. Адам Сміт і міф про людську жадібність. *Моральність капіталізму. Те, що ви не почувте від викладачів*. Під ред. Тома Дж. Палмера. Київ: «Основи». 2014. 128 с.
19. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва: Прогресс. 1986. 432 с.
20. Райнерт Е. С. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. Київ: Темпора. 2014. 444 с.
21. Рей Р. Сучасна теорія грошей. Київ: «Наш формат». 2017. 480 с.
22. Рікардз Д. Валютні війни. Київ: «Наш формат». 2018. 328 с.
23. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Львів: Видавництво Старого Лева. 2017. 520 с.
24. Смеричевский Э. Ф. Виртуальная реальность: к анализу этимологии понятия. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2002. № 2. С.117 – 121.
25. Сорочайкин А. Н. Методологические аспекты «homo economicus» как антропологической модели: идеализация, конструктивность, символичность *Основы экономики, управления и права, выпуск*. 2012. № 2 (2). 130 с.
26. Сорочайкин А. Н. Homo economicus: антропологические предпосылки и эпистемологические допущения экономических теорий: монография. Самара: Офорт. 2009. 352 с.
27. Сото де.Е. Загадка капіталу. Київ: «Наш формат». 2017. 232 с.
28. Ткаченко В. А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи. *Вісник Академії економічних наук України*. 2003. № 1. С. 72 – 78.
29. Трахтенберг И. А. Денежное обращение и кредит при капитализме. Москва: Издательство АН СССР. 1962. 780 с.
30. Фергюсон Н. Восхождение денег. Москва: Астрель. 2010. 431 с.
31. Фуко М. Слова и вещи. Санкт-Петербург: А-сад. 1994. 408 с.
32. Хайд Л.. Дар. Как творческий дух преображает мир. Москва: Поколение. 2007. 480 с.

33. Aktipis A.C., Kurzban R.O. Is Homo economicus extinct? Vernon Smith, Daniel Kahneman and the Evolutionary Perspective [Электронный ресурс]. Journal of Economic Literature Codes: B25, B31, B52 Режим доступа: AktipisKurzban2004AAE.pdf.
34. Desai M.A. The Wisdom of Finance. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company. 2017. 180 p.
35. Eisenstein C. Sacred Economics, Money, Gift and Society in the Age of Transition [Электронный ресурс] Publisher: Evolver Editions. 2016. 496 pages Режим доступа: www.eboodb.org/item/52437/Sacred-Economics-Money-Gift-and-Society-in-the-Age-of-Transition.
36. Graeber D. Debt: The First 5000 Years. Melvillehouse, Brooklyn, New York. 2011. 534 p.
37. Haiven M. Cultures of Financialization. Fictious Capital in Popular Culture and Everyday Life. Canada: Nova Scotia College of Art and Design. 2014. 224 pages.
38. Johnson S. Emergence [Электронный ресурс] Режим доступа: bookfreenow.com/download/emergence-the-connected-lives-of-ants-brains-cities-and-software-steven-johnson/
39. Karatani K. On Kant and Marx. London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts. 2003. 366 p.
40. Karatani K. The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchanges. Durham and London: Duke University Press. 2014. 372 p.
41. Martin F. Money. The Unauthorised Bioraphy. New York: Alfred A. Knopf. 2014. 308 p. РЕЖИМ ДОСТУПУ: [//www.aaknopf.com](http://www.aaknopf.com) [//bookz.org/2326125/a2b377](http://bookz.org/2326125/a2b377).
42. Wilber Ken. The Spectrum of Consciousness. Wheaton, III, USA. India: Adjar, Madras. 1993.

РОЗДІЛ 3. СЕМІОТИКА ТА ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ГРОШЕЙ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

3.1. Власність як засіб персоніфікації соціокультурних зв'язків.

Важливе місце у соціокультурному бутті людини посідає економічна складова її свідомості. Економічні ідеї як структурний компонент економічної свідомості виходять за рамки світу економіки, охоплюють всю життєдіяльність людини. В духовному світі людини прагнення до економічного добробуту і матеріальних благ, не обмежується рамками «від і до» (міра завжди є дуже відносною). Це прагнення разом з усвідомленням економічної реальності і власним «Я» стає переконанням, яке виходить з психологічних глибин економічної самомотивації, вони утворюють світоглядні принципи людини («економічна людина»), серцевину її характеру, і тому знаходяться не на поверхні, а в глибинах духовного світу. Їх розкриття вимагає філософської рефлексії, в полі якої відбувається осмислення таких важливих складових людського буття, як власність (Базилевич, 2008, с. 388 – 389). Філософсько-антропологічне дослідження феномену власності неможливе поза свободою, світом цінностей та сенсом життя. Смесложиттєві цінності людського буття впорядковуються, ранжируються не лише за класами явищ світу, до яких вони належать, але також за глибиною їх укорінення в суб'єктивній свідомості, що характеризує універсальність їх функціонування. Цінності економічного складу невід'ємні від глибинних переосмислень і переживань. Саме вони і визначають економічну свідомість, орієнтовану на задоволення смесложиттєвих інтересів. Економічна свідомість накреслює логіку поведінки суб'єктів, детерміновану специфікою їх економічних інтересів. Важливою ознакою економічного суб'єкта в процесі задоволення економічних інтересів є активність його свідомості, спрямованої на реалізацію власних інтересів. Найбільш важливими завжди виявляються світоглядні цінності, які утворюють «самість» особистості, глибинне

джерело її сутнісних сил і життєвих спонукань. На цій глибинній суб'єктивності цінності вже не можуть слугувати «зовнішнім» засобом, а індивідуальне безпосередньо тотожне людському. Якщо визначати головною характеристикою економічної свідомості її індивідуальність (гроші, власність, багатство «люблять» особистість, окремого індивіда, а не колектив), з цього слідує висновок про тотальність економічного «для себе-буття» (Г. Гегель), яке визначає спрямованість свідомості, формуючи її в напрямку прагматичного, економічно-раціонального вибору, який є вигідним, корисним тут і зараз.

Що робить людину людиною? З точки зору науки, перш за все, це потенційна здатність до інтелектуальної діяльності, але це її внутрішній світ, когнітивні здібності, науковий світогляд. Що до зовнішніх проявів «людяності» ми пропонуємо гіпотезу, щодо абстрактної ідеї власності. Лише людина має, збирає, накопичує, дарує, передає іншим велику кількість власності, більша частина якої не є потрібною для фізичного виживання та безпосереднього задоволення біологічних інстинктів. Тобто більша частина цієї власності має переважно символічну, а не природну цінність. В чому проявляється саме «високоінтелектуальність» людської свідомості? У здатності оперувати на високих, недосяжних для тварин (навіть для високо розвинутих) рівнях абстрактності. Завдяки чому здатність до цих високих рівнів абстрактності виникає і стає можливою? Гіпотеза, на користь якої далі наводяться аргументи, полягає завдяки власності.

У ХХ столітті антропологи і філософи звичайно визначали людину як істоту, яка виготовляє знаряддя праці. Однак, зазначає Льюїс Мамфорд, знаряддя виготовляють не лише люди, але і окремі представники тваринного світу, зокрема, людиноподібні мавпи, бобри, бджоли, мурахи, багато які з видів птахів тощо. Знаряддя перших людей взагалі мало чим відрізнялися від аналогічних знарядь людиноподібних мавп. Стосовно виготовлення хиж, пасток, різноманітних ємкостей, то тут перші люди значно поступалися аналогічним утворенням інших видів. Унікальність людей була в іншому, а саме в лінгвістичних можливостях, а також у більш розвинутій і гнучкій соціальній

організації та естетичних аспіраціях. Два останні елементи стають можливими через перше (через лінгвістичні можливості), тобто унікальність людей не стільки у здатності до виготовлення та використання суто утилітарних знарядь, а в культурній роботі (мові, соціальній організації, естетичному самовираженні). Загальновідомо, що здатність до високоінтелектуальної діяльності не є вродженою, але лише потенційною. Для того щоб вона актуалізувалася, необхідні певні умови, а саме наявність людського соціуму. Людські діти народжуються недорозвинутими та нездатними для самостійного життя в жодному з відношень і на відміну від дитинчат інших видів потребують набагато довшого періоду догляду і навчання.

Соціокультурні просторові відносини в мережі буття розбудовуються не лише людьми, але також й іншими видами, але ці відносини між людьми найбільш очевидні. Уся еволюція гомінідів – це не лише розвиток мови та інших знакових систем, але також і процес постійної екстеріоризації. Недостатня розвинута травна система компенсується за рахунок використання вогню та термічної обробки їжі, що є екстеріоризацією травної системи. Аналогічно, занадто вузький родовий канал компенсується більш розвинутою соціальністю, яка передбачає серед іншого розвинутіші системи догляду й навчання дітей, що знову ж таки є свого роду екстеріоризацією матки. Відсутність волосяного покриву компенсується екстеріоризацією через одяг (Moore, 2015, с. 22 – 23).

Все це стає можливим за умови наявності високорозвинутого мозку, ресурси якого набагато перевищують те, що необхідне для суто фізичного виживання. Останнє веде до того, що їх енергія має бути кудись направлена і використана. За Мамфордом, ця енергія була направлена еволюцією у напрямку індивідуального та соціального саморозвитку людей. Результатом стають надзвичайно складні і гнучкі системи мови, соціальної організації, мистецтва, метафізичних (міфічних) уявлень. Техніка знарядь праці розвивалася лише як допоміжний засіб. «Технології тіла» чи використання пластичних здатностей свого тіла, відзначає Мамфорд, цитуючи Андре Вараньяка, передують суто матеріальним знаряддям (Батай, 2006, с. 230). Навіть на ранніх стадіях розвитку людини використання

пасток чи збирання їжі більше залежало від спостереження, знання оточуючого середовища, здатності передавати ці знання, аніж від технічних знарядь. Технічні знаряддя займали дуже незначну частину того, за допомогою чого люди підкоряли собі оточуючий світ. Набагато більшу роль відігравала здатність встановити відповідний соціальний порядок всередині групи, легітимізувати його і закріпити. Засобами останнього служили ритуали, міфи, розвинута дискурсивна мова, мистецтво. Зокрема одомашнення чисельних видів тварин і рослин (а за останні декілька тисяч років люди *de facto* одомашнили все, що лише було придатне до одомашнення) обійшлося без якихось нових технічних нововведень.

Мислення прийнято поділяти на образне і понятійне. Останнє оперує поняттями, що утворюються в процесі абстрагування чи виділення (відділення) абстраговуваних властивостей. Виділяють наступні рівні абстрагування: 1) виділення відповідних якостей (присутнє вже у найпростіших живих організмів), 2) узагальнення виділених властивостей і їх фіксація (повною мірою присутнє у вищих тварин) і 3) узагальнення узагальнень (повною мірою лише у людини, можливе лише за допомогою та всередині мови). Останній, 3-й рівень, є суто людським, тобто таким, на якому функціонує людська свідомість як така. Він не є межею, оскільки за допомогою і всередині мови люди можуть утворювати абстракції все вищих і вищих рівнів. Ці рівні (починаючи з 3-го) означають мисленневий вихід за межі безпосереднього матеріального оточення у світ уявного.

Що таке уявне? Все що завгодно – від снів і марень до складних логічних і математичних абстракцій сучасної науки. Людина з самого початку виступає як сновидча істота, багато хто з антропологів і психологів (насамперед представники трансперсональної психології) вважають, що саме сновидче багатство дозволило людині вийти за межі суто тваринного існування. В наших предків сни перемижувалися з явою, що б вони не робили, чим би не займалися. Світ снів склав основу майбутнього внутрішнього світу людини, який розходився зі світом зовнішнього середовища, в якому людина жила. Саме потреба якось розмежувати сни та яву, якось упорядкувати своє існування, знявши напругу між цими різними

світами, стали одним з основних поштовхів розвитку первісної людини (Мамфорд, 2001, с. 74).

До того, як людина оволоділа мовою, яка стала внутрішньою оболонкою майбутньої культури, що вкрила захисним шаром світ людського «воно», внутрішній світ людини був наповнений чудовиськами й монстрами з глибин несвідомого. Єдиний голос, який чула людина, був голосом її несвідомого, в якому власне й слід шукати першоджерела смислового освоєння світу людиною. Це досить яскраво можна прослідкувати в культурі первісних народів, наприклад австралійських аборигенів, у мові й культурі яких ми знаходимо яскраві прояви цього (постійне відчуття присутності духів предків, зосередженість на сновидіннях, підкреслення їх важливості тощо) (Мамфорд, 2001, с. 78).

«Спочатку було слово? – запитує Мамфорд, – Ні – спочатку, як писав Гете, було діло: осмислена поведінка передувала осмисленій мові; вона й зробила її можливою. Однак єдиним ділом, яке могло набути нового значення, було діло, здійснюване колективно, у співтоваристві з іншими людьми, постійно повторюване й тому вдосконалювань через повторення: іншими словами, це було відправлення ритуалу» (Мамфорд, 2001, с. 87). Власне ритуал є насамперед повторюваною дією. Такі дії ми можемо спостерігати вже у тварин – шлюбні ігри, танці тощо. Тобто все вказує на те, що ритуал є старшим за мову. Відмінність людських ритуалів від ритуалів тварин у тому, що смисли, породжувані людськими ритуалами можуть бути більш абстрактними й неприв'язаними жорстко до конкретної ситуації (Мамфорд, 2001, с. 87). За припущенням Мамфорда, абстрактні людські ритуали розвинулися як спосіб подолання неврозу від роздвоєння між внутрішнім і зовнішнім світами, між світом снів і світом зовнішніх обставин. Завданням таких ритуалів було встановлення порядку і сенсу в хаотичному чужому світі (Мамфорд, 2001, с. 89). Ритуал є також засобом досягнення певної єдності відчуттів, необхідної для початку будь-якої колективної дії. Власне колективні дії та спілкування й зробили людину людиною (як стверджують сучасні антропологи й палеонтологи, високо розвинутий мозок як орган не менш високо розвинутого інтелекту є результатом саме спілкування, а

не трудової активності чи чогось подібного). Саме ритуал і є тією первинною технологією, яка створює людину. Як свідчить етнологія, якою би примітивною не була матеріальна культура якогось первісного народу, багатство церемоній у ній ніколи не буде поступатися аналогічному багатству високо розвинутих культур (Мамфорд, 2001, с. 90).

Оволодівши мовою, людина створює символічний світ, що не залежить виключно від світу повсякденного досвіду. Саме в цьому царстві смислу людина й стає повним господарем. Тварини живуть повністю в наповненому смислом зовнішньому світі, де кожен знак (рик лева чи тупіт копитного) сам є невід'ємною частиною цього світу. Тому сигнали, які подають таврини, є невіддільними від ситуації в цьому світі. В людини інакше. Вона паралельно живе в світі, наповненому символізмом речей. Тобто людина проектує світ речей на світ зовнішнього середовища. Останнє означає персоніфікацію. Без персоніфікації важко уявити людські мову і мислення. Мова персоніфікації – це мова міфу, метафори, графічного мистецтва (в т.ч. такої первинної форми письма як піктографічне письмо). Мова, якій повністю вдається уникнути персоніфікації, це, наприклад, математична мова (Мамфорд, 2001, с. 106 – 107). В первісній культурі сама мова була не засобом магії, а самою магією – вірне вживання слів ніби занурювало людину в якийсь інший світ, що нібито знаходиться під владою людини. На думку Мамфорда вимога мовної точності – перша форма точності в житті людини, пізніше вона знайде відображення в науці та техніці (Мамфорд, 2001, с. 121).

Людвіг Вітгенштайн у своєму «Tractatuslogico-philosophicos» зазначає: «Межі моєї мови означають межі мого світу» (Вітгенштайн, 1995, с. 70). Томаш Седлачек, слідуючи за ним, стверджує: «Без називання не існує реальності, вона народжується разом з мовою» (Седлачек, 2017, с. 94). І далі: «наші моделі до-створюють реальність, тому що вони її 1) інтерпретують, 2) дають явищам імена, 3) уможливають сортування світу і явищ відповідно до логічної форми, і 4) ми де-факто сприймаємо реальність через ці моделі» (Седлачек, 2017, с. 95).

Тобто людина виводить смисли свого життя зі світу природного у світ уявного. Смисли обумовлені інтенціями і бажаннями. Бажання ж як такі виникають лише разом із своїм усвідомленням і називанням. Взагалі ж суть слова бути вмістилищем (смислу), вмістилище ж може бути вмістилищем лише тоді, коли воно змінюється повільніше, аніж сам його вміст. Тобто слова стають вмістилищем поодиноких смислів (мислимих переважно в формі речей) так само, як пізніше загальні закони в науці стають вмістилищем окремих фактів. У відповідності до принципу економії мислення емпіріокритиків. Тобто, мова стає другим кроком з ущільнення смислу (першим таким кроком виступає ритуал, третім наука).

Нові думки, ідеї, уявлення з'являються завдяки інтуїції. Інтуїція відноситься до сфери несвідомого, а несвідоме оперує образами, а не абстракціями. Тобто увесь процес запускається за допомогою чогось конкретного, а не абстрактного. Тобто за словами має стояти щось конкретне. Конкретні образи і речі. В людському суспільстві, в т.ч. первісному, основні типи відносин між людьми мають бути впорядкованими та ієрархізованими. Просто для того, щоб суспільство змогло існувати. Відповідно мають також бути впорядкованими відносини людей із речами, тобто хто за що відповідає, і хто яку річ контролює. Або, якщо коротко, хто чим володіє. Індивідуально чи колективно. Тобто власність – це саме той елемент у людському житті, який відповідає образності в мисленні. Абстракції ж самі по собі просто безсилі. Дієвими вони можуть ставати лише за допомогою конкретного, в ролі якого і виступає власність.

Тварини власності не мають, якщо вони навіть користуються якимись знаряддями, то це використання є суто ситуативним. Тобто ситуативним володінням. І лише у людей з'являється ідея володіння постійного. Для первісних мисливців і збирачів – це власність на предмети особистого побуту. Пізніше, по мірі переходу людей до землеробства та скотарства, з'являється власність на землю, будівлі, худобу. Люди упродовж довгого часу не вміли розрізняти відносини власне між людьми та відносини між людьми і речами. Останні влітаються в перші, власність стає не просто чимось утилітарним, але також

починає вказувати на ті чи інші аспекти міжлюдських відносин, на статус і т.п. Джон Локк свого часу навіть висував гіпотезу, що саме власність породжує державу (коли власності накопичується надто багато і регулювання відносин власності починають потребувати спеціальних інститутів, які може забезпечити лише держава).

Перші держави починають з'являтися в Давніх Єгипті, Месопотамії, Індії, Китаї близько п'яти тисяч років тому. І скрізь ми спостерігаємо появу і реалізацію певних мегапроектів – побудови пірамід, зіккуратів, дамб тощо. Згідно з Мамфордом, все це є глобальними задачами необхідними для того, щоб запустити у дію Мегамашину, в яку в процесі утворення цих держав перетворюється усе суспільство. Поява мегамашини починається з того, що чисельні окремі невеликі групи з'єднуються в єдине ціле. Для того ж щоб це ціле відбулося, потрібно створити загальну соціальну структуру (чи мегаструктуру), яка власне і є мегамашиною. Мегамашина ж потребує цілі для свого існування. Звідси мегапроекти давнини. Перші держави були тоталітарними. Тоталітаризм був просто найпростішою формою самоорганізації на ранніх етапах становлення держави. Цілі її виникнення виявилися врешті решт ефемерними. «Саркастично символічними були кінцеві продукти Мегамашини в Єгипті – могили, цвинтарі й мумії, в той час як пізніше, в Ассирії та інших місцях головним свідомством їх дегуманізованої ефективності був ... пустельний простір зруйнованих міст і отруєних ґрунтів» (Мамфорд, 1986, с. 234), – пише Мамфорд. Тобто, конкретне соціальне (складна система державної організації) потребує конкретного матеріального (великих мегаспоруд, власності держави і бога).

Всередині мегамашини кожна людина виконувала роль гвинтика, який мав знаходитися на своєму місці. «Монотонні, без кінця повторювані дії завдання, нав'язувані Мегамашиною, які в патологічній формі маємо асоціювати з неврозом примусу, тим не менш служили, очевидно, як і весь ритуальний та організуючий порядок, зниженню занепокоєння й захисту самого працюючого від часто демонічних настанов підсвідомого, який не був більше стримуваним традиціями та звичаями неолетичного поселення» (Мамфорд, 1986, с. 235). Тобто

механізація та систематизація через посередництво робітничих і воєнних армій та бюрократичної організації доповнили собою релігійний ритуал як засіб підтримки стабільності в суспільстві.

Відповідний рівень організації та систематизації після давніх держав Близького Сходу та Єгипту був досягнутий лише у Новий час. Уже за допомогою зовсім інших засобів. Не зовнішнього примусу, а внутрішніх переконань. Тому що в процесі створення й роботи розвивається відповідний концептуальний апарат, який у подальшому існує і розвивається автономно. Християнська любов, протестантська етика, культ споживацтва – форми трансформації цього апарату, який тепер функціонує в автономному режимі, змушуючи окремих членів суспільства функціонувати в загальному контексті (Степаненко, 2003, с. 89 – 109). Цілі цілого чи контексту в цілому є суто ірраціональними, раціональність же розповсюджується на окремі дії окремих людей, які діють у контексті цілого (Мамфорд, 2001, с. 317).

Еволюція й розвиток передбачають появу нового. З чого воно з'являється? Відповідь – із бажання. Бажання первісних людей – це бажання суто конкретні, бажання конкретних речей. Перший відомий нам з історії літературний твір «Епос про Гільгамеша» містить, серед іншого, оповідь про зародження попиту. Один з головних героїв епосу, Енкіду на початку виступає як свого роду природна людина, що знаходиться поза межами цивілізації, включаючи економічні відносини. Він вдовольняється виключно необхідним: їжа, прихисток, безпека. Для того, щоб залучити його до людського суспільства люди посилають до нього блудницю, яка *de facto* розбещує його, показуючи йому, чого потрібно бажати. До цього Енкіду жив як тварина, спілкувався з тваринами, які сприймали його як свого, але тепер тварини уникають його, він перестав бути природною істотою і став людиною в повному сенсі слова, став членом суспільства і другом правителя Гільгамеша. Тобто, людське суспільство породжує певні цілі, більші за природні потреби. Саме на цьому ґрунтується економіка. В людському суспільстві індивід хоче не задоволення своїх базових потреб і бажань, а створення й задоволення все нових і нових бажань. Це стосується не лише сучасного, але також будь-якого

цивілізованого суспільства (Седлачек, 2017, с. 317). Сучасні технології ставлять під сумнів теорію Мальтуса про те, що населення зростає швидше, ніж кількість життєвих благ, необхідних людям, через що людське суспільство засуджене на вічні злидні й бідність. Однак, в одному аспекті ідеї Мальтуса зберігають свою актуальність донині: людські потреби ростуть швидше, ніж засоби їх задоволення (Седлачек, 2017, с. 318). Людський попит постійно розмножується, породжуючи новий попит. В основі економічної теорії лежить концепція перетину попиту і пропозиції й досягнення гіпотетичної рівноваги.

Майже загальноприйнятим у сучасній теорії є те, що гроші – це мірило боргу. Певні відчуття щодо боргу існують також і у тварин, зокрема у мавп. Але це борг стосовно взаємних послуг. І лише у людей з'являються уявлення про борг щодо власності. Таким чином, гроші стають мірилом власності. Тобто, фактично те, з чого виходили практичні філософи XVIII століття і раніше. Люди у ході трудової діяльності створюють матеріальні блага, які стають чияюсь власністю, а для того, щоб оцінити ці блага, використовують поняття боргу, яке вимірюється через гроші.

Головний же атрибут грошей – це їх абстрактна вартість. Саме цей момент на думку багатьох сучасних філософів і культурологів стає причиною того, що давньогрецькі філософи починають ставити абстрактне вище реального і конкретного. Теорія ідей Платона є в цьому відношенні дуже характерною. Гроші, таким чином – це перша абстракція, яка породжує інші абстракції – такі як розум і душа, відірвані від тіла, ідеї, сутності, розрізнення між сутністю та видимістю, між абстрактним і конкретним. Звідси апейрон Анаксимандра, логос Геракліта, числа як начало всього («все є число») піфагорійців. Всі відповідні філософські питання піднімаються в той момент, коли гроші перебирають владу в суспільстві, тобто відбувається тотальна трансформація людської свідомості.

Трансформація грошових відносин є частиною глибших і ширших трансформацій цивілізації. Людська економіка як така є частиною космологічних, релігійних, соціальних уявлень. Не лише архаїчна економіка спиралася на циркуляцію дарів, але також і космологія та релігія (Бек, 2011, с. 92). Коли все

починає визначатися грошима, то недостатність грошей породжує недостатність усього іншого. Життя перетворюється на рабство, його метою стає виживання. Одним із основних індикаторів поневолення стає монетаризація часу. Тобто, маємо два паралельні процеси: монетаризацію економіки та квантифікацію часу. Тварини, діти, первісні люди живуть тут і зараз, не задумуючись про майбутнє. В мовах первісних людей часто взагалі відсутня категорія часу. Відсутні можуть бути навіть такі слова як «вчора» чи «завтра». Схоже ставлення до часу спостерігається також у сільській місцевості. Час є надлишковим. І лише в містах час квантифікується, стаючи все більш обмеженим (Бек, 2011, с. 93). Гроші як такі вперше з'являються на Близькому Сході як гроші, чия цінність спирається на угоду. Угода є сутністю грошей, що стає особливо очевидним нині, в часи паперових грошей, вартість матеріалу яких мало відрізняється від вартості туалетного паперу. Поява такої речі як гроші мала глибокі наслідки щодо культури, суспільства, релігії тощо. Якщо в архаїчні часи достоїнство людини могло визначатися тими чи іншими предметами, талісманами, реліквіями, то з появою грошей усе уніфікується. Питання тепер не «що?», а «скільки?», тепер усе продається за гроші, й головна проблема – це кількість грошей (Бек, 2011, с. 95).

Новий час характеризується переходом до математизованого та механістичного світогляду, одним із фундаторів якого прийнято вважати Р. Декарта. Там, де в християн ідеться про дар любові та Божої благодаті, в Декарта з'являється мереживо механіки та механічних зв'язків. Людина, згідно з Декартом, складається з нематеріальної душі, про яку Декарт воліє мовчати, визнаючи її радше сферою *terra incognita*, та матеріального, механістичного та детермінованого тіла. Механістичне тіло є частиною механістичного світу й функціонує за його законами. Звідси власне ідея *homo economicus*-а, людини економічної, ідея, що утворюється шляхом суто механічного абстрагування відповідних аспектів людського життя і поведінки.

Модель *homo economicus* – це міф-модель. Це міф-модель, що дозволяє надіти на себе математичні шати сучасної економічної теорії, а також відкриває двері іншим міфам-моделям такого роду, таким як міф про невидиму руку ринку,

вічний прогрес, саморегулювання ринку, вільний ринок тощо. Як визначав міфи Саллюстій, «усього цього ніколи не було насправді, але воно відбувається постійно» (Седлачек, 2017, с. 167). Номо економікус чи людина економічна – абстрактний образ людини, усі аспірації якої зведені до переслідування матеріальної вигоди, не важливо у якій формі.

«Наша гіпотеза полягає в тому, – пише Бодрійяр, – що потреби ... є еквівалентом абстрактної суспільної праці: на них спирається система споживчої вартості так само, як на абстрактну суспільну працю спирається система мінової вартості» (Бодрійяр, 2007, с. 156). Абстрактний соціальний суб'єкт – це суб'єкт, який мислиться в термінах споживчої вартості, позбавлений будь-яких архаїчних суспільних зобов'язань магічного, символічного, релігійного, особистого характеру. Споживча ж вартість є вираженням певної метафізики, конкретніше метафізики корисності (Бодрійяр, 2007, с. 158 – 159). «Всі потяги, символічні відносини, предметні відносини і навіть збочення, уся праця інвестування суб'єкта підлягають абстрагуванню, демонструючи свій спільний еквівалент у монеті і грошах», – пише Бодрійяр (Бодрійяр, 2007, с. 162). Мінова вартість є автономною цінністю, яка виникає в результаті абстрагування від процесу реальної праці (Бодрійяр, 2007, с. 166). Бодрійяр вважає міф про Робінзона буржуазною переробкою міфу про земний Рай (Бодрійяр, 2007, с. 170).

В ХХ столітті відбувається повна математизація економічної науки. Це відбулося під впливом розвитку обчислювальних технологій (зокрема комп'ютерних), які дозволяли обробляти й аналізувати величезні обсяги даних (набагато більші, аніж у ХІХ столітті). Математизація економіки починається на початку ХХ століття, після того, як французький математик Луї Башальє захистив у 1900 році дисертацію про коливання вартості акцій на паризькій біржі. Він продемонстрував, що ці коливання повністю вкладаються у криві Гауса класичної теорії імовірностей. Ідеї Башальє були підтримані іншим математиком та економістом Ірвінгом Фішером, який у своїй праці «Природа капіталу та доходу» заклав ключові моменти сучасних статистичних методів аналізу економічних процесів (Седлачек, 2017, с. 413). Ідея можливості точних статистичних

передбачень панувала аж до світової кризи кінця 20-х років XX ст. Сам Фішер прославився також серед іншого тим, що за десять днів до краху Нью-йоркської біржі він запевняв, що ціни акцій досягли максимуму і далі аналізує період стабільності, що бояться нема чого. В результаті він (як і багато інших) утратив усе своє майно, вкладене в акції. Тобто криза 1929 року, так само як і фінансова криза 2008 року, продемонструвала, що жодні математичні методи і підходи не допомагають передбачити все напевне й уникнути кризи чи краху (Седлачек, 2017, с. 414). Математика в економіці – це лише верхівка масиву економічних процесів. Усередині ж відбувається безліч речей, які неможливо передбачити чи проконтролювати. Тут бачимо аналогію зі свідомістю та несвідомим. Несвідоме – лише верхівка айсбергу, більша ж частина прихована в океані несвідомого.

Китайці виготовляють товари для Америки, одержуючи взамін лише цифри в комп'ютерах. Раніше, в часи справжніх імперій, таке називалося даниною чи васалітетом, нині ж це «взаємовигідна» торгівля. Цифри в комп'ютерах мають смисл лише доти, доки зберігається нинішня «Історія Грошей». Відповідно, китайці, а також усі, хто має долари, включаючи затятих американофобів, зацікавлені в збереженні існуючої системи міжнародної «Історії Грошей». Саме тому нічим не забезпечений долар (нерідко не забезпечений навіть паперовими купюрами) залишається світовою валютою і не дуже падає у ціні (Бек, 2011, с. 167).

Ще в XIX столітті з'являються ідеї про те, щоб перетворити економічну реальність на щось раціонально контрольоване. Радянський експеримент з повністю планової економіки якраз потрапляє у їхній контекст. Однак, цей експеримент закінчився невдачею, а найбільш послідовні спроби оптимізації економіки за рахунок контролю й аналізу були здійснені в рамках ринкової економіки. Марксизм, який, спрощено кажучи, пропонує усунути власність (принаймні на засоби виробництва) не спрацьовує. Чому? Тому, що при цьому процес є занадто абстрактним для того, щоб його можна було спланувати згори, донести до виконавців (до кожного окремого індивіда-виконавця) унизу і проконтролювати виконання. Звідси вся нековирність радянського соціалізму. І лише власність створює передумови для виникнення синергії людських зусиль.

Тобто, через власність реалізується свого роду принцип у-вей (недіяння), коли не хтось планує згори, а коли усе ніби саме планується знизу. «Дао нічого не робить, але усе виявляється зробленим».

Таким чином, підводячи підсумки, слід зазначити. Людська високоінтелектуальна свідомість – це свідомість третього рівня абстрактності. Цей рівень набагато вищий за усі можливі рівні тварин, але ще залишається досить образним і конкретним порівняно з рівнями абстрактного мислення сучасної цивілізації і культури. Процес переходу від третього до можливих більш високих рівнів був довгим у часі і комплексним за характером. Він спирався на допоміжні варіанти персоніфікації у формі феноменів індивідуальної та колективної власності, мегапроектів, грошей. Поява останніх є свідченням переходу до цих наступних усе більш абстрактних рівнів мислення і самоорганізації.

Філософське розуміння власності передбачає звернення до її онтологічних коренів, котрі пов'язані з метафізичною природою особистості. М. О. Бердяєв досліджує суперечності «власності» і «техніки» в контексті філософії господарства через призму взаємовідношень «життя» і «смерті», «організму» і «механізму», «суб'єкта» і «об'єкта» (Бердяєв, 1993, с. 267 – 504). Власність мислитель розглядає в першу чергу як духовну цінність, в ній міститься певний моральний смисл, що розкривається у взаємовідношеннях з матеріальною природою, у відносинах між людьми. Власність не може бути безособистісною, визначатись лише споживчими інтересами. Господарська діяльність передбачає міжлюдські стосунки на основі власності і грошових відносин.

Антропологічний аналіз власності показав зв'язок власності з природою особистості, з її внутрішнім правом здійснювати вільні акти, долаючи опір довкілля та швидкоплинність часу шляхом присвоєння частини простору. Цим і визначається роль власності у життєдіяльності особистості. Антропологічно орієнтоване дослідження розкриває амбівалентність проявів власності в економічній, соціальній, політичній сферах та повсякденному житті кожної людини. В цілому, власність є проявом культури, оскільки все створене людиною

є культура, це економіка, суспільство і перетворення індивіда в особистість. Спочатку власність виникає як атрибут предметної діяльності, як ставлення до навколишньої природи, потім у людини формується речова залежність від предметів зовнішнього світу. Спільний, цілеспрямований, здійснюваний з допомогою знарядь праці розподіл предметів зовнішньої природи був первинною клітиною у відносинах власності. У процесі антропосоціогенезу спочатку зовнішнє ставлення до предметів природи поступово перетворювалося на внутрішню справу людської спільності, закріплювалося у діяльності та свідомості людей. Динаміка речової залежності людини визначається чотирма етапами життя будь-якої живої істоти: виживання, існування, розвитку та перетворення. На етапі виживання речова залежність не усвідомлюється, оскільки злита із життям людини. На етапі існування людина вже здатна задовольняти життєво необхідні потреби на постійній та стійкій основі і речова залежність сприймається нею як природна, хоч і зовнішня, умова її життя. На етапі розвитку предметна залежність досягає максимуму, оскільки зумовлює як сьогодення, так і майбутнє людини, сприяє розширенню задоволення потреб. На етапі перетворення речова залежність слабшає і знімається, оскільки людина змінює своє ставлення до предметного світу, перетворюється в істоту, для якої підстави речової залежності та економічної влади – матеріальні потреби – остаточно зняті.

Основними джерелами власності є сила, праця, право, гроші, але вони з'явилися не відразу. На етапі виживання основними джерелами були сила, властивості організму, і цих джерел вистачало для задоволення первинних, життєво необхідних потреб. З появою у індивіда певного типу потреб, коли їхнє задоволення було стабільним і стійким, тобто на етапі існування, джерелами власності, крім сили, стали праця, право, традиції. Поступово, з недостатнім розвитком суспільного виробництва з'явилися такі джерела як: гроші, право, обмін. У постеконічному суспільстві поряд із існуванням усіх попередніх джерел важливе місце зайняли особисті здібності людини.

Механізм формування власності поділяється на низку етапів: від простого бачення власності і власне побаченого до сприйняття будь-якого предмета як

імовірного об'єкта володіння та використання; далі бажання людини виступають вирішальним чинником, коли в уяві малюються картини присвоєння, користування та наслідки даних дій. Після цього вступає в дію процес присвоєння, людина може захопити те, що нікому не належить, тобто спочатку існуючі природні ресурси, або ж присвоює собі власність інших, при цьому відбувається процес її відчуження. У процесі присвоєння має місце праця, за допомогою якої стає можливим набуття деяких природних благ, а також їх використання. Власність з'явилася в контексті соціальних відносин не тільки як ставлення людини до предмета, але і відносин між людьми. Людина не сприймала навколишню дійсність як щось інше, окреме від себе, і лише з часом люди ставляться один до одного як до власників і невласників, а до предметів як до «твоїх» та «моїх». Саме ці взаємини людей були суспільними відносинами і персоніфікацією соціокультурних зв'язків.

3.2. Гроші в культурі інформаційного суспільства.

В культурі високим рівнем розвитку інформаційних технологій з'являються нові важелі впливу на людину владою грошей, яка виражається у вигляді тотального контролю соціуму над індивідуальним буттям людини, проникненням соціального контролю у сфери, раніше недосяжні для уніфікуючих впливів соціуму. Гроші постають як дуже зручний та ефективний інструмент здійснення тоталізації. Однак, оскільки сам цей процес за своєю суттю є руйнуванням традиційних соціокультурних підвалин людського буття, раціональний початок, який гроші від самого свого виникнення стверджували в соціальному житті, перетворюється у власну протилежність – існуюче суспільство стає ірраціональним.

Грошовий механізм, сформований в системі економічної діяльності традиційного суспільства, у модерному, поширюючись на всі інші системи і перебираючи на себе функції управління цілим суспільством, зумовлює своєрідну

експансію технологічної раціональності. Відповідно до процесу розмежування, з одного боку, інструментальної раціональності, та, з другого, морально-етичної сфери, сприйняття соціального значення грошей у суспільній свідомості носить двоїстий характер. В економічних відносинах гроші виступають провідним чинником господарської діяльності і сприймаються як суспільне благо, в соціокультурній реальності значення грошей як життєвої цінності набуває фетишизованого характеру і сприймається як втілення соціального зла. Перебуваючи постійно, в кожен момент свого життя, у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй суспільством моделях поведінки два протилежні варіанти правильних (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: раціональна система смислів, квінтесенцією якої постають гроші, орієнтує на інтереси власного «Я», індивідуалістичний вибір особистої користі, тоді як екзистенційні смисли культури орієнтують на інтеграцію людини у спільноту, консолідацію колективного «Ми», нерідко за рахунок власних інтересів. «Безумовно, що життєвий світ репродукується матеріально завдяки результатам та наслідкам цілеспрямованих дій, із якими його члени втручаються у світ. Інструментальні дії обмежені комунікативними діями тією мірою, якою вони подають плани їх виконання, які через спільне обговорення ситуацій та процес взаєморозуміння пов'язані із планами інших учасників інтеракції. На цьому шляху ті спроби вирішення проблем, які були досягнуті у сфері суспільної праці, включаються у медіум комунікативної дії» (Габермас, 2001, с. 313 – 314).

Таким чином, смислове поле людського буття в ринковому суспільстві поляризується на протилежності, що роблять не лише суспільство, але й саму людину внутрішньо суперечливою. Цю суперечність неможливо усунути чи радикально розв'язати. Однак за певних умов її можна збалансувати. Як зауважує В. Гьосле, завдяки поширеній теорії, а ще більше – завдяки своєрідному моральному ставленню, на стратегічну раціональність зазвичай покладають відповідальність за все зло у світі, тоді як від комунікативної раціональності очікують вирішення всіх – і приватних, і суспільних – проблем.

Слід зазначити, що моральна поведінка та комунікативна відкритість не є синонімами, не кожна комунікація є моральною, як і не кожна моральна поведінка є комунікацією. У реальному житті необхідно виходити з того, що тільки взаємодія обох форм раціональності конституює відповідальну моральну поведінку, де абсолютизація однієї неминуcho спричиняє абсолютизацію другої (Гьосле, 2003, с. 70 – 71). Вони реально перетворилися на універсальний регулятивний інструмент, що діє в усіх – як економічних, так і позаекономічних сферах суспільного життя як альтернатива соціокультурним, морально-етичним та, навіть, правовим нормам. Тому їх фетишизоване сприйняття як не лише об'єктивна, надлюдська, але небезпечна для екзистенціальних основ людського буття демонічної сили має свої підстави. Існує реальна проблема соціального вноормування взаємодії та взаємопроникнення економічної та позаекономічної сфер соціального життя, яка реально утворилася на основі універсалізації регулятивної функції грошей у суспільстві. Вона полягає в тому, щоб віднайти механізм розв'язання конфлікту між моральними нормами та економічним принципом прибутку, подолати суто економічний підхід до оцінки ефективності господарчої системи, визначити нове співвідношення моральної сфери та сфери економіки, не демонтуючи відмінність між цими двома сферами. Процес системної диференціації суспільства незворотний, ці сфери керуються програмами: код економіки – «прибутки–збитки», а код етики – «добро–зло».

Відносини людини з соціальним світом сьогодні підійшли до тієї межі, за якою фінансово-економічні механізми регуляції поведінки та соціокультурні основи буття не можуть далі існувати автономно, їх вплив на людину в культурі інформаційного суспільства повинен бути гармонізований.

Свого часу канадський філософ Маршалл Мак-Люен, автор знаменитої «Галактики Гутенберга», висунув досить ексцентричну та провокативну тезу «the medium is a message» (спосіб передачі (повідомлення) є самим повідомленням). Це, звичайно, є перебільшенням, однак – сама ідея впливу способу на зміст повідомлення навряд чи може викликати заперечення. Мак-Люен помер у 1980 році, ще до початку епохи інтернету. Свої висновки він робив на основі

спостережень над такими медіями, як радіо і телебачення. Польський антрополог Анджей Менцвель указує на те, що під впливом інтернету з'являються й розповсюджуються нові види письма (в т.ч. літературного), такі як есемески, блоги, гіпер- та кібертексти тощо. Менцвель проводить паралель з гіпотезою англійського культуролога Еріка Альфреда Гевлока про те, що основна проблематика філософії Платона, викладена ним зокрема у його діалозі «Держава», є проблематикою протиставлення ідеалів виховання і культури класичної Греції ідеалам Греції архаїчної як протиставлення культури у процесі «переходу від усності до писемності (тобто від оральності до літеральності)», в контексті «писемної революції стародавньої Греції» (Менцвель, 2012, с. 300–301). Менцвель відзначає, що ключові зміни в історії культури пов'язані зі змінами в технологіях комунікації: від усної комунікації до ідеографічної писемності, від неї до писемності ієрогліфічної та фонетичної, від рукописних текстів до книгодруку і далі до електронних засобів комунікації та інтернету (Менцвель, 2012, с. 301). Ми вважаємо, що аналіз розвитку товарно-грошових відносин у даному аспекті так само обіцяє великі перспективи.

Сучасну стадію розвитку цивілізації називають інформаційною, або постіндустріальною. Термін постіндустріального або інформаційного суспільства вперше був запропонований соціологом Деніелом Беллом і відразу увійшов у соціально-гуманітарний дискурс. Згідно з концепцією інформаційного суспільства Д. Белла і Е. Тоффлера людська цивілізація пройшла у своєму розвитку три стадії: аграрну, індустріальну та інформаційну-постіндустріальну. На кожній стадії свої власні головні засоби економічного забезпечення і, відповідно, свої власні закони розвитку. На аграрній стадії – головний засіб економічного виживання – земля. Все життя обертається навколо цього: три прошарки суспільства (селяни-аграрії, які обробляють землю, воїни-феодала, які їх захищають та підтримують порядок, та духовенство, яке відповідає за інтелектуальне життя), розширена сім'я (зручна в умовах аграрного виробництва), переважно традиційна усна освіта (коли батьки, односельці чи просто безпосередні знайомі самі навчають дітей усього, що їм знадобиться в житті), переважно натуральне господарство як основа економіки. В

індустріальному суспільстві все змінюється: основні класи тепер – наймані робітники, що працюють на виробництві, та капіталісти-власники цього виробництва, загальна система середньої освіти (яка готує грамотних працівників для індустріального виробництва та виконує роль соціальної дресури), масова культура та масове суспільство, атомарна родина тощо. В другій половині ХХ століття розпочинається інформаційна стадія. Тепер все обертається навколо інформації, навколо know-how, малих груп за інтересами (Тоффлер, 2000, с. 337). На аграрній стадії фінансова система розвинута слабо. Перші гроші, як зазначалося, були лише бирками, які свідчили про принесення обов'язкових жертв богам та пожертвувань на користь суспільству як такому. Система поступово розвивалася – в середині I-го тисячоліття до н.е. з'являються справжні гроші у виді монет, але в цілому фінанси не є ключовим елементом у господарському житті суспільства – відсутність грошей майже нічого не змінює, суспільство більше залежить від природи, аніж від фінансових криз. Фінанси, капітал стають визначальними саме на індустріальній стадії, далі відбувається стрімкий розвиток фінансової системи в напрямку все більшої досконалості, яка досягається шляхом віртуалізації. І, нарешті, ривок у напрямку віртуалізації відбувається (і сам стає проявом) саме інформаційної стадії – гроші перетворюються переважно у цифри на електронних рахунках.

Найбільш яскравим проявом зазначених процесів стають криптовалюти, включаючи найбільш відому з них – біткоїн. Свого часу, незадовго до смерті, Джон Кейнс запропонував ідею нової валюти, яку він назвав «банкор». Вартість банкору, вважав він, має бути прив'язана до споживчого кошика. Тобто головне для економіки – щоби попит ніколи не зменшувався. Якщо головна проблема монетаризму – неможливість ефективно вирахувати швидкість обертання грошей, то основна проблема кейнсіанства – це проблема мультиплікатора або того, за допомогою чого можна підтримувати чи збільшувати попит. Мультиплікатор виступає в ролі чогось, у що багато людей вірять, але чого ніхто не бачив (Рікардз, 2018, с. 220 – 221). Власне криптовалюти, зокрема біткоїни, дозволяють вирішити цю проблему.

Біткоїн – перша повністю децентралізована криптовалюта. Децентралізація означає, що трансакції за допомогою неї є суто двосторонніми (не потребують третьої сторони, як у випадку звичайних фінансових трансакцій через інтернет). Головна проблема, яку вдалося розв'язати творцям біткоїну, є проблема «подвійної витрати» (double-spending problem). Припустимо, агент А хоче переказати певну суму агенту В. Він створює відповідне повідомлення, яке надсилає В. Проблема ж полягає в тому, як проконтролювати, що відповідна сума була списана з рахунку агента А. У випадку звичайних трансакцій за це відповідають банки чи інші подібного роду установи. Працівник банку просто бере й списує суму з одного рахунку й додає цю суму до іншого рахунку. Тобто, проблема вирішується за допомогою третьої сторони – банку в нашому випадку. Але як зробити все це без третьої сторони. Система біткоїнів як раз і була розроблена для цього. Проблема подвійних витрат розв'язується за допомогою комп'ютерної криптографії. Система передбачає наявність двох ключів або кодів: одного приватного й таємного, іншого відкритого і публічного. Якщо А хоче переказати певну суму біткоїнів комусь В, то він створює відповідне повідомлення, яке підписує своїм приватним кодом, а також публічним кодом особи В. Таким чином відповідна сума Біткоїнів переходить з рахунку А на рахунок В. Власне публічні коди є свого роду псевдо. Будь-хто може зареєструватися у системі під будь-яким іменем, таємниця якого буде належати лише йому. Що ж стосується доступу до нього, то він забезпечується його/її приватним кодом, таємницю якого знає лише сама ця особа. Слід також сказати кілька слів про підтримку системи. Вона здійснюється комп'ютерниками-добровольцями, які мають достатній фах і технічні засоби для виконання відповідних, досить складних операцій. У винагороду вони одержують оплату у виді тих же біткоїнів. Система розрахована за аналогією із видобуванням золота чи інших дорогоцінних металів, загальна кількість яких у природі обмежена, але досі не вичерпана. Так само і біткоїни. Система розрахована усього на 21 мільйон Біткоїнів, але не всі вони введені в експлуатацію. Їх кількість у системі поступово збільшується з часом виконання трансакцій з біткоїнами. Збільшується через

біткоїнові гонорари, отримувані фахівцями, що підтримують систему. Така праця називається майнінг (англ. «mining» перекладається як видобування). Після того, як ліміти біткоїнів будуть вичерпані (згідно із задумом творців системи це має статися близько 2140 року), гонорари фахівцям будуть іти через відрахування процентів із трансакцій.

У грудні 2017 року один біткоїн коштував 20 тисяч доларів, а вже в січні 2018 року – лише 10 тисяч. Чи має Біткоїн якусь неспекулятивну основу? Чи є лише однією з фінансових пірамід? Канадський ІТ-підприємець Дмитро Бутерін дає наступні роз'яснення. В сучасному світі гроші є, більшою частиною, лише цифрові записи у комп'ютерах. Звідси сама ідея створення суто віртуальної валюти, тобто валюти без будь-яких матеріальних, нецифрових носіїв. Хтось, відомий у цифровому світі на псевдо Сатоші Накамото, запропонував наступний варіант. Оскільки в сучасній світовій економіці гроші лише записи в комп'ютерах, то трансакції – це так само лише записи в т.зв. блокчейнах. Тобто з комп'ютера одного банку передається певний сигнал (що означає переведення грошей з одного рахунку на інший) на комп'ютер іншого банку, звідки приходить підтвердження про одержання. Перевід грошей засвідчується зі сторони банку-відправника і зі сторони банку-одержувача. Обидва банки є відомими. Система ж біткоїнів передбачає, що відправник і одержувач будуть анонімними, а роль підписів виконуватимуть зашифровані паролі. Комп'ютери-майнери (тобто комп'ютери, які забезпечують усю систему) за певний процент (у тих же біткоїнах) переводять одні записи в інші. Існує спеціальний алгоритм, він передбачає, що у системі може бути максимум 21 мільйон біткоїнів і не більше. Тобто інфляції біткоїнів як такої бути не може. Більше того, оскільки хтось завжди час від часу губить паролі від своїх електронних гаманців, то після того, як кількість задіяних Біткоїнів досягне закладеного максимуму в 21 мільйон, їх кількість почне зменшуватися. Почнеться дефляція. Система працює за принципом, хтось один надає комусь іншому який-небудь товар або послугу, а взамін одержує запис про одержання відповідної кількості біткоїнів на свій електронний гаманець. Система біткоїнів не єдина існуюча на сьогодні

криптовалюта. Біткоїни просто найбільш відомі й поширені. В деяких інших криптовалютах може бути закладена певна інфляція. Її можна також ввести в систему біткоїнів. Теоретично, якщо всі учасники погодяться, а оскільки всі вони анонімні, і навіть їх число невідоме, то очевидно, що *de facto* це неможливо в існуючій системі (Барышников, 2018).

На відміну від звичайної фінансової піраміди біткоїн є засобом реальних трансакцій. Власне з однієї сторони, біткоїн – піраміда, з іншої, реальна грошова система, тільки крипто. Тобто грошова система нічим не підкріплена. Щоправда, в сучасному світі, про що мало хто задумується, всі валюти нічим не підкріплені. Долари, гривні, євро – лише папірці. Декілька трільйонів нічим не підкріплених доларів, про які постійно згадують, не підкріплені в тому плані, що не існує навіть папірців, тобто вони – це просто записи в комп'ютерах. *De facto* як і біткоїни. Різниця, що кількість доларів регулюють відповідні державні фінансові установи, а кількість біткоїнів закладена у спеціальному комп'ютерному алгоритмі. Сучасні гроші, каже Дмитро Бутерін, це лише певна колективна галюцинація. Єдине, що надає їм цінності, це наша віра в них (Барышников, 2018). Гроші стали такими, починаючи з раних 70-х, коли США, ведучи війну у В'єтнамі й потребуючи грошей на неї, остаточно скасували положення про золоте чи інше забезпечення своєї валюти. Будь-хто може створити яку-небудь нову, свою власну криптовалюту. Єдине питання в тому, щоб хтось у неї повірив і почав нею користуватися. У випадку національних валют, віра в них – це віра у відповідну державу насамперед. У випадку ж криптовалют усе складається (чи не складається) синергетично. Кількість криптовалют, реальна і потенційна, нічим не обмежена. Все визначає «колективна галюцинація», стверджує Дмитро Бутерін. Ціни на біткоїни так само визначаються нею. Це не свідомо задумана кимось піраміда. Просто останнім часом багато людей, які жодного уявлення не мають про криптовалюти взагалі й біткоїни зокрема, намагаючись захистити свої заощадження, почали вкладати в біткоїни. І біткоїни поперло як на дріжжах, говорить Бутерін. Колись, згадує він, один чоловік купив дві піци за 10 тисяч

біткоїнів. Усі дивувалися – дві піци, щось конкретне за якісь біткоїни, ніщо, даром. А нині 10 тисяч Біткоїнів – це 100 мільйонів доларів (Барышников, 2018).

Чи можна вважати біткоїн повноцінними грошима? Якщо виходити з того, що справжні гроші мають виконувати три функції – бути мірою вартості, засобом обміну та засобом накопичення – то навряд чи. Функцію засобу обміну, як показує життя, біткоїн виконує майже повною мірою. Щодо функції міри вартості, то тут великі проблеми – нестабільна вартість самих біткоїнів, необхідність додаткових технічних засобів для банків, які включаються у трансакції з біткоїнами тощо. Що ж стосується біткоїну як засобу накопичення, то знову ж таки усе дуже неоднозначно. З однієї сторони багато агентів ринку активно включилися в придбання біткоїнів, плюс той факт, що біткоїн має чітко встановлений алгоритм регулювання кількості біткоїнів у світі взагалі; з іншої вартість біткоїнів залежить у першу чергу від довіри людей (Шавалюк, 2017, с. 13).

Головна перевага біткоїну перед існуючими реальними валютами та золотом полягає в тому, що в його основу закладений чіткий і незмінний алгоритм регулювання кількості біткоїнів. Сучасні валюти, емітовані державами, таких обмежень не мають, ба більше, сучасні уряди майже скрізь проводять політику контрольованої інфляції. Останнє підігриває інтерес до альтернативних засобів накопичення. Насамперед золота. Інтерес не є фактором об'єктивно-природним, але насамперед психологічним – звідси приміром золота бульбашка останніх років: ціна унції золота у 2011-році, часі найбільшого свого підйому сягала 1920 доларів за унцію, а в 2015-му вже тільки 1046 доларів. Все це стосується рівною мірою також і біткоїнів чи інших криптовалют (Шавалюк, 2017, с. 14). Криптовалюти є новим етапом у розвитку та віртуалізації грошей. Який ефект від їх появи буде для традиційних національних валют, передбачити в повній мірі навряд чи можливо. Очевидно, що розповсюдження використання криптовалют вплине на ціни – національні валюти будуть втрачати в ціні внаслідок появи додаткових грошей. Якщо, яка-небудь держава повністю перейде на криптовалюту такого типу як біткоїн, з такими обмеженнями емісії, то ефекти будуть аналогічними до тих, які давало використання грошей із дорогоцінних

металів, тобто неможливість їх девальвації з усіма витікаючими наслідками (Шавалюк, 2017, с. 15).

Віртуалізація фінансів веде до такого явища, як фінансові війни. Фінансові війни велися щонайменше з 1800-х рр. і включали економічний шпіонаж, вкидання фальшивих грошей, проникнення на ринки супротивника з метою посіяти хаос, паніку, руйнування економіки (Болотский, 2002). Сучасні фінансові війни включають також задіювання хедж-фондів, кібератаки, а також задіяння таких суто легальних технологій як свідомі інфляція чи дефляція власної валюти, спекуляції чужою валютою та акціями тощо (Rickards, 2014, с. 11).

Інфляція часто визначалася критиками капіталістичної системи як крадіжка заощаджень та капіталу широких мас населення та бізнесу (Rickards, 2014, с. 12). Насправді ж все є зовсім не таким однозначним, оскільки, як вже вказувалося раніше, інфляція дозволяє зменшити борги (насамперед урядові), дефляція ж, навпаки, спричиняє збільшення урядового боргу.

Високий рівень урядового боргу США та інших економічно розвинутих країн можна погасити лише за допомогою інфляції та девальвації, тобто шляхом «викрадення» можливостей розвитку в інших, менш розвинених країн. Чи існують інші шляхи? Джеймс Рікардз вважає, що найбільш обіцяючою є теорія складності. Остання спирається на наступні принципи. Перший з них стверджує, що складні системи вибудовуються не зверху вниз, а навпаки, знизу вгору через взаємодію й еволюцію безлічі складових автономних частин. Другий – це принцип емерджентизму, який стверджує, що ціле не зводиться до суми його складових частин. Третій принцип полягає в тому, що складна система потребує експотенційно більшої кількості енергії, аніж її складові частини. Четвертий принцип вказує на схильність складних систем до катастрофічного колапсу. Колапс може настати через те, що система просто вичерпує доступні джерела енергії. Рікардз вважає, що найбільш обіцяючі результати дає поєднання теорії складності та теорії поведінкової економіки (Рікардз, 2018, с. 233 – 234).

В основі теорій поведінкової економіки роботи таких соціологів, як Стенлі Мілгрем і Роберт Мертон. Зокрема слід згадати теорію самоздійснюваного

пророцтва Мертона. Можна зробити пророцтво про щось, що не має жодного відношення до дійсності, але якщо певна кількість людей повірить у нього, воно може здійснитися. Як приклад, Мертон наводить випадки банківської паніки. Банк може не мати жодних проблем з активами і пасивами, але якщо поширяться чутки про можливість його банкрутства, і люди побіжать забирати з нього свої гроші, то він збанкрутує. Прикладів подібного можна навести безліч (Рікардз, 2018, с. 235 – 238).

Біржові процеси моделюються за допомогою кривих Гауса. Реальні економічні процеси, однак, не завжди вкладаються в їх рамки. Час від часу трапляються події, які Насім Талеб назвав «чорними лебедями», які він описав у своїй одноіменній книжці (Талеб, 2014, с. 544).

В сучасному світі долар є базовою валютою, на яку орієнтуються інші, національні валюти. Джеймс Рікардз указує на наявність чисельних небезпек, які загрожують долару і можуть привести до його краху. Які альтернативи можуть з'явитися в разі краху долара? Рікардз наводить чотири варіанти: декілька резервних валют, спеціальні системи запозичення, золото, хаос (Рікардз, 2018, с. 267).

Що стосується ситуації паралельного існування кількох резервних валют, то така ситуація не є новою. Наприклад, в 20-30-ті роки ХХ століття резервними валютами були долар і фунт стерлінгів, які постійно мінялися місцями в ролі резервних валют, зберігаючи відповідну рівновагу. Але основою цієї рівноваги було те, що і фунт, і долар були прив'язані до золота, саме воно й виступало якорем до валют того часу. Нині золотий стандарт остаточно скасовано, і саме це, тобто відсутність іншого якоря, виступає головною причиною домінування золота (Рікардз, 2018, с. 269). Спеціальні запозичення – це спеціальні квазігроші, які випускаються МВФ. Основною їх відмінністю є те, що вони не можуть використовуватися у приватних транзакціях, лише міждержавних. Головна проблема полягає в тому, що їх так само треба до чогось прив'язувати, і оскільки МВФ розташовується в США, то прив'язуватися вони будуть все до того ж долара. Золото в ролі резервної валюти має ту перевагу, що його мала кількість стає природним фактором щодо обмеження інфляції. Якщо зібрати все наявне на

сьогодні в світі золото, то з нього можна виплавити куб зі стороною близько 20 метрів. Кількість золота в світі поступово збільшується (геологи постійно видобувають нове і нове золото), але все одно це збільшення є надто повільним, щоб допускати якусь чуттєву інфляцію. Однак, золото в ролі валюти має надто багато противників (Кейнс узагалі говорив, що золото – це «пережиток варварів») (Рікардз, 2018, с. 276). Саме наявність золотого стандарту було однією з причин затяжного характеру світової економічної кризи 20-30-х років ХХ століття, і що саме країни, які відмовилися від золотого стандарту, вийшли з кризи набагато швидше (Рікардз, 2018, с. 279). Золото є природним обмежувачем грошової маси, відповідно, якщо грошова одиниця прив'язана до золота, це не дозволяє ввести в економіку необхідну для розвитку кількість грошей. Нарешті, якщо говорити про хаос, то будь-який хаос закінчується виникненням нового порядку, тобто, повернення до одного з трьох попередніх варіантів.

Джеймс Рікардз пише: «Цінність власної валюти – це ахіллесова п'ята держави. Якщо валюта обвалиться, разом із нею все піде шкереберть. ... Якщо ви знищите валюту, ви знищите всі ринки та державу. Ось чому сама по собі валюта є основною мішенню у будь-якій валютній війні» (Рікардз, 2018, с. 177 – 178).

Нинішня глобалізація, яка є насамперед фінансовою, починається не внаслідок якоїсь певної політики, а внаслідок взаємодії багатьох факторів. Після Другої світової війни світ виявився поділеним на два табори, розділені між собою залізною завісою. Держави з ринковою економікою намагалися встановити контроль над капіталами всередині країни, а паралельно змушені були протистояти загрозі із-за залізної завіси. Все це призводило до того, що вони змушені були об'єднувати свої зусилля в галузі економіки, в т.ч. зусилля щодо контролю над капіталом (Гаврилюк, 2000, с. 17 – 26). Таким чином, починається глобалізація, спочатку серед західних країн, а після краху соціалістичного проекту і розпаду СРСР вона розповсюджується на увесь світ. Нинішня глобалізація не була першою. Першою можна вважати глобалізацію, що тривала з кінця 80-х років ХІХ ст. і до 1914-го року. Друга глобалізація – це нинішня фінансова глобалізація, вона збільшила масштаби та взаємозалежність фінансів до

небачених раніше розмірів. Значною мірою це стало можливим завдяки сучасним засобам комунікації, інтернету та реактивним літакам. Перша ж глобалізація стала можливою завдяки телеграфу і пароплавам (Рікардз, 2018, с. 180).

Антитеза глобалізації – це меркантилізм (новою версією якого є державний капіталізм). Прихильники меркантилізму вважають, що основні багатства – це земля, продукти та золото. Відповідно треба робити все, щоб перешкоджати відтоку двох останніх за межі країни. Торгівля – це гра з нульовою сумою: набуток одного є втратою іншого. Тобто, торгівля – це форма війни. Відповідно держава має поставити під свій контроль зовнішню торгівлю (Рікардз, 2018, с. 181 – 182).

Монетаризм – економічна теорія, яка робить акцент на фінансовому регулюванні ринку і стверджує, що головний чинник збільшення національного ВВП – це збільшення грошової маси. В наш час монетаризм асоціюється насамперед з Мілтоном Фрідманом. Теорія останнього, якщо коротко може бути зведена до рівняння $MV=Py$, де M – загальна маса або кількість грошей у економіці, V – швидкість їх обігу, P – рівень цін, y – реальний ВВП. Основна проблема цієї теорії – це вирахування швидкості обігу грошей. На сьогодні надійних вірогідних способів такого обрахунку не існує. Швидкість обігу грошей є питанням довіри чи недовіри і страху споживачів. Фактично це питання поведінкової економіки (Рікардз, 2018, с. 212 – 216).

Суть же головної альтернативи монетаризмові в ХХ столітті – кейнсіанство, яке полягає в наступному. Якщо хтось втрачає свої прибутки, то він перестає витратити, зменшуючи тим самим загальний попит, що в свою чергу призводить до зменшення і втрати прибутків іншими. Починається ланцюгова реакція. Саме нею й пояснюються періодичні кризи ринкової економіки. Для того щоб швидко подолати кризу необхідне втручання держави. Тобто в часи кризи держава має взяти на себе збільшення попиту, відновлюючи тим самим економічне зростання.

Очевидно, що агенти ринку (принаймні абсолютна більшість з них) не є істотами суто раціональними, що вони підлягають усім тим пристрастям, страхам чи маніям, що і вся решта суспільства. Зокрема, це пояснює гіпотеза математика

Бенуа Мальденброта про те, що майбутні ціни на ринку залежать від попередніх, тобто, що ринок має свого роду пам'ять, наявність якої й пояснює усі стрибки цін на ринку (Рікардз, 2018, с. 228).

Характерною особливістю сучасної соціокультурної реальності є відчуття і усвідомлення «плинності», що пов'язана з трансформацією грошей. В культурі інформаційного суспільства виникають «віртуальні гроші», порожні знаки, за якими уже не стоять більше реальні відносини обміну, зв'язки людини з предметами, з іншими людьми і соціальними інститутами, гроші дійсно дають «діапазон можливостей», і раціоналізація полягає в його найбільш ефективному використанні. Щодо особливостей сучасної раціональності, то З. Бауман зауважує: «Робити вибір «в еру миттєвості означає прагнути до винагороди, уникаючи наслідків, і особливо зобов'язань, як можна передбачати такі наслідки. Довготривалі наслідки сьогоденної винагороди обмежують шанси на завтрашню винагороду...» (Бауман, 2008, с. 140). Такі ознаки раціональності, як методичність, орієнтація на планомірний рух до наперед намічених цілей у відповідності з ретельно прорахованими засобами їх досягнення, також втрачають універсальну значущість. В умовах «плинності» соціокультурної реальності похитнулись уявлення про однозначні причино-наслідкові зв'язки, лінійний детермінізм, відповідно, і про об'єктивні оптимальні шляхи досягнення цілей. Сьогодні в якості раціональної стратегії вимагає здатності не замикатися в жорстких рамках раніше намічених алгоритмів діяльності, а приймати спонтанні рішення на основі раптово відкритих не передбачених раніше перспектив.

Ще один зі специфічних типів раціональності, що притаманний сучасному суспільству є гральні практики епохи постмодерну з усіма її соціокультурними особливостями. Цей принцип раціональності робить можливим «упорядкування неупорядкованості», поєднання раціонального та ірраціонального на основі обмеженого включення в різні соціальні сфери, де можливий дух пристрасті, шансу, щасливого випадку. До параметрів гральних практик як гібридного типу раціональності відноситься свідоме прийняття відсутності чітких правил, однозначної детермінованості і каузальності в соціальних практиках, що вимагає

активної самоорганізації акторів і розвиток творчості; гіпертрофовану етику успіху; орієнтацію на ризики і щасливий випадок; зняття протиставлення реального і вигаданого. Саме такі якості грошей, як абстрактність, безособовість, універсальність сприяли розвитку гральних практик як частини фінансових відносин, бо вони не можливі або суттєво ускладнені тоді, коли справа стосується реальних факторів господарської діяльності: матеріальних виробничих активів, сировини, енергоносіїв, готової продукції. Коли віртуальні гроші більше не співвідносяться у сфері виробництва і обміну, які вони повинні репрезентувати, а пускаються, за висловом Ж. Бодріяра, у «вільне плавання» (Бодрийяр, 2000, с. 75), вони із закономірного переходять у випадкове і перестають бути тим, чим вони були для господарських акторів і звичайних зберігачів раніше – гарантією надійного майбутнього, що дозволяє захиститися від коливань ринку та різноманітних ризиків виробництва, від випадковостей долі і самі потребують захисту у фінансовій системі суспільства. Вплив грошей на людину в культурі інформаційного суспільства позначився процесами дегуманізації людини унаслідок утвердження інструментальної раціональності в її поведінкових кодах, що характеризує сучасний стан людської екзистенції.

3.3. Гроші як енергетична субстанція інформаційної єдності світу.

У своїй філософській концепції М. О. Лоський виділяє три види онтологічного вчення про матерію: гілокінетизм (матерія – це маса), динамізм (матерія – це сила), енергетизм (матерія – це енергія) (Лосский, 1995, с. 22 – 35). Одна з формул сучасної фізики пов'язує масу (вираження матерії) та енергії – $E=mc^2$, а в збірці афоризмів «Таємнича сила грошей» читаємо наступне: «Усе, що нас оточує, – це енергія... Гроші – теж енергія, до того ж найбільш потужна і займає друге місце після енергії любові, вона спроможна усім і всіма керувати і підкоряти собі (тому купити можна все, крім любові). Але це теорія» (Сорока, 2013, с. 21). «Чим більше віддаєш – тим більше отримуєш... Оскільки гроші – це

енергія, вона не повинна застоюватися. Таким чином, гроші повинні бути весь час в обігу, в русі» (Сорока, 2013, с. 24–25). Далі Петро Сорока цитує Достоевського: «Гроші – це карбована свобода» (Сорока, 2013, с. 44).

«Гроші – кров держави, – пише Томас Гоббс, – Під перетравлюванням я розумію перетворення всіх продуктів, які не споживаються у даний момент, а зберігаються для споживання в майбутньому, в щось еквівалентне їм за вартістю і разом із тим таке, що легко переноситься, не заважаючи пересуванню людей з одного місця на інше, щоби людина де б вона не перебувала, могла мати саме те харчування, яке є потрібним на даному місці. Такою річчю може бути золото, срібло та гроші. Бо золото і срібло, які високо цінуються майже в усіх країнах, є зручною мірою вартості усіх речей у міжнародній торгівлі, а гроші (з якого б матеріалу суверен би їх не карбував) є достатньою мірою вартості усіх речей усередині держави. За допомогою таких мір усі товари, рухомі й нерухомі, набувають можливості супроводжувати людину всередині держави та ... живлять кожен частину держави, так що перетравлювання є ніби кровотворенням держави. Бо природна кров утворюється таким самим способом із продуктів землі і, циркулюючи, живить кожен частину держави» (Гоббс, 1991, с. 195–196).

Гроші є також інформацією, та одночасно енергією (Ільїн, 2007, с. 49). Не існує жодних приладів, здатних вирахувати загальну кількість перетікання енергії в природі і людському суспільстві. Тим не менш, люди намагаються виміряти цю кількість. Власне таким приладом можуть вважатися гроші. Але це вже в жодному разі не є фізикою. Це вже метафізика. Гроші є метафізичними за своєю природою. Метафізичними тому що вони безрозмірні. Фізика – це наука про видиме, видимі речі і феномени, які можна чітко і строго виміряти. Те ж, що безрозмірне, знаходиться за межами фізики, є метафізикою. Крім того, метафізика – це наука про максимально загальні й універсальні категорії мислення та буття. Категорії, вироблені метафізикою, пізніше можуть використовуватися в т.ч. у фізиці. Микола Руденко називає гроші свого роду безрозмірним квантом енергії: «... цей квант сам по собі ... безрозмірний: сьогодні він несе одну кількість енергії, завтра – іншу. Все залежить від того, який був зібраний урожай. Це вже

фізика: закон збереження і перетворення енергії. Енергія зібраного зерна переливається з однієї виробничої сфери в іншу – від хліборобів до робітників, а від них у вигляді одягу, взуття та інших промислових виробів знову до хліборобів, а також до державних службовців» (Руденко, 2015, с. 134).

І далі: «Гроші – міра вартості і засіб обліку втіленої в товарах суспільної праці, яка є субстанцією вартості» (Руденко, 2015, с. 217). В ролі субстанції вартості марксистська філософія розглядає працю. Синонімом праці виступає робота (в т.ч. у фізичному розумінні). Тобто субстанцією вартості виступає сукупна робота усього суспільства. А оскільки ж робота та енергія вимірюються в одних і тих же одиницях, то виходить, пише Руденко, що субстанцією вартості виступає уся сукупна енергія, яка є у розпорядженні суспільства. Тобто вартість визначається енергетичними джерелами, які використовує людина, при цьому її, людини, праця лише спрямовує енергію, накопичену природою. Людина, стверджує Руденко, є лише провідником, а не генератором енергії. Генератором є сама природа (Руденко, 2015, с. 218–219).

У меркантилістів субстанцією вартості (вимірюваної грошима) є самі гроші. Однак, гроші – знак, метафізичний квант вартості, а не сама субстанція вартості. Згідно з фізіократами, всі види вартості породжуються землею і тільки землею. Микола Руденко, звертаючись до праць французького лікаря й філософа-економіста Франсуа Кене, переконаного фізіократа, який вважав, що все виробництво – це сільське господарство, розвинув досить цікаву теорію енергетичної природи буття, зокрема економічного. Якщо джерелом нових благ може бути лише земля, тобто природа, то єдині виробники – це ті, хто працює в сільському господарстві. Промисловість же не виробляє нових благ, вона лише переводить їх з одних форм у інші. Шматок необроленого заліза і цвяхи, виготовлені з цього заліза – це те ж саме залізо. В сільському ж господарстві, посіявши одно зерно, селянин одержує сто зерен. Тобто чиста добавка благ і вартостей. Саме тому додаткова вартість, вироблена в сільському господарстві, є первинною та абсолютною, а вартість, одержана в промисловості – суто вторинною та відносною. При цьому результати промисловості можуть впливати

на подальший розвиток сільського господарства, яке своєю чергою підштовхує подальше промислове виробництво. Взаємовплив, але першість усе одно належить природі і сільському господарству. Руденко називає економіку Кене фізичною, а економіку Маркса політичною (Руденко, 2015, с. 356–358).

Субстанцією вартості на думку, М. Руденка виступає Космічне Світло. Саме воно є першоджерелом енергії на нашій планеті. Завдяки йому зростають рослини, ними харчуються тварини, людина живиться м'ясом тварин та використовує їх в інших цілях, і т.д., і т.п. Везти постійно з собою м'ясо чи рослину занадто обтяжливо, тому їх замінюють знаками, грошима – «їх (м'ясо і зерно) заховали в гаманці: грошові знаки являють собою відображення якоїсь кількості зерна і м'яса» (Руденко, 2015, с. 223). Все починається з хліборобства. Саме воно дає первинну енергію, необхідну людині для життя і діяльності. Лише пізніше виникає промисловість, з якої ще пізніше, пише Руденко, виникає капітал. Таким чином, гроші є нічим іншим, аніж еквівалентом «сонячної енергії, що плине економічними артеріями» (Руденко, 2015, с. 225). Люди живуть коштом чотирьох видів виробничої енергії. Це абсолютна виробнича енергія vs відносна виробнича енергія; виробнича енергія, яка убуває проти енергії, що наростає, або енергія прогресу. Абсолютна виробнича енергія – це енергія біосфери, енергія дарів землі. Відносна виробнича енергія ж – це енергія техногенна. І та, й інша може бути убуваючою і невідновлюваною (вугілля, нафта, газ і т.п.) та відновлюваною, наростаючою (енергія органічна) (Руденко, 2015, с. 361–362). Далі ж за законом збереження енергії родючість землі (абсолютна енергія) перетікає в енергію промислових підприємств (відносна енергія) (Руденко, 2015, с. 366), з чого слідує, пише Руденко, що вартість усіх товарів визначається по-суті вартістю зерна, а «ціноутворення є істинно науковим тільки тоді, коли ним займається сама Природа» (Руденко, 2015, с. 367).

Природа є єдиним організмом, і подібно до того, як у звичайному організмі енергія, кров, повітря циркулюють по відповідним каналам від одних органів до інших, у природі так само одні речовини переходять у інші в ході циркуляції і переходу енергії з одних видів у інші. Людське суспільство також є частиною

природи. Способом циркуляції енергії в людському суспільстві стає ринок. Саме ринок є серцем економіки, серцем, яке прокачує кров (гроші, товари) по людському суспільству. Все відбувається синергійно (Руденко, 2015, с. 368). Ринок – це свобода, саме вона, свобода, здатна виробляти багатства (Руденко, 2015, с. 373).

Адам Сміт, на відміну від Кене вважає, що вартість народжується не з природи, а з праці. Без праці немає вартості. Саме на цю ідею (трудової вартості) спирається Карл Маркс. В цьому, вважає Микола Руденко, помилка. Франсуа Кене, будучи старшим сучасником Адама Сміта, якому той присвятив свою працю, не сперечався з ним і його теорією, вважаючи, що теорія, яка не узгоджується із законами природи, неминуче буде спростована. Єдиний момент – це те, що в економіці експеримент спростування чи підтвердження може тривати десятиліттями чи століттями (Руденко, 2015, с. 389).

Адам Сміт відкидає фізіократичну передумову. Справа в тому, що та економічна реальність, свідком якої він був, сприяла цьому. Англія багатіла завдяки торгівлі, тому робота сонця і землі залишилася поза увагою Сміта. Марксистки взяли на озброєння трудову теорію вартості, теорія ж фізіократична стала надбанням капіталістичного світу, вважає Руденко. Марксистки віддають перевагу безплідному (згідно з Кене) класу, пролетаріату. Диктатура пролетаріату (чи то комуністів), пише Руденко, знищуючи селянство, знищує тим самим основу не лише економічного процвітання, але також і самого життя (Руденко, 2015, с. 392–393).

«...Вартість, – пише Руденко, – не що інше, як синонім сонячної енергії, котра здобула ознаки енергії біологічної. І лише тому вона стає енергією нашої праці» (Руденко, 2015, с. 396). Для розвитку економіки і життя як такого необхідно забезпечити цій біологічній енергії таку ж свободу пересування, з якою в наших судинах циркулює кров. Інакше будуть тромби та гангрена. Таку свободу може забезпечити лише ринок. У Радянському Союзі були фіксовані ціни. Руденко порівнює фіксовані ціни з ситуацією, коли який-небудь бюрократ накаже припаяти стрілку вольтметра до якоїсь фіксованої позначки, щоб вона завжди

показувала те ж саме. Очевидно, що такому бюрократові місце в психушці. Результатом же зазначених дій може бути лише вибух дикого хаосу (Руденко, 2015, с. 396).

Назва «енергія прогресу» Руденко або «чистий продукт» фізіократів відповідає тій частині сільськогосподарської продукції, яку селяни вивозять на ринок. Тобто – це додаткова вартість, створена природою (Руденко, 2015, с. 460). В Адама Сміта ж додаткова вартість виникає лише через працю (Руденко, 2015, с. 465).

Німецький історик Вольфганг Шивельбуш присвячує свою книгу «Речі і люди» аналізу ідеї про те, що споживання є знищенням. Подібна ідея є простою й очевидною у випадку їжі. З речами складніше, але так само є очевидним, що речі зношуються (тобто знову ж таки знищуються) у процесі споживання (Шивельбуш, 2018, с. 19). Фізіократи вважали, що лише у сільському господарстві можливе вироблення нових цінностей, оскільки, лише природа може творити: на землі виростає новий врожай, худоба дає приплід тощо. У випадку ж промислового виробництва ми маємо просто переходи одних речей і речовин в інші – жодного створення. Шивельбуш пояснює фізіократію зі зміною парадигми у XVIII столітті з механістичної на віталістичну. Якщо раніше, в XVII столітті, природа сприймалася як годинник, заведений Богом, то тепер природа – це живий організм, який приводиться в дію й відтворює себе власною силою. Немає нічого дивного, пише Шивельбуш, що біологія і політична економія виникають приблизно одночасно. В біології життєва сила природи, в політекономії продуктивна сила економічної системи (Шивельбуш, 2018, с. 28). «Визначення фізіократами поля як фабрики чи машини виробництва злаків є відсутньою ланкою між сільським господарством і промисловістю», – пише Шивельбуш (Шивельбуш, 2018, с. 29). Причому мається на увазі не мануфактурна ручна промисловість, а промисловість автоматизована. Саме остання уподібнюється творчій і безособовій силі природи. Продукція такої промисловості, так само як і плоди природи, є серійною і повністю безособовою.

Споживання може бути визначене як свого роду негативне виробництво (Шивельбуш, 2018, с. 35). Фізіократи XVIII століття бачили в переосмисленні ролі сільського господарства можливість покінчити з хибною на їх думку промисловою політикою міністра Кольбера. Кризу, що охопила Францію у той час вони пов'язували саме з нею, вважаючи, що саме намагання Кольбера розвивати промисловість у Франції і є причиною кризи. Вони підкреслювали, що лише сільське господарство є основою національного добробуту. На їх виправдання слід відзначити, що французька промисловість того часу була зосереджена в основному на виробництві предметів розкоші (Шивельбуш, 2018, с. 79).

Світоглядні зміни психофізичного характеру були пов'язані з розповсюдженням машинного виробництва і заміною ручної праці працею машин. Індустріальна революція *de facto* реалізувала у певний спосіб тезу фізіократів про продуктивну силу природи (тобто не сама людина з її ручною працею, а щось поза межами неї є джерелом зростання). «Коли Маркс, – пише Шивельбуш, – називає автоматизоване виробниче підприємство «потужним організмом» виробництва, коло фізіократичної продуктивності природи замикається. Єдина відмінність між автоматизованою фабрикою та фізіократичним полем полягає в тому, що перша виробляє продукцію зі сталі, металу та сили пару, а остання – із землі, сім'я та сонячного проміння. В обох випадках виробництво є не що інше, як споживання раніше накопичених речовин і сил» (Шивельбуш, 2018, с. 84 – 85).

Мірча Еліаде був одним з перших, хто вказав на паралелі між алхімією та капіталізмом. Пізніше, як показала Памела Сміт, саме алхімія XVIII століття стала «сутністю торгівлі і промисловості в дистильованій формі» (Шивельбуш, 2018, с. 113). Причому мається на увазі не те, що алхіміки намагалися одержати золото і за його допомогою розв'язати ті чи інші економічні проблеми. Йдеться про те, що і алхімія, і економічна теорія намагалися здійснити трансмутацію, перенісши вище на нижче – філософський еліксир на грубу матерію або якісь вищі абстрактні ідеї у сферу виробництва (Шивельбуш, 2018, с. 114). Зокрема такий собі алхімік Бехер за підтримки Віденського уряду створив експериментальне

виробництво, на якому він експериментував не лише із способами отримання золота, але також з багатьма іншими речовинами. Новаторство, однак, полягало в іншому. Бехер, на 250 років випереджаючи свій час, *de facto* створив конвейер: кожен робітник виконував лише одну операцію, не знаючи геть нічого про її смисл та про кінцевий продукт. Робилося це, щоправда, не для підвищення ефективності, а задля збереження таємниці щодо технологій. Задля цього перевага віддавалася неписьменним працівникам (Шивельбуш, 2018, с. 115).

Давні машини – вітряки, водяні млини, вітрила, були радше інструментами для перенаправлення та передачі енергії, а не її видобування. Про видобування енергії можна говорити лише після винайдення парової машини (Шивельбуш, 2018, с. 117). Тут же про гроші. Згідно з Дж. Локком, власність є захопленням, заволодінням чи крадіжкою за допомогою праці, частки від природи. Праця ж – це продовження тіла, яке є безсумнівною власністю людини, а отже те, що здобуто за допомогою праці так само справедливо вважати власністю людини (Шивельбуш, 2018, с. 138).

Термін фіксація в алхімії означав не лише механічне збереження, але також перетворення леткого та рідкого на тверде. Праця – це щось летке, продукт праці сприймається як щось тверде. Всі мислимі поняття мають у своїй основі якісь конкретні образи, тобто щось тверде. Звідси необхідність визначення праці в той чи інший спосіб через її результати, продукти праці (Шивельбуш, 2018, с. 141). Гроші – це законсервована праця (Шивельбуш, 2018, с. 148). Гроші також уподібнюють до життя. Життя – це блиск, світло, сяйво, якщо виходити з чисельних філософій та релігій часів античності, а також середньовіччя. Гроші ж – це насамперед золото, благородний сьйний метал, еманация неба, світла, влади (Шивельбуш, 2018, с. 148 – 149).

Два останні десятиліття XIX століття були буквально одержимі ідеєю ентропії та теорією теплової смерті Всесвіту, що слідує за нею. І одне, й інше – це фізика. Одержимість же цими фізичними ідеями має психологічні корені, а саме ентропію психологічну, викликану багатоманіттям серійно виготовлених індустріальним виробництвом речей, які постають перед спантеличеним

індивідумом і ніби розчиняють його у собі, спричиняючи його смерть (смерть як індивідума і перетворення на щось безособове) (Шивельбуш, 2018, с. 169). Бальзак зазначав, що реальність складається з відображень, а відображення є реальністю (Шивельбуш, 2018, с. 182).

Капітал – це не просто певна сукупність грошей, капітал – це гроші, які роблять нові гроші, тобто капітал – це те, що має здатність до самозростання (Ільїн, 2007, с. 415). Капітал як такий не є суб'єктом, він є радше чимось на кшталт енергії чи матерії. Власне, суб'єктом, вищезазначеним глобальним суб'єктом як таким є фінансова олігархія. Таким чином, економічна цивілізація капіталізму визначається через смисловий ланцюжок вартість – гроші – капітал – фінансова олігархія (Ільїн, 2007, с. 418). Субстанція капіталізму – це свого роду енергетична соціальна стратегія, внутрішня іраціональна сила, а також одночасно ідеологія, яка ставить не на реальне виробництво та торгівлю, а на певні системні операції, спрямовані на встановлення контролю над ринком та одержання віртуального прибутку. Власне, глобалізація як така полягає в тому, що поруч із реальним світом постає його фінансовий двійник, який і є головним уособленням глобального проекту побудови вселенського Рах Оеconomіca (Ільїн, 2007, с. 451).

У глобальному суспільстві віртуальні гроші виявляються універсальним соціокультурним кодом, з притаманними йому формально-раціональними принципами побудови і функціонування, що не відображають в реальності процеси господарського життя й ринкових відносин. Раціональність грошей є не лише імпульсом розвитку господарства, але і привносить в нього джерело постійної напруги та конфліктів. Саме енергія ринку створила умови для нових грошових відносин у комунікативній спільноті, учасники якої мали рівний статус, не обмежений кровно-родинними відносинами. Взаємодія між монетарними кодами та базовими вартостями соціокультурного буття людини опосередкована тим, що гроші являють собою своєрідний енергетичний феномен, здатний виступати еквівалентом інших вартостей не лише в предметних взаєминах людей, але і в системі цінностей особистості. У сучасній економічній культурі з'явилися такі поняття як «фінансова антропологія», «економічна антропологія» та

«економічна аксіологія», які додатково проливають світло на гроші як енергетичну субстанцію у фінансових стосунках людей та їх грошову культуру. Критерії морально-етичних, аксіологічних, психологічних чинників господарсько-економічної і фінансової діяльності людей входять у сферу вивчення культурної і економічної антропології, які розкривають особливості монетарної свідомості і монетарної поведінки у різноманітних дарообмінних формах стосунків, функціонування інститутів фінансового регулювання та способи ціннісного освоєння дійсності, який опосередковується енергією грошей.

3.4. Фрактальний характер сучасних фінансів в полі культури.

Трансформація грошових відносин є частиною глибших і ширших трансформацій цивілізації. Економіка в соціокультурному контексті людського буття є частиною космологічних, релігійних, соціальних уявлень. Не лише архаїчна економіка спиралася на циркуляцію дарів, але також і космологія та релігія (Eisenstein, 2016, с. 33).

Коли все починає визначатися грошима, то недостатність грошей породжує недостатність усього іншого. Життя перетворюється на рабство, його метою стає виживання. Одним із основних індикаторів поневолення стає монетаризація часу. Тобто, маємо два паралельні процеси: монетаризацію економіки та квантифікацію часу. Тварини, діти, первісні люди живуть тут і зараз, не задумуючись про майбутнє. В мовах первісних людей часто взагалі відсутня категорія часу. Відсутні можуть бути навіть такі слова як «вчора» чи «завтра». Схоже ставлення до часу спостерігається також у сільській місцевості. Час є надлишковим. І лише в містах час квантифікується, стаючи все більш обмеженим (Eisenstein, 2016, с. 63).

Новий час характеризується прагненням до раціоналізації усіх сфер життя: не лише економічних відносин, але також усіх інших сфер людського життя та діяльності, хоча людська природа не є суто раціональною. Людина може раціоналізувати лише певну частину своєї психіки, інші ж її частини, на

раціоналізацію яких не вистачає психічної енергії, залишаються прихованими та ірраціональними, складаючи тінь (за К.-Г. Юнгом). Тінь виступає іншим боком того, що є усвідомленим і раціоналізованим. Бернард Літар пропонує поширити це також і на економічні аспекти життя суспільства. В результаті в нього виходить наступна схема.

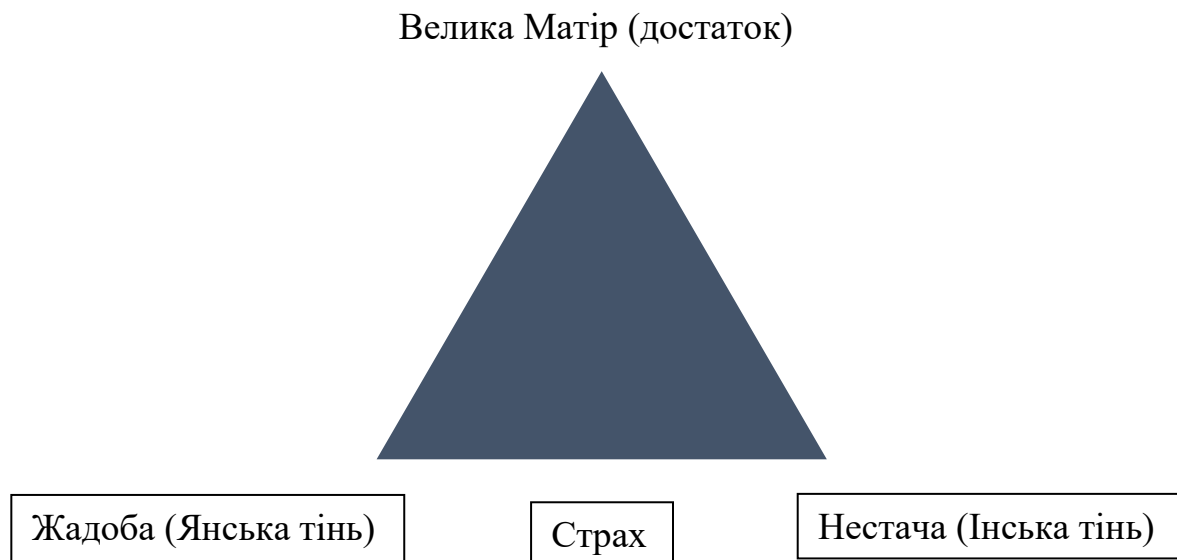

Рис. 9. Архетип сучасної економіки та його тіні (Lietaer, 2000, с. 31).

Чоловічі і жіночі гроші Бернард Літар пропонує трактувати як інські та янські гроші. До чоловічих грошей відносяться монети з дорогоцінних металів – вони є засобом накопичення, капіталом і лише опісля цього засобом обміну. Гроші жіночі – це гроші-предмети (рис, зерно, мушлі, ножі тощо), що можуть використовуватися також і за своїм прямим призначенням. Їх основна відмінність від чоловічих грошей полягає в тому, що їх не можна накопичувати у великих кількостях, тобто вони не можуть бути засобом накопичення і зберігання капіталу (Lietaer, 2000, с. 88 – 89). Чоловічі (янські) гроші є капіталом, а отже засобом спекуляцій, фінансових бульбашок тощо. Реальний добробут пов'язаний із жіночими (інськими) грошима (Lietaer, 2000, с. 92).

Янські та інські цінності (Lietaer, 2000, с. 73)

ЯН	ІНЬ
Змагання і конкуренція	Співпраця
Накопичення	Дар
Раціональність, аналіз	Інтуїція, емпатія, синтез
Логічність, лінійність,	Психо-емоційна нелінійність,
Менталізованість	Парадоксальність
Визначеність	Амбівалентність
Технології	Міжособистісні зв'язки
Експансія	Крнсервація
Незалежність, індивідуалізм	Взаємозалежність, колективізм
Планування	Самоорганізуючий хаос
Причинність	Синхронія
Редукціонізм (частини визначають ціле)	Холізм (ціле визначає частини)

Чарльз Кайндлбергер (CharlesKindleberger), проаналізувавши фінансові кризи за період від 1618 до 1990 року, дійшов висновку, що всі вони були пов'язані з масовими психічними істеріями (Lietaer, 2000, с. 98 – 99).

Літар пропонує представити архетипову герменевтику фінансових криз у вигляді таблиці:

Архетипи фінансового ринку (Lietaer, 2000, с. 111)

Фаза	Фінансовий ринок	Архетип
1	2	3
Зростання	Спеціалісти говорять про великий потенціал.	Аполлонівська гіперраціональність, передрікання майбутніх здобутків.

продовження табл. Архетипи фінансового ринку

1	2	3
Ажіотаж	Залучаються масові дрібні інвестори.	Наївне дитя, що йде угору.
Паніка	Бульбашка лускає, починається паніка.	Оргіастичне безумство, Діоніс розчленований.
Збирання уламків	З'являються комітети експертів, які намагаються встановити регулятивні правила, щоб «ніколи більше».	Повернення Аполлона, Діоніс повертається в підземний світ (у несвідоме).

Періодом справжнього процвітання, вважає Літар, було середньовіччя X – XIII століття. В більшості політій гроші перебивалися кожні 7 – 10 років, тобто накопичувати їх не було особливого сенсу. Більше того, були розповсюджені жіночі гроші (Lietaer, 2000, с. 140).

Орієнтири патріархального та матріархального суспільства (Lietaer, 2000, с. 201).

Патріархальне суспільство	Матріархальне суспільство
Економічні аспекти фінансової системи	
Нужденність	Достаток
Накопичення грошей	Обіг грошей
Конкуренція	Співробітництво
Постійне зростання	Стабілізація
Соціальні та психологічні аспекти	
Індивідуалізм	Колективізм
Концентрація влади	Групове прийняття рішень
Завоювання	Підтримка

Андрогін виступає як символ інтегральної економіки. Єдність суспільства та ринкова економіка як відображення колективного несвідомого.

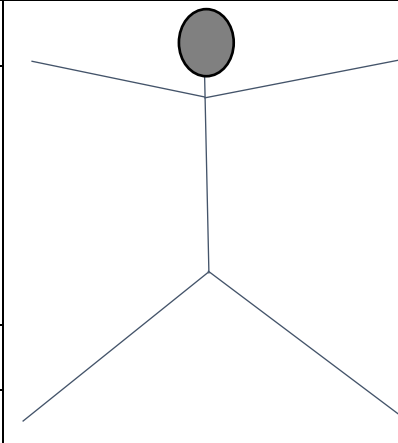
Наполовину чоловік		Наполовину жінка
Національна валюта		Неформальні «валюти»
Конкуренція та нестача		Співпраця та достаток
Янська економіка		Інська економіка
Фінансовий капітал		Соціальний капітал
Комерційні трансакції		Суспільні трансакції
Фізичний капітал		Природний капітал

Рис. 10. Архетипи чоловічої та жіночої економіки (Lietaer, 2000, с. 207).

Перша суто людська семіотична система – це мова. Друга, заявляє Літар, не писемність, як звичайно думають, а саме гроші. Грошові еквіваленти з’являються до появи писемності. У шумерів, – народу, який уперше винайшов і почав використовувати писемність, вона спочатку вживалася лише для запису рахунків (Lietaer, 2000, с. 228).

Майже в усіх цивілізаціях, заявляє Літар, один із п’яти архетипів залишався не проявленим. У доіндоєвропейського населення Європи не проявленим був архетип воїна, тому воно виявилось беззахисним перед войовничими індоєвропейськими племенами, які перебили усіх чоловіків і забрали в рабство жінок – звідси поява феномену рабства в історичну епоху. В Античній цивілізації неактивованим був архетип любові, внаслідок чого християнство змогло подолати античність. У сучасній цивілізації неактивованим є архетип Великої матері-годувальниці, тобто архетип достатку.

Звідси, продовжує Літар, слідує гіпотеза про те, що коли цивілізація з яким-небудь неактивованим архетипом стикається з іншою цивілізацією, у якої цей архетип активований, то друга перемагає і знищує першу (Lietaer, 2000, с. 247 – 249).

«Подібно до багатоклітинного організму людство як колективна істота потребує органів, підсистем, а також засобів їх організації. Гроші разом із символічною культурою, комунікаційними технологіями, освітою і т.п. є інструментами розвитку цього. Вони є також гормоном росту, який одночасно

стимулює зростання та керує його проявами. Здається, що сьогодні ми досягли меж зростання, що означає кінець періоду дитинства людства. Усі наші органи сформовані, деякі з них насправді вже пережили час своєї потрібності і тепер мають бути редуковані до атаківістичних форм» (Eisenstein, 2016, с. 150).

Можливо, що нині ми потребуємо якоїсь нової форми грошей, які б лише координували функціонування, а не стимулювали зростання цього мегаорганізму (Eisenstein, 2016, с. 151).

Сьогоднішня грошова система є проявом ментальності злиденності, ментальності, яка формувалася протягом останніх століть. Тобто, якщо зміниться ментальність, то зміниться і фінансова система (Eisenstein, 2016, с. 202). Програмування економічної успішності є засобом втечі від відчуття провини через те, що особисте процвітання можливе лише за рахунок інших (одні багаті, тому що інші бідні). Загальне ж, спільне процвітання усього суспільства можливе лише за рахунок природи (природних ресурсів) або культури, здоров'я тощо. Все це тому, що сучасна фінансова система заснована на принципі розділення (Eisenstein, 2016, с. 203). Кредо старої системи «більше одному – це менше іншому» – це кредо его як окремої, відокремленої від решти світу сутності. Нове кредо має бути «більше для мене – це також більше для тебе» (Eisenstein, 2016, с. 250). Існує багато людей, обдарованих якостями, які могли б принести користь іншим. Однак, більшість з них залишаються непотрібними в сучасній системі, тому що за них не платять гроші. Не платять тому, що грошові відносини побудовані таким чином, щоби наvertати суспільство до індивідуалізму (відчуття відокремленості від решти світу та суспільства) (Eisenstein, 2016, с. 253).

Протягом XIX – XX ст. складається глобальна система всесвітньої цивілізації, яка спирається, насамперед, на принципи економічної ефективності та грошового практицизму. Економісти схильні визначати її як глобальне фінансове суспільство, якому відповідає певний антропологічний тип. Homo economicus або Людина Економічна, яка поступово трансформується у певний тип Постлюдини, що постійно перебуває всередині «грошової аури», яка і визначає сучасну

парадигму світосприйняття. Таким чином, дослідження грошей є *de facto* дослідженням життя (Ільїн, 2007, с. 20 – 23).

Феномен грошей постійно демонструє «єдність логічного і алогічного», надаючи невичерпний матеріал для рефлексивної свідомості (Ільїн, 2007, с. 24). В. Ільїн пише: «Гроші – це та ідеальна сила, завдяки якій зміст соціально-економічного, господарського процесу можна виразити як прагнення перетворити «мертву матерію», що діє з механічною необхідністю, на живе тіло, з його «органічною доцільністю» (Ільїн, 2007, с. 26). Тому остаточно цю мету можна визначити як перетворення всього космічного механізму на потенційний чи актуальний організм, подолання необхідності свободою, механізму – організмом, причинності – доцільністю. Так гроші стають «усім», а фінансові смисли – основними» (Ільїн, 2007, с. 26).

Подібно до того, як ми вимірюємо відстані в кілометрах, а час у годинах, так же, пише Володимир Ільїн, ми вимірюємо вартість послуг та затрачених зусиль у грошах. Оскільки усі людські дії відбуваються у часі, то звідси цілком логічно впливає знаменита сентенція, що час – це гроші (Ільїн, 2007, с. 27). В Новий час життя раціоналізується. Протестантизм, який Макс Вебер пов'язує з виникненням і розповсюдженням капіталістичних відносин, робить акцент на спасінні через успіх у праці. А оскільки міра такого успіху вимірюється переважно грошима, то можна говорити про те, що гроші набувають також духовно-культурного виміру. З часом капіталізм кардинально змінює людське суспільство і його культуру, в якій, пише В. Ільїн, «гроші через свою зрозумілість і всесильність стають заміником, який не має конкурентів» (Ільїн, 2007, с. 29).

В цій новій капіталістичній культурі гідність людини починає визначатися через її фах. Людина стає фахівцем, рівень якої й визначається кількістю грошей, які вона може заробити. Єдине обмеження – це те, що це має бути чесна праця. Гроші, зароблені чесною працею, так само є чесними. Звідси один крок до теорій трудової вартості (Ільїн, 2007, с. 37).

Людина взаємодіє з оточуючим світом через дію, осмислену дію, яка є працею. Саме праця змінює світ навколо людини, а також служить тим

інструментом, за допомогою якого долається соліпсизм і встановлюються відповідні межі між суб'єктом і об'єктом. У ході праці й перетворення оточуючого світу людина створює господарство. Економіка – це господарство, персоніфіковане через гроші. Отже, на рівні економічної монетарної свідомості так само встановлюються відповідні аспекти суб'єкт-об'єктної дихотомії.

Перед суб'єктом-носієм монетарної свідомості розгортається оточуючий світ, але цей світ є монетаризованим, тобто позбавленим цілої низки барв, емоцій, потреб, інтересів. Тобто це світ абстрактний, абстрагований, світ *homoeconomicus*-а.

На перший погляд, гроші є вторинними щодо суто виробничої діяльності. Мислителі правого спрямування особливо схильні до недооцінювання гуманітарної ролі грошей, ставлячи на перше місце такі загальноприйняті цінності як віра, батьківщина, слава, любов, нація тощо. Але всі вони є цінностями радше колективними, і тому в сучасному індивідуалізованому суспільстві організуюча роль грошей є набагато більшою. Власне, гроші не відмінюють зазначені цінності, вони лише стають свого роду загальним еквівалентом стосовно них також. Остільки, оскільки гроші емітуються державою (чи іншими структурами, які представляють насамперед верхівку суспільства), то можна говорити, що «грошова система – це владна експлуататорська вертикаль» (Ільїн, 2007, с.40). «Гроші, – пише В. Ільїн, – є тією ідеальною силою, тим поняттям, що виступає формою активної діяльності. Ця їх здатність, властивість викристалізувалася у процесі історичного розвитку соціуму і людини. Ідеальне безпосередньо існує тільки як форма (спосіб, образ) діяльності соціокультурної людини, спрямованої на зовнішній світ. Ідеальне є особлива функція людини в її суспільно-трудова діяльності...» (Ільїн, 2007, с. 43). Тобто, *de facto* і гроші, і капітал – явища ідеального характеру, свого роду ідеальне віддзеркалення об'єктивної, матеріальної дійсності. Вони не в матеріальних речах та діях, а поза ними; вони – персоніфікація ідеального віддзеркалення цих речей і дій у людській свідомості.

Завдяки грошам і капіталу людська свідомість виходить за межі суто предметного світу, світу речей, і стає монетарною свідомістю, набуваючи суто

грошового характеру (Ільїн, 2007, с. 429–430). Гроші сучасної монетарної свідомості не є класичними об'єктивними грошима, вони, навпаки, є суб'єктивними, і вони зі своєї суб'єктивності творять нову, віртуальну реальність, яка проявляє тенденцію відмінити свідомість об'єктивної реальності. Останнє веде до соціального регресу – особистісні та статусно-соціальні відносини витісняються відносинами грошовими. Фінансова революція долає економіку реального господарювання. Поняття економічної ефективності тепер зводиться до наростання капіталу, а не збільшення реальних матеріальних благ. Тобто починається маніпулювання не просто грошима і вартістю, а лише грошима і вартістю (Ільїн, 2007, с. 434 – 438). Фінансові послуги – це кредит, далі відсоток, ще далі цінні папери і ринок цінних паперів. Тобто не реальна економіка і господарські відносини, а гроші і капітали управляють світом (Ільїн, 2007, с. 442).

Джорж Сорос, автор відомого концепту економічної рефлексивності, відзначає, що гроші не є простим відображенням стану справ у господастві, вони є засобом рефлексивності. Гроші і реальні явища пов'язані рефлексивно (тобто є взаємним відображенням одне одного і взаємно впливають одне на одне) (Ільїн, 2007, с. 443).

Нинішня епоха – це епоха Постмодерну, яка прийшла на зміну епосі Модерну, а остання – на зміну Премодерну. Одночасно епоху Модерну можна ототожнити з економічною цивілізацією, а Постмодерну – з фінансовою (Ільїн, 2007, с. 445). Фінансова економіка – це свого роду alter ego Постмодерну. Подібно тому, як постмодернізм як система уявлень означає відмову від мета-наративів, на зміну яким приходять гра симулякрами, так фінансова економіка означає, що наперед виходять не реальні матеріальні цінності, а абстрактні гроші і вартості, які власне і творять матеріальну реальність. Тобто, не гроші для економіки, а економіка для грошей. Постмодерн – це подолання уявлень і традицій Модерну з його принципами класичної раціональності. Постмодерн потребує нової системи раціональності, одним з проявів якої і є фінансова економіка. Класичний веберівський капіталізм поступово переростає у щось інше. Якщо класичний капіталізм – це капіталізм націй та реальної економіки з її виробничою етикою, то

фінансова цивілізація постмодерну намагається це все відмінити, замінивши глобалізацією, планетарним космополітизмом та крайнім індивідуалізмом. Фінансова влада звільняє людину від суспільства як такого (Ільїн, 2007, с. 446–447).

Постмодерн означає скасування усіх абсолютних метанаративів, систем цінностей та уявлень. Можна навіть говорити про те, що постмодерн – це звільнення від об'єктивної реальності як такої. Справа в тому, що якщо розуміти істину як відповідність наших знань і уявлень реальності, то перша проблема, яка виникає – це проблема характеру реальності, що пізнається. Вона полягає в тому, що ми не можемо вийти за межі нашої свідомості для того, щоб доторкнутися до реальності як такої. Ця проблема ілюструється відомим ментальним експериментом «мізки у пробірці»¹⁹. Це метафізика, метафізика в чистій середньовічній формі. Тобто метафізика, основним питанням якої виступає запитання, чи існує об'єктивна реальність як така і, якщо існує, то що вона собою являє. Якщо ж не лізти у такі метафізичні хащі, то проблему можна переінтерпретувати на гносеологічний рівень. Тут усе зводиться до проблеми того, що ми сприймаємо об'єктивну реальність крізь призму тих чи інших концептуальних уявлень, за межі яких ми не можемо вийти, і в результаті цього виникає феномен, що його репрезентує теза Куна-Фейєрабенда. Вона говорить про те, що одні й ті ж самі факти інтерпретуються по-різному в рамках різних теорій чи систем світогляду²⁰ (Білецький, 2001, с. 61 – 62). Таким чином, реальність для нас – це певні системи уявлень і якщо постмодерн відмовляється від метанаративів, то тим самим він відмовляється і від реальності як такої. Все переміщається у віртуал. Єдиний зв'язуючий елемент, якого неможливо позбутися – це гроші. Вони – це універсальний засіб і реальна сила, яка визначає всі аспекти життя і важить набагато більше в житті конкретної людини, аніж істини філософії, науки та культури.

¹⁹Художньою репрезентацією цього експерименту є всесвітньо відомий фільм «Матриця».

²⁰Власне: факти формулюються мовою теорії; альтернативні теорії мають різні концептуально-мовні каркаси; звідси слідує, що не існує фактів, на основі яких можна зробити раціональний вибір на користь однієї з теорій (8, с. 71].

Власне, сила грошей для морально-культурної свідомості є запереченням усіх тих культурних цінностей та уявлень, які склалися упродовж віків і являють основу традиційних уявлень про духовність (Ільїн, 2007, с. 461).

Як пише В. Ільїн: «Гроші свідчать про можливість окремого існування всезагальної цінності від будь-якої конкретної негрошової (нематеріальної, духовної) цінності, але при наявності навколо конкретних огрошівлених цінностей всезагальної цінності. Рух кількості, сум грошей свідчить про виникнення нової системи цінностей, котрі перетворюють усталені уявлення про цінність на нову систему цінностей, які трансформують також і духовні самовизначення людини» (Ільїн, 2007, с. 462).

Історія людського суспільства є історією глобалізації, яка відбувалася в різних формах, на кшталт імперій, військових і торгових союзів, цивілізацій, на різній основі: військової сили, торгових інтересів тощо. Особливість нинішньої глобалізації, як уже зазначалося, це те, що вона відбувається насамперед на фінансовій основі. Її основа – гроші і капітали. Відповідно, людина в її умовах повністю підкорена «ірраціональній фінансовій доцільності, яка випереджає певні реальні й усвідомлені спрямування» (Ільїн, 2007, с. 465).

Центрованість була основою самоідентифікації людини модерну. Людина постмодерну, не зважаючи на відсутність центру, також має самоідентифікацію. Вона, однак, є плаваючою і *de facto* редукується до соціальних ролей-масок, які регулярно змінюються упродовж життя чи навіть, упродовж однієї доби. Ідентичність змінюється за принципом моди (Ільїн, 2007, с. 472). Звідси так званий шизопроецес та шизоаналіз (Ільїн, 2007, с. 473). Шизо- означає розщеплення, децентрацію, номадизм. Тобто людина постмодерну не є чимось усталеним і конкретним, але є чимось плинким і змінним, соціальним тілом без органів (Дельоз, 1996, с. 181).

Всеваддя, влада, першопочаток, *ἀρχή* – трансцендентна основа буття, згідно з античною метафізикою. Тепер його місце займають гроші. Вони стають трансценденцією. В. Ільїн вважає, що в епоху постмодерну фінансовий аспект стає третьою природою людини. Перша природа біологічна, друга – це культура, і

нарешті, фінансова є третьою. Саме вона вириває сучасну людину за межі природи, техніки, реальної економіки в галузь віртуального (Ільїн, 2007, с. 474). Якщо цінності епохи премодерну антиматеріальні (душа як антитеза тілесного, духовне— матеріального – «збирайте скарби не на землі, а на небі» (Мт 6:19), модерну – нематеріальні (матеріальне є лише засобом самореалізації людини в світі, розкриття її центрованої сутності), то цінності епохи постмодерну, вважає В. Ільїн, є постматеріальними (тобто матеріальне переміщується у сферу віртуального) (Ільїн, 2007, с. 475).

Сучасний історик економіки Річард Сіфорд пише: «Позбавлені будь-яких особистих асоціацій, гроші є чимось проміскуїтетним, чимсь, що може обмінюватись будь-ким на будь-що, не зважаючи на жодні негрошові, міжособистісні відносини» (Eisenstein, 2016, с. 77).

Тобто, гроші ведуть до деперсоніфікації міжлюдських стосунків. Відбувається абстрагування економічної сторони життя від усіх інших. Паралельно гроші стають універсальною ціллю господарської діяльності, ціллю, яка у подальшому породжує усі інші телеологічні ідеї сенсу життя, есхатології, просвітління, останнього суду тощо. Також абстрактні грошові знаки, на відміну від фізичних товарів як засобів обміну, створюють можливість необмеженого накопичення. Звідси усі сучасні ідеї нескінченного економічного зростання, що є основою багатьох сучасних економічних теорій (Eisenstein, 2016, с. 80 – 88).

Антиматеріальний характер премодерної аксіології спирається на релігію та аскетизм. Тобто протиставити себе гріховному матеріальному світу – це подвижницький героїзм. Чуттєве й тілесне є низьким і гріховним, від нього потрібно відштовхнутися, щоби піднятися до висот духовного і трансцендентного. Матеріальне, гроші, економічні трансакції в основному засуджуються як щось низьке і гріховне. Модерн спирається на принцип об'єктивної реальності, відмовляючись від містичного символізму та трансценденталістської аксіології. Матеріальне, тілесне, реальне – це тверда основа людського життя та самореалізації. Однак сама самореалізація не зводиться до матеріального. Сенс у тому, щоби, спираючись на об'єктивне й

матеріальне, розкрити свої потенції та трансформувати саму матерію. Трансформувати в науці, мистецтві, повсякденному житті. Трансформувати її навколо і завдяки власному центрові. Звідси необхідність таких протестантських (за М. Вебером) чеснот, як тверезість, раціональність, наполегливість, працьовитість, розрахунок, цілеспрямованість, земний аскетизм (Вебер, 2018, с. 87).

Відсутність центру, децентрованість, дивідність визначають постматеріальний характер аксіології постмодерної. Її цінності зовнішньо можуть нагадувати цінності модерну, але лише зовнішньо. Справа в тому, що вони призначаються не для індивіда, особистості, а для «дивіда», споживача, конформіста. В епоху модерну та премодерну та анти- чи нематеріальних цінностей основою життя виступали праця та реальна економіка, реальні матеріальні предмети. В епоху постмодерну на перший план виходять т.зв. *індекси*. Індекси економічного розвитку, зростання, рівня життя, медичного чи іншого обслуговування, індекс людського капіталу, чисельні суто фінансові індекси (Ільїн, 2007, с. 479 – 480). Тобто не діяльність, а віртуальність. Власне реально-економічною передумовою цього стає постійно зростаюче підвищення ефективності праці, внаслідок якого суспільство нестачі перетворюється на суспільство надлишку та переситу, в якому на перший план виходить не виробництво благ, а їх розподіл. Це переводить економіку на віртуальні рейки, де вартість командує реальністю (Ільїн, 2007, с. 481). Проявами віртуалізації економіки стають економічний детермінізм та грошова залежність, пише В. Ільїн (Ільїн, 2007, с. 483). Останнє руйнує традиційні системи аксіології, що, однак, не скасовує загального принципу гуманізму. Якщо традиційний модерний гуманізм є ідеократичним (тобто спирається на певні уявно-абстрактні цінності) та ідеологічним (намагається нав'язати відповідну ідеологію суспільству), то гуманізм постмодерний просто тяжіє до суб'єктивності та, як наслідок, аксіологічного плюралізму.

Зміна епохи викликає відчуття трагедії, кінця світу, загибелі культури і всіх цінностей. але це відчуття тимчасове. На зміну йому приходить відчуття чогось нового, пошуку. Так, на зміну декадансу на межі XIX – XX століть приходить

авангард художній, філософський, політичний, і навіть науковий – наукові революції першої половини ХХ століття. Власне очевидним є те, за усіма зазначеними процесами стоять процеси в людській свідомості, несідомому, уяві, фантазіях і т.п. Поведінкова економіка – це напрямок, що виникає на стику економіки та психології. Так, наприклад, емпірично було встановлено, що люди надають більшої ваги економічним втратам, аніж аналогічним виграшам. Для того щоб забезпечити відчуття рівності між першими і другими, необхідно щоб сума виграшу у 2,25 рази перевищувала суму втрати (Шавалюк, 2017, с. 18). В українському контексті це проявляється у наступних моментах. Багато українців віддають перевагу роботі з меншою оплатою, але з можливістю додаткових чи лівих приробітків, або навіть можливістю крадіжок перед роботою з вищою оплатою, але без таких додаткових можливостей і те, що підприємці свідомо занижують офіційну зарплату, щоб не опинитися у збитках через масові крадіжки (Шавалюк, 2017, с. 19). Тобто поведінка типового українця не відповідає поведінці *homoeconomicus*-а.

Циклічний характер локальних і світових фінансових криз може бути представлений за допомогою фрактальної моделі (фрактал – багатоступенева система, яка повторює повністю чи частково свої структури на кожному новому етапі свого розгортання). Як стверджують сучасні науковці: математики, фізики, які займаються проблемами космології – геометрія нашого світу має фрактальний характер. Один із розробників фрактальної теорії – Бенуа Мандельброт стверджує, що економіка, зокрема фінанси так само можуть бути репрезентовані за допомогою фракталів (Мандельброт, 2004). Нелінійна фрактальна теорія прогнозування ринків виходить із наступних положень:

1. Валютний ринок володіє певним видом довготривалої пам'яті на довгострокових інвестиційних горизонтах - тобто минула поведінка ціни буде впливати на її майбутнє значення.
2. Деякі зміни ціни відбуваються через відповідні зміни інформації та невизначеності майбутніх фінансових.

3. Параметри фінансових рухів можуть залишатися приблизно постійною протягом року, а потім раптово може надовго вирости. Великі цінові скачки стали звичайними явищами (Мандельброт, 2004, с. 93).

В основі фрактальної природи фінансових ринків лежить циклічна природа людського колективного несвідомого, про яке пише Б. Ліетар. Якщо ці коливання можна представити фрактальним чином (інь – ян, дар – профіт, які повторюються на кожній новій стадії розвитку суспільства), то відповідно так само ж можна репрезентувати розвиток світових фінансів. Єдине обмеження фрактальних повторів – це властивості субстанції, тобто чи може відповідна структура бути повтореною у відповідних масштабах. Стосовно економіки це означає, що товар, що забезпечує вартість грошей, має тенденцію до зростання. Люди завжди намагаються видобути більше золота, нафти, товарів виробництва. Можна, наприклад, уявити, що таким товаром стане чиста вода, чисте повітря, екологія взагалі. Тоді гроші будуть не руйнувати, а зберігати та відтворювати природу (Eisenstein, 2016, с. 273 – 274). Як сказав Лестер Браун, соціалізм загинув тому, що не зміг представити економічну істину, капіталізм, можливо, загине тому, що не зможе представити істину екологічну (Eisenstein, 2016, с. 277). Система фетишів постає як тотальне товарне виробництво репрезентоване через інкарнацію у вигляді грошей. Сьогодні люди продовжують втрачати здатність раціонально використовувати спільні ресурси, а все частіше опосередковано взаємодіють через фетишизовані форми грошей, приносячи своє реальне буття і взаємовідносини в жертву бездуховним речам в соціокультурній реальності.

Сучасна капіталізація грошей суттєво змінила морально-етичні відносини між людьми. На думку Ж. Бодріяра, сьогодні у соціумі не існує ні свободи, ні вибору, ні можливості приймати самостійні рішення, оскільки будь-які рішення, пов'язані з мережею, інформацією і комунікацією завжди будуть серійними, фрагментарними, нецілісними. Для семіотичної системи фінансів характерним є зведення будь-якої речі до універсального еквіваленту, формування єдиної форми світового масштабу і домінування феномену грошей як універсальної основи взаємозв'язку людей.

Гроші, як первинна абстракція, породжують інші абстракції, на яких тримається фінансова система. Остання, сама будучи абстрактною, веде до абстрагованого і спрощеного погляду на людину і соціокультурну дійсність, породжуючи все нові абстракції. Якщо ж спробувати уявити процеси розвитку фінансів та фінансових інститутів за допомогою абстрагованих схем, то ці схеми носять емерджентний і синергійний характер, а їх відображенням виступає фрактальна семіотика.

Висновки до третього розділу

Аналіз феномену власності і грошей в соціокультурних контекстах передбачає не лише раціональне пізнання, але і чуттєвий досвід, естетичне, моральне і релігійне споглядання, вивчаючи значення традицій, норм, забобони, їх місце в світовій економічній свідомості. Філософсько-антропологічний вимір феномену власності виходить на рівень осмислення в контексті розуміння свободи, творчості, мудрості, які покликані зняти суперечності людини і світу, матеріального та ідеального, добра і зла.

Феномен грошей має також очевидні інформаційний та енергетичний потенціали. Людське мислення розвивається в напрямку від чуттєво-конкретного до мисленнєво-абстрактного, що проявляється *de facto* в усіх сферах людської життєдіяльності. Разом із тим слід відзначити, що людська свідомість має певні межі щодо абстрагування. Ці межі долаються через персоніфікацію чи образну репрезентацію абстрактного. Почуття і феномен власності в людському суспільстві є проявом ментальної операції персоніфікації екстрапольованих функцій. Власність стає первинним фундаментом майбутніх економічних відносин. Далі йдуть стадії економіки дару та, пізніше, економіки профіту, на якій власне і з'являється феномен грошей.

Подальший розвиток економіки відбувається через гроші, які у процесі цього розвитку так само стають усе більш абстрактними – від грошей-предметів до

грошей суто віртуальних. Слід відзначити, що різним стадіям розвитку суспільства відповідає за рівнем абстракції свій домінуючий тип грошей. Так, на аграрній стадії гроші є суто конкретними: спочатку це гроші у формі предметів чи товарів (ножі, зерно, мушлі), пізніше – гроші як відміряні шматки дорогоцінних металів. Тобто, цінність грошей визначається цінністю предметів чи матеріалів, які їх, гроші, репрезентують. На індустріальній стадії гроші поступово втрачають прямий зв'язок з тим, що їх представляє – з'являються і починають широко використовуватися паперові гроші, які є суто абстрактною мірою, свідомством міри боргу. Спочатку вони ще певним чином прив'язані до «реальних» мір цінності, золота і срібла, однак цей зв'язок тепер не є прямим – паперових грошей випускається у декілька разів більше, ніж мається в наявності золота і срібла – пізніше і ця прив'язка скасовується. І, нарешті, на постіндустріальній чи інформаційній стадії, гроші ще більше віртуалізуються (абстрагуються), перетворюючись урешті-решт на криптогроші. Взаємодія людей у процесі їхньої життєдіяльності та вироблення благ пов'язана з відносинами власності, сам же феномен власності є варіантом персоніфікації; і що таким чином саме чітке розуміння власності робить людину людиною, відрізняючи її від тварин, що робить інститут власності обов'язковою складовою розвитку суспільства, а також те, що гроші є свого роду концептом, за допомогою якого відбувається рефлексія чи осмислення феномену власності.

Власність є матеріальним аспектом, людська діяльність енергетичним. Енергія породжує матерію (власність), матерія (власність) – енергію, людська діяльність – матеріальні цінності і власність, матеріальні цінності і власність є рушієм діяльності. Мірою і знаком цих матеріально-енергетичних трансакцій, що відбуваються у суспільстві, і є гроші. Гроші також є засобом абстрагування у процесах планування та осмислення суспільством людської діяльності через борг і боргові зобов'язання; саме це є ключовим аспектом сутності грошей і, що в цьому плані процес віртуалізації грошей (від конкретних предметів до монет, далі до паперових грошей, до електронних грошей і, нарешті, до криптовалют) є

закономірним і повністю корелює з процесами віртуалізації та раціоналізації решти сфер людської діяльності.

Таким чином, гроші стають суто абстрактною, не прив'язаною до жодних наділених об'єктивною вартістю носіїв, мірою боргу, а через борг мірою взаємодії людей у процесі створення матеріальних і нематеріальних цінностей. У природничих науках головною мірою взаємодії виступає енергія, її соціальним відображенням у світі міжлюдських взаємодій виступають гроші. Саме вони роблять можливою широку взаємодію особисто не пов'язаних і незнайомих між собою людей. Тобто, гроші стають репрезентантом енергетичної субстанції інформаційної єдності соціального світу.

Гроші як семіотичне відображення енергетичних взаємодій у соціумі відображають і зумовлюються усіма тими соціальними, політичними, психологічними аспектами, у яких проявляє себе суспільство. Нарешті, оскільки всі ці процеси відбуваються відповідно до принципів фрактальної геометрії, то семіотика грошей так само набуває фрактального характеру.

Список використаних джерел

1. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. *Метафізика економіки*. Київ: Знання, 2008. 718 с.
2. Барышников В. «Рашен-биткойн» и две пиццы за сто миллионов. *Радио Свобода*, 2018 RFE/RL, Inc., 22 январь 2018.
3. Батай Ж. Теория религии. *Ж. Батай Проклятая часть*. Москва: «Ладомир». 2006. 744 с. С. 52 – 108.
4. Бауман З. *Текущая современность*. Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
5. Бек У. *Влада і контрвлада у добу глобалізації*. Київ: Ніка-Центр. 2011. 408 с.
6. Бердяев Н. А. *Философия неравенства*. *Русская философия собственности*. Санкт-Петербург: Генеза, 1993. С. 267 – 504.

7. Білецький І.П. Філософія і методологія наукового пізнання. Харків: ХДЕУ. 2001. 104 с.
8. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. Москва: Академический Проект. 2007. 336 с.
9. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва: «Добросвет», 2000. – 387 с.
10. Болотский Б. С., Гильмутдинов А. Р., Ларичев В. Д. та інші. Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество. Москва: Экзамен. 2002. 383 с.
11. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. *Філософські дослідження*. Київ: ОСНОВИ. 1995. 311 с.
12. Вольтер Кандід, аба Оптимізм. Харків: «Фоліо». 2017. 128 с.
13. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
14. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.
15. Гаврилюк О. В. Методи криміналізації та впливу капіталів. *Фінанси України*. 2000. № 10. С. 17 – 26.
16. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. *Т. Гоббс Сочинения в двух томах*. Москва: «Мысль», Т. 2. 1991. 736 с.
17. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Київ: Лібра, 2003. 247 с.
18. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Анти-Едип. Капіталізм і шизофренія. Київ: Карме-Сінто. 1996. 384 с.
19. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. Київ: «Книга». 2007. 528 с.
20. Мамфорд Л. Миф машины. Москва: «Логос». 2001. 408 с.
21. Мандельброт Б. Фракталы, случай и финансы. Ижевск: Регулярная и хаотическая динамика. 2004. 256.
22. Менцвель А. Антропологічна уява. Київ: «Юніверс». 2012. 380 с.
23. Рікардз Д. Валютні війни. Київ: «Наш формат». 2018. 328 с.
24. Руденко М. Енергія прогресу. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 26 – 172.

25. Руденко Микола. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 350 – 378.
26. Руденко М. Рівновага багатства абсолютного й багатства відносного. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. – 680 с. С. 446 – 457.
27. Руденко М. Сила і слабкість Адама Сміта. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 457 – 477.
28. Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 378 – 424.
29. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Львів: Видавництво Старого Лева. 2017. 520 с.
30. Сорока П. Таємна сила грошей. Мукачєво: Карпатська вежа. 2013. 52 с.
31. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 89–109.
32. Талеб Н. Н. Антихрупкість. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва: КоЛибри. 2014. 768 с.
33. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ: Вид. дім «Всесвіт». 2000. 480 с.
34. Шавалюк Л. Епохальна забавка. Що таке криптовалюти, чим вони загрожують і як змінюють світ. *Український тиждень*. 27.10 – 02.11.2017. № 43 (519).
35. Шавалюк Л. Поведінкова економіка. Український контекст. *Український тиждень*. 03.10 – 09.11.2017. № 44 (520).
36. Шарма Р. Передові країни. Київ: «Наш формат». 2018. 296 с.
37. Шивельбуш В. Речі і люди. Есей про споживання. Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко. 2018. 192 с.
38. Eisenstein C. Sacred Economics, Money, Gift and Society in the Age of Transition [Електронний ресурс]. Publisher: Evolver Editions. 2016. 496 pages Режим доступу: www.eboodb.org/item/52437/Sacred-Economics-Money-Gift-and-Society-in-the-Age-of-Transition
39. Lietaer B. A. The Mystery of Money. Emotional Meaning and Operation of a Taboo. München: Rieman Verlag. 2000. 288 p.

40. Moore J.W. *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso. 2015. 366 p.

41. Rickards J. *The Death of Money. The Coming Collapse of the International Monetary System*. New York: New York 10014, Penguin Group. 2014. 248 p.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз семіотичних аспектів фінансової системи, запропонований у дослідженні, розкриває теоретичні можливості авторського методологічного підходу, який на комплементарних засадах поєднує філософсько-антропологічний і культурно-антропологічний аналіз з феноменологічним та історико-генетичним, що дозволяє концептуалізувати гроші і фінанси як специфічну знаково-символічну систему в комунікативному просторі соціокультурної реальності. Виявлення поліаспектності фінансової системи та способу її існування як культури у культурі розширює проблемне поле її дослідження. Цей підхід передбачає розгляд зазначених парадигм у широкому культурологічному та антропологічному контексті та пропонує виконувати аналіз економічного знання, зокрема фінансових теорій, не самих по собі, виходячи із їх суто внутрішнього змісту, а як частину ширшого соціально-антропологічного знання.

2. Філософсько-антропологічна концептуалізація фінансів як семіотичної системи і фактору культурного формотворення на перетині світу праці і життєвого світу сприяла подоланню обмежень вузько-економічного підходу щодо теорії сучасної економічної науки, зокрема фінансів як абстрактної семіотичної системи, в якій одні знаки вказують на інші, утворюючи ланцюг залежності між елементами. З соціокультурною реальністю ці елементи системи взаємодіють, відповідаючи чи не відповідаючи їй фактам; сам же механізм та причини такої відповідності / невідповідності залишається за кадром, і його неможливо зрозуміти в межах суто економічних теорій.

3. Будь-яка людська спільнота являє собою певну єдність, яка спирається на відчуття довіри і відповідальності, що передують спільноті як такій і підтримують її існування. Механізм дії цього відчуття є міфічним за своєю суттю. Єдність соціокультурної реальності стає можливою завдяки єдності семіотичній: тобто,

коли люди починають поділяти певні спільні семи, серед яких перше місце посідають семи аксіологічного характеру. Саме вони створюють основу холістичності соціокультурної реальності, яка базується на психологічному (за теорією потлачу Ж. Батая) та соціальному (за теорією економіки дару Л. Хайда) типі холізму і є наслідком психологічного.

4. Сучасний соціум демонструє значний прорив у розвитку техніки та високих технологій, які суттєво вплинули на соціокультурне буття людини, включаючи сферу економіки та фінансів. Протягом історії розвитку людської цивілізації відбувалось виникнення все нових і нових форм та інститутів – від банківських установ Античності та Середньовіччя до різноманітних фінансових та банківських установ сучасності. Функціонування цих структур та їх розвиток мають синергетичний характер: вони не є прямим результатом людського задуму та волі, а виникають і далі розвиваються або зникають у ході складних процесів самоорганізації суспільства.

5. Єдність соціокультурної реальності, в межах якої тільки і стає можливою високорозвинена економіка, формується лише завдяки досягненню соціальної згоди між потенційними її агентами та певного рівня соціальної та семіотичної єдності. Початковою передумовою цієї первинної єдності стає економіка дару, яка формує належний рівень довіри та взаєморозуміння, необхідний для появи економіки прибутку.

6. Семіотичний аналіз показав, що гроші є ключовим елементом сучасної спеціалізованої економіки, в якій вони виконують низку функцій, однією з яких є функція обміну у відносинах безпосередньо економічного і опосередковано – соціокультурного характеру. Сучасна економічна теорія є насамперед складною семіотичною системою, де гроші є її ключовою семою. Вони аналогічні до слів розмовної мови: мова є первинною семіотичною системою, в межах якої живе людина і власне завдяки якій вона стає людиною, фінанси ж і гроші є підсистемою семіотичної системи мови.

7. Якщо головною функцією грошей є функція обміну, то першопричина появи феномену грошей і їх первинна функція була пов'язана з боргом і його

тлумаченням як в економічному, так і культурно-антропологічному аспектах. Уявлення про борг та віддачу, віддяку, відплату з'являється ще на стадії економіки дару, власне, ці уявлення роблять її можливою. При переході до економіки прибутку виникає необхідність підрахунку, і мірою підрахунку боргу стають гроші. Феномен грошей є суто абстрактним, не прив'язаним до жодних наділених об'єктивною вартістю носіїв, еквівалентом боргу, а через борг він є мірою взаємодії людей у процесі створення матеріальних і нематеріальних цінностей у соціокультурній реальності.

8. Система сучасних економічних уявлень, незважаючи на всю плюралістичність її підходів, має спільну семіотичну та аксіологічну основу. В середині неї гроші поступово набувають функції мірила витрат і доходів, і оскільки вони є ключовим елементом цієї системи, то саме категорії витрат, доходів і прибутку вибудовують основу всіх парадигм класичної економічної теорії. Ці теорії спираються на концепції філософської антропології і проблемне поле філософії культури, в основі яких лежить уявлення про людину як про «*homo economicus*». Цей концепт розглядається як абстракція та методологічна ідеалізація, яка щодо економічної теорії постає як абстрактна семіотична система, що дуже часто є відірваною від реальних економічних процесів.

9. Сучасний розвиток економіки відбувається в широкому контексті соціальних, політичних та психологічних особливостей культури бажання у суспільстві споживання. Однією з головних проблем сучасної економічної реальності стає інфляція, яка виникає, у тому числі, і через відмову від металевого стандарту і є проявом об'єктивного процесу віртуалізації грошей у соціокультурній реальності, що здійснив низку переходів від грошей-предметів до монет і далі до банкнот та суто віртуальних грошей – електронних записів у комп'ютерах та віртуальних валют. Інфляція є невід'ємною складовою сучасних фінансів та механізмом вирішення економічних та політичних питань, що позначається на повсякденному житті кожної людини.

10. Феномен грошей має очевидні інформаційний та енергетичний аспекти. Людське мислення розвивається в напрямку від чуттєво-конкретного до

мисленнєво-абстрактного, і це проявляється де-факто в усіх сферах людської життєдіяльності. Разом з тим слід відзначити, що людська свідомість має певні межі абстрагування. Ці межі долаються через персоніфікацію чи образну репрезентацію абстрактного. Феномен власності та його екзистенційне переживання в соціокультурній реальності є проявом ментальної операції персоніфікації екстрапольованих функцій. Власність стає первинним фундаментом майбутніх економічних відносин, за якими йдуть стадії економіки дару, а згодом – економіка профіту, в якій, власне, і з'являється феномен грошей.

11. Подальший розвиток економіки відбувається завдяки трансформації грошей, які у процесі цього розвитку так само стають усе більш абстрактними: від грошей-предметів до грошей суто віртуальних. Різним стадіям соціокультурного розвитку соціуму відповідає певний рівень абстракції та домінуючий тип грошей. Спочатку вони були значним чином прив'язані до «реальних» мір цінності, золота і срібла, однак пізніше і ця прив'язка скасовується. І, нарешті, на постіндустріальній чи інформаційній стадії, гроші ще більше віртуалізуються, перетворюючись врешті-решт на криптогроші.

12. У природничих науках головною мірою взаємодії виступає енергія, її соціальним відображенням у світі міжлюдських взаємодій виступають гроші. Саме вони роблять можливою широку взаємодію особисто не пов'язаних і не знайомих між собою людей, тобто гроші стають репрезентантом енергетичної субстанції інформаційної єдності соціокультурної реальності. Гроші як семіотичне відображення енергетичних взаємодій у соціумі відображають і зумовлюються всіма тими соціальними, політичними, психологічними аспектами, у яких проявляє себе соціокультурна реальність. Нарешті, оскільки всі ці процеси відбуваються у відповідності до принципів фрактальної геометрії, то семіотика грошей так само набуває фрактального характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. Москва: ВЛАДОС. 1994. 336 с.
2. Абрамова С. Б. Социологический подход к исследованию денег: основания и перспективы. *Известия Уральского государственного университета*. 2009. № 4(70). С. 133–141.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: КРИТИКА. 2001. 272 с.
4. Андреева Н. А. Экономическая психология. Москва: Питер. 2000. 512 с.
5. Барышников В. «Рашен-биткойн» и две пиццы за сто миллионов. *Радио Свобода 2018 RFE/RL, Inc.*, 22 январь 2018.
6. Батай Ж. Теория религии Проклятая часть. Москва: «Ладомир». 2006. 744 с. С. 52-108
7. Батай Ж. Проклятая часть. Опыт общей экономики. Ж. Батай *Проклятая часть*. Москва: «Ладомир». 2006. 744 с. С. 109-236
8. Бауман З. Текучая современность. Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург: Питер. 2008. 240 с.
9. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Київ: Ніка-Центр 2011. 408 с.
10. Бём-Баверк О. Критика теории Маркса. Москва: «Социум». 2017. 270 с.
11. Білецький І.П. Філософія і методологія наукового пізнання. Харків: ХДЕУ. 2001. 104 с.
12. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. Москва: Академический Проект. 2007. 336 с.
13. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва: "Добросвет". 2000. 387 с.

14. Болотский Б. С., Гильмутдинов А. Р., Ларичев В. Д. та інші. Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество. Москва: Экзамен. 2002. 383 с.
15. Боннер Уильям, Эддисон Уиггин. Судный день американских финансов. Москва – Челябинск: Социум. 2016. 368 с.
16. Бом Д. Развертывающееся значение. Три дня диалогов с Дэвидом Бомом. Лавка языков. 1992. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://yanko.lib.ru>.
17. Боуз Д. Конкуренція і співробітництво [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://document.wikireading.ru/aDwMCecZTg>
18. Бочаров В. В. Власть и символ. *Символы и атрибуты власти*. СПб.: МАЭ РАН. 1996. С. 15–37.
19. Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск: «Полиграмма». 1993. 128 с.
20. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т.2. Игры обмена. Москва: Прогресс. 1988. 632 с.
21. Бурдые П. Рынок символической продукции. *Вопросы социологии*. № 1 – 2. Москва: Академический проект. 1993. С. 49 – 62.
22. Бурлачук В. Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 3. С. 20–27.
23. Вааль де Ф. Мораль без релігії. В пошуках людського у приматів. Переклад з англійської Романа Клочка. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2018. 272 с.
24. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика. 1500 – 2010. *Свободная мысль*. № 5. Москва: «Политиздат». 1996. С. 30 – 42.
25. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Наш формат. 2018. 216 с.
26. Везерфорд Д. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб. 2001. 320 с.
27. Веселов Ю. В. Экономическая социология: История идей. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ. 1995. 168 с.

28. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. Київ: ОСНОВИ. 1995. 311 с.
29. Вілан Ч. Гола економіка. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2018. 320 с.
30. Вирно П. Грамматика множества. Москва: Ад Маргинем Пресс. 2015. 144 с.
31. Вольтер Кандід, або Оптимізм. Харків: «Фоліо». 2017. 128 с.
32. Гаврилюк О. В. Методи криміналізації та впливу капіталів. *Фінанси України*. 2000. № 10. С. 17 – 26.
33. Гаррісон Л. Е. Чому культура має значення. *Культура має значення*. Львів. 2008. № 53. 168 с.
34. Гарфорд Т. Речі, що змінили світ. Історія економіки в 50 винаходах. Київ: «Наш Формат». 2018. 352 с.
35. Гете Й. В. Фауст. Харків: «Фоліо». 2012. 400 с.
36. Глушко Т. П. Хрематистика як «релігія грошей» та дві кризи сучасності. *Гуманітарні студії. Збірник наукових праць*. Вип. 23. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2014. С. 12 – 19.
37. Глушко Т. П. Віртуальна природа фінансової цивілізації: криза соціально-економічного простору. *Практична філософія: науковий журнал*. – № 3 (37). Київ: Центр практичної філософії. 2010. С. 145 – 150.
38. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского Сочинения в двух томах. Москва: «Мысль». т. 2. 1991. 736 с.
39. Голслах Й. Сила раю. Як Європа може бути попереду в азійському сторіччі. Київ: Темпора. 2016. 354 с.
40. Горбачева Е. И. Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях. *Психологический журнал*. 2006. № 4. Т. 27. С. 26–37.
41. Греков О.М. Соціокультурний фактор у сучасній виробничо-комерційній діяльності в Україні: автореф. дис. канд-та філос. наук: Київ, 2011. 20 с.

42. Грицанов А.А., Кацук Н.Л. Жан Бодрийяр. Минск: «Книжный дом». 2017. 256 с.
43. Гройс Б. Посткоммунистический манифест. Москва: Ад Маргинем Пресс. 2014. 112 с.
44. Грондона М. Культурна типологія економічного розвитку. *Культура має значення. Ї.* 2008. № 53. 168 с.
45. Гудвин Д. История доллара. Москва: Издательство АСТ. 2016. 416 с.
46. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Київ: Лібра, 2003. 247 с.
47. Декомб В. Дополнение к субъекту. Исследование феномена действия от собственного лица. Москва: Новое литературное обозрение. 2011. 576 с.
48. Дельоз Ж., Гваттари Ф. Анти-Едип. Капіталізм і шизофренія. Київ: Карме-Сінто. 1996. 384 с.
49. Деменок С. Символ и капитал. Санкт-Петербург: «Страта» 2016. 224 с.
50. Дерріда Жак. Дарувати час. Львів: Літопис. 2008. 208 с.
51. Джеймс В. Прагматизм. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 2000. 144 с.
52. Донскіс Л. Влада та уява. Київ: Спадщина. 2012. 280 с.
53. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ. Київ: «Факт». 2010. 312 с.
54. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Київ: Дух і Літера. 2018. 480 с.
55. Єфременко Т. Фінансова поведінка населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2002. № 2. С. 165–175.
56. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение. Москва: «Европа». 2008. 516 с.
57. Жирар Р. Козёл отпущения. Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха. 2010. 336 с.
58. Жовтанецький О., Чуба Н. Цікава економіка: Львів: Апріорі. 2010. 408 с.
59. Зиммель Г. Философия денег *Теория общества: Фундаментальные проблемы.* Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле. 1999. С. 33 – 89.

60. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. Київ: «Книга». 2007. 528 с.
61. Кальвіно І. Якщо подорожній одної зимової ночі. Львів: Видавництво Старого Лева. 2018. 304 с.
62. Кант І. Основи метафізики нравственности. Москва. 1999.
63. Кант І. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Київ: ППС – 2002, 2005. 180 с.
64. Каптуренко М. Про деякі напрямки дослідження взаємодії економічних та етичних чинників української корупції. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2001. № 3. С. 42–46.
65. Квейн Б. О чём говорят деньги. Минск: «Топпринт». 2016. 104 с.
66. Киященко Л., Моисеев В. Философия трансдисциплинарности. Москва: ИФ РАН. 2009. 2008 с.
67. Корсунцев И. Г. В мире современных научных мифов. Москва: Молодая гвардия. 2004. 192 с.
68. Кравченко С. А. Нелинейная социокультурная динамика: играизационный поход. Москва: МГИМО-Университет. 2006. 170 с.
69. Кругман П. Великая ложь. Москва: АСТ. 2004. 474 с.
70. Култаєва М. Д., Навроцький О. І., Шеремет І. І. Європейська теоретична соціологія ХХ-ХХІ століття: навч. посібник для студ. ВНЗ. Харків: 2008. 328 с.
71. Культурная антропология. Под ред. Ю. Н. Емельянова, Н. Г. Скворцова. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ. 1996. 188 с.
72. Купцов А. Вибори в Україні в контексті теорії і практики політичного маркетингу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 1. С. 125–135.
73. Лаваль К. Человек экономический. Москва: Новое литературное обозрение. 2010. 432 с.
74. Ландик В. И. Оздоровление экономики Украины через возрождение потребления. *Вісник Академії економічних наук України*. 2002. № 1. С. 36–42.
75. Латур Б. Нового времени не было. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге. 2006. 240 с.

76. Ле Гоф Жак. Средневековье и деньги. Санкт-Петербург: Евразия. 2010. 224 с.
77. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва: Главная редакция восточной литературы. 1985. 536 с.
78. Лендс Д. Від культури залежить практично все. *Культура має значення* Львів. 2008. № 53. 168 с.
79. Леонов В. В. Мотиваційні чинники фінансової поведінки населення України: емпіричний аналіз. *Український соціум*. 2007. №3. С. 63 – 76.
80. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алетейя. 1998. 160 с.
81. Ліпкан В. Основи терології (синергетична теорія тероризму). Київ: КНТ. 2006. 84 с.
82. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. *А. Ф. Лосев Из ранних произведений* Москва: «Правда». 1990. 656 с.
83. Лосский Н.О. Типы мировоззрений Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция Москва, «Республика», 1995. – 400 с.
84. Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту. Москва: Издательство Института Гайдара. 2013. 288 с.
85. Лукин В. А. Семиотика денег: деньгоцентричность человека и антропоцентричность денег. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/semiotika-deneg-dengotsentrichnost-cheloveka-i-antropotsentrichnost-deneg.pdf>.
86. Лютц М. Блеф! Фальсифікація світу. Буча: Видавництво Жупанського. 2016. 160 с.
87. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег. Киев: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. 718 с.
88. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Київ: Ніка-Центр. 2008. 392 с.
89. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Київ: Ніка-Центр. 2011. 960 с.

90. Малашиха Г. Перспективы человека в глобализирующемся мире. Под ред. В. В. Парцвания. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. 318 с.
91. Мамфорд Л. Миф машины. Москва: «Логос». 2001. 408 с.
92. Мао Ю. Парадокс моральності. Моральність капіталізму. Те, що ви не почуєте від викладачів. Під редакцією Тома Дж. Палмера. Київ: «Основи». 2014. 128 с.
93. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. *Социология*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле. 2000. С. 294 – 297.
94. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 1. Процесс производства капитала. Москва: Издательство Терра-Книжный клуб. 2009. 1040 с.
95. Матвеев С. Магия денег. Москва: Изд-во «Рипол». 2005. 416 с.
96. Менцвель А. Антропологічна уява. Київ: «Юніверс». 2012. 380 с.
97. Мехлер Х. Деньги не пахнут, или Путь к финансовой независимости. Москва: Олимп, АСТ. 2007. 248 с.
98. Мосионжник Л. А. Синергетика в науках о человеке. Кишинёв: «Stratum Plus». 2016. 382 с.
99. Московичи С. Деньги как страсть и как представление. *Машина, творящая богов*. Москва: Центр психологии и психотерапии, КСП+, 1998.
100. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. Москва: Восточная литература, 1996. 418 с.
101. Мэмфорд Л. Техника и природа человека. *Новая технократическая волна на Западе*. Москва: Прогресс. 1986. 452 с. С. 225 – 240.
102. Назари Х., Мирджалили Х., Давуди П. Деньги в исламской экономике. Москва: «Садра». 2014. 144 с.
103. Нейсбит Д. Старт! Москва: АСТ. 2009. 286 с.
104. Никишенков А. А. Из истории английской этнографии. Критика функционализма. Москва: Изд-во МГУ. 1986. 216 с.

105. Палмер Т. Дж. Адам Сміт і міф про людську жадібність *Моральність капіталізму. Те, що ви не почувєте від викладачів*. Під редакцією Тома Дж. Палмера. Київ: «Основи». 2014. 128 с.
106. Палмер Т. Дж. Передмова: чесноти капіталізму *Моральність капіталізму. Те, що ви не почувєте від викладачів*. Під редакцією Тома Дж. Палмера. Київ: «Основи». 2014. 128 с.
107. Переслегин С. Новые карты будущего. Москва.: АСТ. 2009. 704 с.
108. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті. Київ: Наш Формат. 2016. 696 с.
109. Піпер Н. Історія бізнесу. Київ: «К.І.С». 2006. 172 с.
110. Пітерзе Я. Н. Глобалізація як гібридизація. Глобальні модерності. Київ: Ніка-Центр. 2013. 400 с.
111. Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва: «Прогресс». 1983. 608 с.
112. Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва: Прогресс. 1986. 432 с.
113. Радаев В. В. Экономическая социология: учеб. пособие для вузов. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. 603 с.
114. Разумовський С. О. Поліваріантність економічного мислення: монографія. Харківська держ. академія фізичної культури. Харків: ХНУРЕ. 2008. 340.
115. Райнерт Ерік С. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. Київ: Темпора. 2014. – 444 с.
116. Режабек Е. Я. В поисках рациональности. Москва: Академический проект. 2007. – 383 с.
117. Рей Рендал. Сучасна теорія грошей. Київ: «Наш формат». 2017. 480 с.
118. Рікардз Д. Валютні війни. Київ: «Наш формат». 2018. – 328 с.
119. Роймер Й. Homo Urbanus. Парадокс еволюції. Буча: Видавництво Жупанського. 2017. 136 с.
120. Руденко М. Енергія прогресу. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 26 – 172.
121. Руденко Микола. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 350 – 378.

122. Руденко М. Рівновага багатства абсолютного й багатства відносного. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. – 680 с. С. 446 – 457.
123. Руденко М. Сила і слабкість Адама Сміта. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 457 – 477.
124. Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу*. Київ: «Кліо». 2015. 680 с. С. 378 – 424.
125. Рудинеско Е. Філософи в обіймах бурі. Київ: Ніка-Центр. 2007. 208 с.
126. Самсин А. И. Основы философии экономики. Москва: Юнити. 2003. 270 с.
127. Свасьян К. А. Проблема символа в современной философии. Москва: Академический проект. Альма Матер. 2010. 224 с.
128. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Львів: Видавництво Старого Лева. 2017. 520 с.
129. Смеричевский Э. Ф. Виртуальная реальность: к анализу этимологии понятия. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2002. № 2. С.117 – 121.
130. Сол Д. Р. Ублюдки Вольтера. Москва: АСТ – Астрель. 2007. 896 с.
131. Соломоник А. Парадигма семиотики. Минск: «Мет». 2006. 336 с.
132. Сорока П. Таємна сила грошей Мукачево: Карпатська вежа. 2013. 52 с.
133. Сорос Д. Сорос Джордж у бесідах із Грегором Петером Шміцем. Європейський Союз: дезінтеграція чи відродження? Київ: Дух і Літера. 2015. 240 с.
134. Сорос Джордж. Лекції у Центрально-Європейському університеті. Київ: Дух і Літера. 2011. 136 с.
135. Сорочайкин А. Н. Методологические аспекты «homo economicus» как антропологической модели: идеализация. конструктивность. символичность *Основы экономики. управления и права*. Выпуск № 2 (2). 2012. 130 с.
136. Сорочайкин А. Н. Homo economicus: антропологические предпосылки и эпистемологические допущения экономических теорий: монография. Самара: Офорт. 2009. 352 с.
137. Сото де Е. Загадка капіталу. Київ: «Наш формат». 2017. 232 с.
138. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 89–109.

139. Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва: КоЛибри. 2014. 768 с.
140. Талер Р. Поведінкова економіка. Київ: «Наш формат». 2018. 464 с.
141. Тарасенко В. В. Фрактальная семиотика. Москва: «Либроком». 2009. 232 с.
142. Ткаченко В. А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи. *Вісник Академії економічних наук України*. 2003. № 1. С. 72–78.
143. Тоффлер Е. Третья волна. Київ: Вид. дім «Всесвіт». 2000. 480 с.
144. Трахтенберг И. А. Денежное обращение и кредит при капитализме. Москва: Издательство АН СССР. 1962. 780 с.
145. Тросби Д. Экономика и культура. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики. 2013. 256 с.
146. Уилбер К. Интегральная психология. Москва: АСТ. 2004. 412 с.
147. Уилбер К. Краткая история всего. Москва: АСТ – Астрель. 2006. 476 с.
148. Уилбер К. Теория всего. Интегральный подход к бизнесу, политике, науке и духовности. Москва: Издательский дом «Постум». 2017. 288 с.
149. Фергюсон Н. Восхождение денег. Москва: Астрель. 2010. 431 с.
150. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти. Київ: Ніка-Центр. 2005. 304 с.
151. Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності Глобальні модерності. За ред. М. Фазерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; [пер.з англ.]. К. : Ніка-центр, 2008. 400 с..
152. Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ: Дух і Літера. 2010. 320 с.
153. Фрідман Т. Л. Світ плаский. Київ: «Акта», 2008. – 676 с.
154. Фуко М. Слова и вещи. Санкт-Петербург: А-сад, 1994. 408 с.
155. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. *Культура має значення*. 2008. № 53. 168 с.
156. Хайд Л. Дар. Как творческий дух преобразует мир. Москва: Поколение. 2007. 480 с.
157. Хайлброннер Р. Л. Философы от мира сего. Москва: КоЛибри. 2008. 432 с.

158. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2016. 544 с.
159. Харарі Ю. Н. Homo Deus. Людина божествена. Київ: BookChef, 2018. – 518 с.
160. Хиршман А. О. Страсти и интересы. Москва, Издательство Института Гайдара, 2012. – 200 с.
161. Хьюбнер К.. Истина мифа. Москва, Республика, 1996. – 448 с.
162. Цехмістро І.З. Голістична філософія науки Київ, Акта, 2003. – 288 с.
163. Цифрове золотодобування. Bitcoin має всі шанси залишити помітний слід у фінансовій історії, навіть якщо обвалиться. Український тиждень, 2013. № 16. С. 28 – 29.
164. Чанг Ха-Юн. Економіка. Інструкція з використання. Київ: Наш Формат. 2016. 400 с.
165. Шавалюк Л. Епохальна забавка. Що таке криптовалюти, чим вони загрожують і як змінюють світ [Електронний ресурс]. *Український тиждень*. 27.10 – 02.11.2017. № 43 (519). Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Economics/202557>
166. Шавалюк Л. Поведінкова економіка. Український контекст [Електронний ресурс]. *Український тиждень*. 03.10 – 09.11.2017. № 44 (520). Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Economics/203054>
167. Шарма Р. Передові країни Київ, «Наш формат», 2018. 296 с.
168. Шивельбуш В. Речі і люди. Есей про споживання. Київ: Ніка-Центр, Львів, Видавництво Анетти Антоненко. 2018. – 192 с.
169. Шемакин Ю. И. Семантика самоорганизующихся систем. Москва: Академический проект. 2003. 176 с.
170. Шкрєбець М. С. Вплив грошової культури на рівень консолідації українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 889. с. 133–137.
171. Шрадер Х. Экономическая антропология. Пер. с англ. Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург: 1999. 192 с.

172. Энафф М. Дар философов. Москва: Издательство гуманитарной литературы. 2015. 320 с.
173. Эрс Ж. Рождение капитализма в средние века. Санкт-Петербург: Евразия. 2014. 320 с.
174. Этвуд М. История долгов наших. Москва: «Текст», 2010. – 192 с.
175. Юм Д. Исследование о человеческом разумении. Москва: «Прогресс». 1995. 240 с.
176. Япония. Как ее понять. Под ред. Дж. Дэвиса и Осаму Икэно. М.: АСТ, «Астрель», 2006. – 320 с.
177. Aktipis Athena C., Kurzban Robert O. Is Homo economicus extinct? Vernon Smith, Daniel Kahneman and the Evolutionary Perspective Journal of Economic Literature Codes: B25, B31, B52 AktipisKurzban2004AAE.pdf.
178. Benedict R. Patterns of Culture A Mentor Book. USA: published by The New American Library. 1959. 256 p.
179. Boyle M. Moneyless Manifesto 2012 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.moneylessmanifesto.org>; [www.unwelcomeguests.net/archive/audiobooks/Moneyless Manifesto/ Moneyless Manifesto \(mark Boyle\).pdf](http://www.unwelcomeguests.net/archive/audiobooks/Moneyless%20Manifesto/Moneyless%20Manifesto%20(mark%20Boyle).pdf).
180. Chang Ha-Joon. Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of capitalism
181. Chang Ha-Joon. Kicking Away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective.
182. Desai M. A. The Wisdom of Finance. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company. 2017. 180 p.
183. Eisenstein Charles. Sacred Economics, Money, Gift and Society in the Age of Transition [Электронный ресурс]. Publisher: Evolver Editions. 2016. 496 pages. Режим доступа: www.eboodb.org/item/52437/Sacred-Economics-Money-Gift-and-Society-in-the-Age-of-Transition.
184. Graeber D. Debt: The First 5000 Years. New York: Melvillehouse, Brooklyn. 2011. 534 p.

185. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 2. / J. Habermas. Boston: Beacon Press. 1989. 464 c.
186. Haiven M. Cultures of Financialization. Fictious Capital in Popular Culture and Everyday Life. Canada : Nova Scotia College of Art and Design. 2014. 224 pages.
187. Harvey D. Spaces of Capital [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://sites.google.com/a/wubixby.web.app/70z/719699-STD2T_-E.
188. Johnson S. Emergence [Электронный ресурс]. Режим доступа: bookfreenow.com/download/emergence-the-connected-lives-of-ants-brains-cities-and-software-steven-johnson/.
189. Karatani K. On Kant and Marx. London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts. 2003. 366 p.
190. Karatani K. The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchanges. Durham and London: Duke University Press. 2014. 372 p.
191. Lietaer B. A. People Money [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://issuu.com/localmoney/docs/bernard_lietaer_-_people_money_pdf_
192. Lietaer B. A. The Mystery of Money. Emotional Meaning and Operation of a Taboo (Text). A. Bernard Lietaer. München: Rieman Verlag. 2000. 288 p.
193. Martin F. Money. The Unauthorised Biography [Электронный ресурс]. Alfred A. Knopf. New York. 2014. 308 p. Режим доступа: www.aaknopf.com/bookz.org/2326125/a2b377.
194. Moore J. W. Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital. London: Verso. 2015. 366 p.
195. Narayanan A., Bonneau J., Felten E., Miller A., Goldfeder S. Bitcoin and Cryptocurrency Technologies. published by Princeton University Press in 2016. – 308 p.
196. Rickards J. The Death of Money. The Coming Collapse of the International Monetary System New York, New York 10014, Penguin Group, 2014. 248 p.
197. Seaford R. Money and the Early Greek Mind. Homer, Philosophy, Tragedy Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge, 2014. 270 p.
198. Simmel G. The Philosophy of Money / G. Simmel. – L., 1978. 616 c.

199. Skaperdas S. Restraining the Genuine Homo Economicus: Why the Economy Cannot Be Divorced from its Governance Economics&Politics Blackwell Publishing Ltd 2003, 9600, Garsington Road, Oxford, Volume 15, No. 2, July 2003.

200. Smelser N. The Theory of Collective Behavior / N. Smelser. – NY: Free Press, 1963. 436 с.

201. Waller C. The Semiotic Theory of Money [Электронный ресурс]. Chris Waller Article by 2012. Режим доступа: www.economania.co.uk/chris-waller/semiotic-theory-money1.html, [semiotic-theory-money1b.html](http://www.economania.co.uk/chris-waller/semiotic-theory-money1b.html), [semiotic-theory-money2.html](http://www.economania.co.uk/chris-waller/semiotic-theory-money2.html), [semiotic-theory-money3.html](http://www.economania.co.uk/chris-waller/semiotic-theory-money3.html), [semiotic-theory-money4.html](http://www.economania.co.uk/chris-waller/semiotic-theory-money4.html).

202. Wilber K. The Spectrum of Consciousness. Wheaton, III, USA. India: Adjar, Madras, 1993.

203. Wyatt S. Danger! Metaphors at Work in Economics, Geophysiology, and the Internet

204. Zelizer V. A. The Social Meaning of Money: “Special Money”. Source [Электронный ресурс]: The American Journal of Sociology, Vol. 95, No. 2 (Sep. 1989), pp. 342 – 377. – Published by: The University of Chicago Press Stable Режим доступа: [http: www.jstor.org/stable/2780903](http://www.jstor.org/stable/2780903) Accesed: 25/08/2008 12:40.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Публікації здобувача за темою дослідження

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

1. Коннова Н. О. Семиотика денег. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal: CPM «ASF». 2018. Випуск 21. С. 28–32.
2. Коннова Н. О. Форма і матерія грошей: філософсько-антропологічний характер. *European philosophical and historical discourse*. Praha: Berostav Druzstvo. 2020. Volume 6, Issue 4. С. 106–112.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

3. Коннова Н. О. Суспільні та особистісні цінності в контексті філософського дискурсу. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВОО «Українська академія наук». 2019. Випуск 143 (№ 4), Ч. 2. Філософські науки. С. 79–82.
4. Коннова Н. О. Економіка цінностей та філософія економіки. *Грані: наук.-теоретич. і громадсько-політич. альманах*. Дніпро: Вид-во «Грані». 2020. Т. 23, № 3. С. 27–37.
5. Білецький І. П., Карась Н. О. Холістичні моделі Д. Бома і К. Уїлбера: компаративістський аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 791. Серія: теорія культури і філософія науки. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2007. Випуск 33. С. 22–29.
6. Білецький І. П., Коннова Н. О. Міфи, семіотика і методологія економічної теорії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1029-II. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. Випуск 48. С. 88–96.
7. Коннова Н. О. Ното есопомісус як міф і абстрактне поняття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1114. Серія:

теорія культури і філософія науки. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. Випуск 51. С. 136–140.

8. Білецький І. П., Коннова Н. О. Епістемологічні перспективи діалектичного та трансдисциплінарного підходів у природничих і соціо-гуманітарних науках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Теорія культури і філософія науки»*. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Випуск 53. С. 95–100.

9. Коннова Н. О. Борг і семіотика фінансів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Випуск 54. С. 152–160.

10. Коннова Н. О. Абстракція та семіотика грошей у культурі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Теорія культури і філософія науки»*. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. Випуск 57. С. 156–164.

11. Білецький І. П., Коннова Н. О. Антропологія власності та семіотика грошей. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Теорія культури і філософія науки»*. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2018. Випуск 58. С. 61–69.

Публікації в інших наукових виданнях:

12. Коннова Н.О. Політична суб'єктність держави. Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: XXI Харківські політологічні читання: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Харків, 18 грудня 2008 р. Харків: ХАП, НЮАУ імені Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. 2008. С. 119–122.

13. Кузь О.М., Коннова Н.О. Трансценденталії минулого. IV Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 8 – 9 квітня, 2014 р. Харків: Видавець Іванченко І. С. 2014. С. 226–228.

14. Коннова Н.О. Економіка дару як семіотична система. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 7 – 8 квітня, 2016 р. Харків: Видавець Іванченко І. С. 2016. С. 222–227.
15. Коннова Н.О. Боргові зобов'язання як денотат грошових знаків. Міжнародна наукова конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця». Харків, 1 – 2 червня, 2017 р. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2017. С. 364–366.
16. Коннова Н.О. Гроші як соціально-політичний феномен. Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях: зб. XXX Харківські політологічні читання. Харків, 16 червня, 2017 р. Харків: «Право». 2017. С. 143–146.
17. Коротков Д.С., Коннова Н.О. Міфологеми як інструментарій маніпуляції політичною свідомістю. Міжнародної науково-практичної конференції “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: тези доповідей. Харків, 31 травня – 1 червня, 2018. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2018. С. 300–302.
18. Коротков Д.С., Коннова Н.О. Мережеве суспільство як ризик розвитку інформаційних політичних маніпуляцій. Міжнародної науково-практичної конференції “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: тези доповідей. Харків, 30 – 31 травня, 2019. Харків: ХНЕУ імені Семена Кузнеця. 2019. С. 339–340.
19. Cheshko V., Konnova N. Transdisciplinary transformations of the political and economic paradigms at information civilization (essay). V науково-практична конференція “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”. Одеса, 26 – 27 листопада 2020. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2020. С. 392–394.
20. Чешко В.Ф., Коннова Н.О. Глобально-еволюційна криза техногенної цивілізації та принципи біоетики (філософсько-антропологічне есе). Матеріали IX Міжнародного симпозіуму з біоетики. Здоров'я, медицина та філософія: стратегії виживання. Київ, 15 – 16 квітня 2021. Київ: Графіка і дизайн. 2021. С. 96–100.
21. Чешко В.Ф., Коннова Н.О. Біоетика та біополітика в глобально-еволюційному контексті цивілізаційної кризи. Пандемія COVID-19 як індикатор екзистенціального еволюційного ризику антропоцену. Біоетика: від теорії до практики. Київ: ВД «Авіцена». 2021. С. 29–42.

*Додаток 2.**Апробація результатів дослідження*

1. Міжнародна науково-теоретична конференція «Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: XXI Харківські політологічні читання», 18 грудня, 2008 р., м. Харків. Форма участі: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

2. IV Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: 8 – 9 квітня, 2014 р., м. Харків. Форма участі: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

3. V Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: 7 – 8 квітня, 2016 р., м. Харків. *Форма участі*: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

4. Міжнародна наукова конференція «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця». 1 – 2 червня 2017 р., м. Харків. *Форма участі*: виступ з доповіддю; участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

5. XXX Харківські політологічні читання «Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях». 16 червня 2017 р., м. Харків. *Форма участі*: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

6. Міжнародна науково-практична конференція “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: 31 травня – 1 червня 2018 р., м. Харків. *Форма участі*: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.

7. Науково-практична конференція “Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця”: 26 – 27 листопада 2020 р., м. Харків. *Форма участі*: участь в обговоренні; публікація тез доповіді.